T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTÜTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

16-19.YÜZYILLAR ARASINDA TÜRKİSTAN'A GELEN YABANCI SEYYAHLAR

Kadir FERAH
2501170223

Tez Danışmanı:
Doç.Dr. Dinçer KOÇ

İSTANBUL-2020

ÖZ

16-19.YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN'A GELEN YABANCI SEYYAHLAR

KADİR FERAH

Avrupa kıtasının 16.yüzyılda başlayan keşifleri ile beraber uzun yıllardır hakkında rivayetlerden başka bir şey bilmedikleri Türkistan'ı tanıma faaliyetleride hız kazandı. Tezimizin konu aldığı bu faliyetler olabildiğince bizzat seyyahların aldığı notlara ve onların notlarının tafsilatlı incelemelerine dayandırılmaya çalışılmıştır. Seyyahların notlarını daha iyi anlamak için her yüzyılda Türkistan'ın tarihi aşamaları özetlenmeye çalışılmıştır. Seyyahların notları yer yer açıklanmış, yerel olarak bahsedilen hastalık, yemek ve bunun gibi unsurların isimleri, anlamları açıklanmaya gayret gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Seyyah, Seyahat, Hanlıklar

ABSTRACT

FOREİGN TRAVELERS WHO CAME TO TURKESTAN BETWEEN 16-19.CENTURY

KADİR FERAH

Europian side of the world just know rumors about Turkestan. Because of 16.century's explorations Europians side of the world's diser of knowing Turkestan getting increased. This thesis mostly based on traveler's notes and detailed review about this notes. To undersrand of traveler's notes very well, we summarize related part of Turkestan history. Also traveler's notes explained for some points and local food, disease, other things like that, other means translated and explained.

Keywords: Turkestan,Travelers,Voyage,Khanates

ÖNSÖZ

Türkistan, Türk milletine yurt olmuş koca bir coğrafyayı temsil etmektedir. Pek çok yer alt ve yer üstü zenginliğe sahip bu coğrafya, tarih öncesinden beri Türk milletine yurtluk etmiştir. Geçen zaman içersinde nice devletler kurup nicelerini yıkan Türkler, düşmanlarına korku salmış ve temasa geçtikleri her milletten askeri olarak övgüler almıştır. Müthiş düzenleri, disiplinleri ve savaşmadaki maharetleri sayesinde öne çıkmışlardır. Türklerle başlayan "Doğu" tehdidi Moğollar ile devam etmiştir. Cengiz Han önderliğinde Moğollar durdurulamaz bir süratle Avrupa içlerine doğru hareket etmişler, dehşetengiz hallerle Avrupalıların zihninde yer etmiştir.

İnsanı harekete geçiren en önemli duygu olan korku, Avrupalıların Doğu'ya olan ilgisini arttırmıştır. 16.yüzyıldan önce başlayan seyyah hareketleri ilerleyen yıllarda profesyonelleşmeye başlamıştır. Büyük bir gizlilikle kendilerini koruyan Türkistan Hanlıkları'nın içini merak edenler, başta Ruslar olmak üzere, türlü yöntem ve araçla içeriye sızmaya çalışmıştır. Çalışmamızın temelini oluşturan bu faaliyetler hem dönem hakkında hemde Türkistan Hanlıkları'nın iç yapısı, toplumu, yönetimi ve anlayışı hakkında bizlere bilgiler vermektedir. Tezimizin amacını işte bu bilgilerin öne serilmesi ve bir bütün olarak görülmesi oluşturmaktadır.

19.yüzyıl itibari ile Türkistan Rusya ve İngiltere'nin "Büyük Oyun" sahnesi olmuştur. Maalesef Türkistan Hanlıkları'nda yönetimi elinde tutanlar bu oyunda kurban olmuşlardır. Rusların Türkistan'ı işgali bölgeye gönderdiği insanların notlarından anlaşılmaktadır. Özellikle Rus seyyahların notlarının hülasası bizlere göstermektedir ki; Ruslar yüzyıllar süren bir çalışmanın ürünü olarak muazzam bir hazırlıkla Türkistan Hanlıkları'nı zayıflatmış ve ardından Türklerin yurdu olan bu coğrafyayı işgal etmiştir. İşgalle beraner Türk halkının ne acılar çektiğini ve ne tür asimilasyon politikalarına maruz kaldığını bugün dahi alenen görmek mümkündür.

Çalışmam sırasında desteğini eksik etmeyen danışman hocam Doç.Dr. Dinçer KOÇ'a ve Tarih Bölümü'ne girdiğim ilk günden beri üzerimde ödenmez hakları olan Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda görev yapan tüm hocalarıma teşekkür ederim. Son olarak bugüne kadar desteklerinden dolayı ailemin tüm üyelerine müteşekkirim.

İstanbul-2020
Kadir FERAH

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **i**

ABSTRACT ..... **ii**

ÖNSÖZ ..... **iii**

İÇİNDEKİLER ..... **iv**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **vi**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM **5**

1.1. COĞRAFİ ORTAM 5
1.2. 16. YÜZYIL ÖNCESİNDE TÜRKİSTAN VE SEYYAHLAR 7

İKİNCİ BÖLÜM **14**

2.1. 16. YÜZYILDA TÜRKİSTAN 14
2.1.1. 16. Yüzyılda Gelen Seyyahlar *16*
2.1.1.1. A. Jenkinson 16
2.1.1.1.2.Defterdar Seyfi Çelebi 19
2.2. 17. YÜZYIL'DA TÜRKİSTAN 21
2.2.1.17. Yüzyılda Gelen Seyyahlar *22*
2.2.1.1.İ. D. Hohlov 22
2.2.1.2. A. Gribov 25
2.2.1.3.İvan Fedotov 27
2.2.1.3. Pazuhin Kardeşler 28

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM **35**

3.1. 18. YÜZYILDA TÜRKİSTAN 35
3.1. 18. Yüzyılda Gelen Seyyahlar *45*
3.1.1. F. Beneveni 45
3.1.2.Dmitriy Gladışev ve İvan Muravin 49
3.1.3. N. Grigoryev 50
3.1.4. Filipp Sergeyeviç Efremov 53
3.1.4. Timofey Stepanoviç Burnaşev 60
3.1.5.Binbaşı Blankennagel 73
3.2. 19. YÜZYILDA TÜRKİSTAN *74*
3.2.1. 19. Yüzyılda Rusya'dan Gelen Seyyahlar *85*
3.2.1.1. Poruçik Gaverdovskiy 85
3.2.1.2.Filipp Nazarov 86
3.2.1.3.N.N. Murayev 89
3.2.1.4.Albay F. Begr 89
3.2.1.2.Nikolay İlviç Potanin 90
3.2.1.3. Aleksander Fedoroviç Negri 92
3.2.1.4. E. K. Meyendorff 94
3.2.1.5. Petr İvanoviç Demezon 101
3.2.1.6. İ. V. Vitkeviç 105
3.2.1.7.Yüzbaşı Nikiforov 107
3.2.1.8. Egor Petroviç Kovalevsky 108
3.2.1.9.Albay G.İ. Dainilevskiy 109
3.2.1.10. Konstantin Fedoroviç Butenev ve Nikolay Vladimiroviç Hanikov 110
3.2.1.11. Nikolay Pavloviç İgnatiyev 112

3.2.1.12. Aleksandr Alekseeviç Tatarinov 116
3.2.1.13. L. F. Kostenko 117
3.2.1.14.Çokan Çingisoviç Valihanov 118
3.2.1.15.Yüzbaşı Reintal 122
3.2.1.16.N.V. Bogoyavlenskiy 123
3.2.1.17.Mihail Vasilyeviç Pevtsov 126
3.2.1.18.A.N. Kuropatkin 129
3.2.1.19.Vasiliy Fedoroviç Novitsky 132
3.2.2. 19. Yüzyılda İngiltere'den Gelen Seyyahlar 135
3.2.2.1. William Moorcroft 135
3.2.2.2. Alexander Burnes 136
3.2.2.3. Arthur Conolly ve Charles Stoddart 139
3.2.2.4.Robert Shaw 141
3.2.2.5. James Abbott 144
3.2.2.6. Joseph Wolff 145
3.2.2.7.Sefername-i Buhara 147
3.2.2.8. Arminus Vambery 149
3.2.3. 19. Yüzyılda Fransa'dan Gelen Seyyahlar 154
3.2.3.1. Chevalier Gamba 154
3.2.3.2. Xavier Hommaire De Hell 155
3.2.4. 19. Yüzyılda Gelen Diğer Seyyahlar 157
3.2.4.1. Johann Martin Honigberger 157
3.2.4.2. Eugene Schuyler 159

SONUÇ 163

KAYNAKÇA 165

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	**:**Adı geçen eser.
a.g.m	**:**Adı geçen makale.
a.g.t.	**:**Adı geçen tez.
Bkz.	**:**Bakınız.
Çev.	**:**Çeviren
Ed.	**:**Editör
Haz	**:**Hazırlayan
Yay.	**:**Yayınları.
İ.Ü.İ.T.E.D	**:**İstanbul Üniversitesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi

GİRİŞ

Seyahatnameler, sosyal bilimlerle uğraşan araştırmacılar için vazgeçilmez kaynaklardır. Temkinli yaklaşılması gerekse dahi dönem hakkında gerçeğe yakın bilgilere ulaşılabilecek önemli limanlardan biri olmaya devam etmektedir. Seyyahlar gittikleri coğrafyaları ince işçilikler sergileyerek kayıt altına almışlardır. Elbette her seyyah kendi öz kültüründen hareketle ve seyahat amacına uygun bir göze sahiptir. Bu da bizlere farklı kokular sunar.

Pek çok seyyah, özellikle sömürgecilik hareketleriyle beraber, devletler tarafından görevlendirilmiş kimselerdi. Bugün onların adına seyyah desek bile apaçık ajanlık görevlerini ifa etmekteydiler. Seyyahların tamamı için bu tanımlamayı yapmak doğru olmamakla birlikte,hastalıklara çareler, macera arayışları veya başlı başına merak duygusuyla harekete geçenlerde olmuştur.

Seyahatname kelimesi Arapça “siyahat” ve Farsça “name” kelimelerinin birleşimiyle oluşmaktadır. TDK, sözlüğünde kelimenin tanımını “Bir yazarın gezip gördüğü yerlerden edindiği bilgi ve izlenimlerini anlattığı eser”[1]olarak vermiştir. Pek çok farklı yazar veya bilim insanı seyahatnamenin farklı yönlerinden yararlanarak tanımlamalar yapmıştır.

Bizim çalışmamız için önemli olan kısım ise Türk Tarihi bakımından önemleridir. Özellikle Türkistan ekseninde bakacağımız seyahatnamelerin bizler için önemi oldukça büyüktür.

Seyahatname sahibinin yola çıkış amacı, eserinin içeriğini ve şeklini

[1]https://sozluk.gov.tr/

etkilemektir. Örnek vermek gerekirse; "Jean-Baptiste Tavernier, ticaret yapmak ve para kazanmak amacıyla seyahat yapmış, seyahati sırasında daha çok ticaretle ilgili konular üzerinde gözlemlerde bulunmuştur. Dolayısıyla seyahatnamesinde ticaretle ilgili konular daha çok yer almakta ve her şey bu açıdan değerlendirilmektedir. Tavernier'nin tüccar kimliği seyahat notlarına belirgin şekilde yansımış, menfaatine uygun olanları iyi ve hoş olarak anlatırken, ilgi alanına girmeyenlerden söz etmemiştir"[2].

Seyahatnamelerin sayısının Orta Çağ'da arttığı açıkça görülmektedir. Bu durumun temel nedeni olarak coğrafyalar arası etkileşimin artması gösterilebilir. Temelde, ticaret ve fetih arzusu olmak üzere iki faktör karşımıza çıkmaktadır. Tüccar grupları uzak diyarlara gönderdikleri malların en güvenilir şekilde gitmeleri için büyük çabalar sarf etmiş, kara yolları ile gönderdikleri kervanlarından her an bilgi sahibi olabilmek için bir mesaj sistemine ihtiyaç duymuşlardır. Diğer taraftan, kralların yeni ülkeler fethetmek için de aynı bilgilere sahip olmak istemeleri gayet tabiidir. Orta Çağ, Doğu ve Batı toplumlarının kendileri dışındaki yerlere meraklarının ve iştahlarının arttığı bir dönem olmuştur. Bunun en güzel örneği 11.yüzyılda yapılan Haçlı Seferleridir[3].

Türkistan üzerine hareket eden seyyahlar Moğol istilası ile artmaya başlamıştır. Bunların içerisindeki en önemli isimler Plano Carpini ve Marco Polo'nun yazmış olduğu eserlerdir. Bu eserler henüz dünyanın karanlık yerleri olan Asya için önemli birer basamak olmuştur. 19.yüzyıla kadar, yani İngiltere ve Rusya'nın bölgede aktif olmasından evvel, Türkistan sadece bu tarz isimlerin yazdığı seyahatnameler aracılığı ilebilinmekteydi.

Türkistan üzerine seyahatnameleri çalışmak, Orta Asya ve daha geniş bir dünya arasında daha somut küresel bağlantı biçimlerini mümkün kılan kilit bir kültürel teknolojiden faydalanmaktır[4].

---

[2]Bahaeddin Yediyıldız, "Evliya Çelebi ve Seyahatname Üzerine", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.711, Mart 2011i s.206.

[3]Hasan Işık, "Seyahatnamelerin Türk Tarihi ve Türkistan Araştırmaları Açısından Yeri ve Önemi", **Seyyahların İzinde Türkistan**, ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara 2020, s.2.

[4]Nile Green, **Travel and the Global of Central Asia, Writing Travel in Central AsianHistory**, Ed. Nile Green, İndiana University Press, İndia, USA, 2012, s.2.

Belirtildiği gibi seyahatnameler sadece gezilen coğrafyanın anlatılması hakkında bilgiler içermemekte, aynı zamanda seyyahın ve dolayısıyla kendi toplumunun bakış açısını da gözler önüne sermektedir. 10.yüzyılda İtil Bulgarlarına giden İbn Fadlan, seyahatnamesinde bölgeye Arapların bakış açısını satır aralarında bizlere sunmaktadır[5].

Türkistan'ın öneminin anlaşılması dünyanın parça parça paylaşıldığı ve adına sömürgecilik dediğimiz sistemin doruk noktasına ulaştığı 19.yüzyılı bulmuştur. İki büyük güç olan İngiltere ve Rusya'nın, çıkarlarının çatışmaya başladığı bölgede seyyahların sayısı bir anda artmıştır. Çalışmamızın ana temelini oluşturan bu seyyahlar, iki ülke için de çok büyük bir öneme sahiplerdi. Zira bölgede gerçekleşecek her hareket onların verdikleri bilgiler ışığında planlanıp uygulanmaktaydı. İngiltere ve Rusya arasındaki bu satranca "Büyük Oyun" denilmektedir[6]. Özetle, Batı'dan bu bölgeye yapılan seyahatlerin temelinde başta Batı'nın Doğu'yu ve Doğu'ya ait olanı tanıma arzusu yatmakta iken, tarihi süreçte gelişen bu merak sömürgecilik ile Oryantalizm adı altında akademik bir disiplin olarak kurumsallaşmıştır[7].

Oryantalizm Batı'nın Doğu'ya yaklaşımının temelini oluşturmaktadır. Kiliselerde doğan bu bakış açısı Avrupa'ya kısa sürede yayılmıştır. Kendi meraklarının peşine takılıp bölgeleri görmek isteyenler ise Doğu'ya gidip yerinde görmeyi, gördüğünü dönünce anlatmayı, Doğu'da yaşadıkları ile beraber bazen tahminlerini de kaydedip, seyahatname şeklinde kitaplaştırarak tarihe not düşmeyi görev bilmişlerdir[8].

Oryantalist temelli araştırma merkezleri adı geçen büyük devletler tarafından desteklenmişlerdir. İleride detaylarıyla anlatmaya ve süreci olabildiğince net vermeye çalışacağız. Özetle, iki büyük devletin, bölgenin her dengesini öğrenmeye çalışmak

---

[5]Bkz. Ramazan Şeşen, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, Yeditepe yayınları, İstanbul 2012.

[6]Melek Çolak, "Macar Türkolog Vambery'nin Türkistan Seyahatinde "Büyük Oyun" İzleri", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Nisan 2019, S.45, s.13.

[7]Emin Özdemir, "Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameler", **History Studies International Journal of History**, Volume 2/2, İstanbul 2010, s.113.

[8]İbrahim E. Bilici, "Oryantalist Seyahatnamelerde Türk İmgesi Üzerine Bir İnceleme: Alexander William Kinglake'in Seyahatnamesi Eothen Örneği", **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, Eylül 2011, S.2, s.2.

için mücadele ettiği söylenebilmektedir. Bu mücadele kimi zaman diplomasi satrancıyla, kimi zaman bilimsel olarak yapılmıştır. Her türlü işgal ve ticaret planı için bölgenin yeraltı ve yerüstü kaynakları, şehirleri, insanları, kültürleri, coğrafyası, bitki ve hayvan türleri titizlikle incelenmiştir. Örneğin; Macar Türkolog Vambery "Türkistan'a seyahat ederek hazırladığı raporları İngilizlere vermiştir. Bunun sebebi Vambery'nin Türkistan'da Rusya'ya karşı İngiliz emperyalizmini desteklemesidir."[9]

Rusya ise İngilizlerin bu hareketlerini açıkça görmüş ve karşı hamleler yapmış, pek çok askeri mühendisini ve jeologunu hızlıca yetiştirerek Rus Coğrafya Birliği'ni kurmuştur[10].Bu kuruluş ile aşağıda bahsedeceğimiz pek çok asker ve sivil kişi farklı kimliklerle Türkistan'a gönderilmiştir. Tarihi süreç sırasında Rusya'yı bölgeye yönlendiren nedenler elbette vardır. Ruslar, bölgedeki hâkimiyetlerini kalıcı hale getirmek için seyahatnamelerdeki raporları detaylarıyla incelemiş ve uygulamalarında bu bilgilerden her zaman istifade etmiştir.

[9]Melek Çolak, **a.g.m.**, s.13.
[10]Hasan Işık, **a.g.m.**, s.8.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1.COĞRAFİ ORTAM

Türkistan coğrafyası dünya karalarının büyük bir kısmını temsil etmektedir. Türkistan olarak adlandırılan yer şu şekilde tanımlanabilir; İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dahil Pamir ve Hindukuş (Karanlık) dağlarına kadar uzanan ve oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan ile Güney Sibirya'nın tamamını içine alan, batıda Ural Dağları ile Volga Irmağı'nın Hazar Denizi'ne ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş alan[11].Bölgede çıplak çöllerden karlı dağ doruklarına ve bozkırlara kadar pek çok coğrafi özellik görülebilmektedir[12]. Hazar Denizi'nde, bölgenin güneydoğusu Kızılkum, Karakum gibi çöllerle kaplı olsada Amu Derya'nın alüvyonlarından beslenen bitki örtüsüyle ayrılmışlardır[13].

Türkistan'ın genel coğrafyasından yukarıda bahsedilse de çalışmanın asıl konusunu genel olarak Batı Türkistan oluşturmaktadır. Bu sebeple Batı Türkistan özelinde coğrafi bir sahne tasavvur etmeyi kolaylaştırmak için bu bölgeden de bahsedilmesi doğru olacaktır.

Batı Türkistan'ın doğusu dağlar ve yaylalarla kaplıdır. Dağ, ova ve yaylalar birbirleriyle iç içe olup, geleneksel Türk yaşantısına uygundur. Batısında ise alçak yaylalar ve ovalar mevcuttur. Bölgede kuzeybatı – güneydoğu istikametinde

[11]Ahmet Taşağıl, "Türkistan", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C.41, s.556.
[12]Rober N. Taaffe**, "**Coğrafi Ortam", **Erken İç Asya Tarihi**, ed. DenisSinor, Çev. Mete Tunçay, İletişim yay., İstanbul 2000, s.35-37.
[13]Robert N. Taaffe**, a.g.m.**

Tarbagatay Dağları, bunların güneyinde ise Aladağlar yer almaktadır. Daha güneyde Tanrı Dağları olarak nitelendirilen Çungarya Aladağları, Kungei Aladağı, Terskei Aladağı ve Talas Aladağı şeklinde bir dağ silsilesi bulunmaktadır. Bu dağlar Batı Türkistan'a su taşımaktadır[14].

Mezopotamya'da olduğu gibi Türkistan'da da toprağa ve doğaya hayat veren iki nehir vardır. Bunlardan biri Amu Derya, bir diğeri ise Sır Derya nehirleridir[15].Bu nehirler vasıtasıyla bölgede tarımsal ve ticari faaliyetler önemli bir yükselme göstermektedir. Nehirlere Seyhun-Ceyhun, Oxus-Jaxartes[16], gibi farklı isimler verilsede özellikle Amu Derya İran ile Türkistan'ın doğal sınırı olarak kabul edilmiştir[17].Bölgenin coğrafi özellikleri pek çok seyahatnamede detaylı olarak görülmektedir. Günümüzde, geliş amaçlarına uygun olarak son derece doğru ve detaylı kayıtlar bulunmaktadır. Türkistan16.yüzyıldan başlayarak düşünüldüğünde her ne kadar bilinen bir kara parçası olsada özellikle Avrupa için gizeminin 19. ve 20. yüzyıllarda çözüldüğü karanlık bir yer olmuştur. Bölgeye karşı ilgileri artan devletler, işe bölgenin coğrafyası ile başlamakla kalmayıp hayvanları ve bitkilerini de yakından incelemişlerdir. Yazının ilerleyen kısımlarında bir kez daha ifade edileceği gibi bu hususta Coğrafya Enstitüleri kurulmuş ve son derece ciddi çalışmalar meydana getirilmiştir.

Kısaca coğrafyası tanımlanmaya çalışılan Türkistan, aslında bir geçiş güzergâhıdır. İyi ticari hamleler ile devasa zenginlikler kazanmak hiç de zor değildir. Ticaretin yakınından geçen şehirler istemeden de olsa gelişmek mecburiyetinde kalır. Özellikle hanlıkların da bölgede yoğunlaştığı Batı Türkistan'da bazı şehirler ön plana çıkmaya başlamıştır. Hive, Buhara ve Semerkant bölgenin en önemli şehirleri olup, bu şehirler tarih boyunca önemlerini korumuş ve bu şehirler ışığında Türkistan'ın kıymetli bölgeleri oluşmuştur. Ceyhun bölgesindeki önemli şehirlerden biri de Belh şehridir. Belh şehrini Merv ile birleştiren yollar meşakkatli olsada ticari olarak

---

[14]Ahmet Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası**", Türk Dünyası El Kitabı**, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., nr.121, Ankara 1992, s.12-13

[15]Ahmet Erdel, **a.g.m.**, s.28-30

[16]Alexander Brunes, **Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia. Also, narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore**, Asian Educational Services yay., Yeni Delhi 1992, C.II, s.160.

[17] V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu yay., IV. Dizi-Sayı 11, Ankara 1990, s. 86

sıklıkla kullanılmıştır.

Buhara Hanlığı'nın doğusunda Türkistan'ın en verimli topraklarından olan Fergana Vadisi uzanmakta, burası Seyhun nehri tarafından sulanmaktadır. Bu nedenden dolayı Mezopotamya topraklarına benzetmek mümkündür. Fergana Havzası, güneyden Altay ve Tanrı Dağları'nın batı uzantısı dağlar tarafından kuşatılmıştır. Kuzeybatısında Çirçik ve Angren vadileri arasında kalan Taşkent Ovası ve Sır Derya Vadisi bulunmaktadır. Ülkenin orta kısmında, Pamir Dağlarının batısında kalan Zerefşan, Semerkand ve Buhara ovaları ile güneyde Karşi ve Tirmiz ırmaklarının suladığı topraklar yer almaktadır[18].

1.2. 16. YÜZYIL ÖNCESİNDE TÜRKİSTAN VE SEYYAHLAR

Türkistan toprakları uzun yıllar dünyanın ismen bilinen fakat fiilen karanlık bir bölgesi olarak kalmıştır. Türk tarihinin eski devirlerini aydınlatma noktasında bölgenin geçmiş devirlerinin bilinmesi büyük önem taşımaktadır. günümüzde dahi devletler için önemini koruyan "bilgi" pek çok silahtan daha güçlü görülmüştür. Hareket edilecek yerleri bilmek, karşıdaki potansiyel düşman veya direkt düşmanın yaşayış, inanç ve düşüncesini bilmek oldukça önemli bir avantaj olmuştur.

Türk devlet sisteminin başlangıcı sayılan Hun döneminden itibaren Çin, Türkleri tanımak için resmi veya kişisel girişimlerde bulunmuştur. Budizm başta olmak üzere bazen bir din, bazen ise askeri gerekçelerle bölgeyi tanımaya çalışmıştır. Topraktan çıkan hububattan insanların yaşayışına kadar pek çok bilgiyi Çin kaynaklarında görmek mümkündür[19].

Hun akınlarının artmasıyla beraber Çin müthiş bir çıkmazın içerisine girmiştir. Ekonomik olarak karadan gidecek olan yol Hun ülkesinden geçmesi Çin'i müttefik aramaya yönlendirmiştir. Bu amaçla Ch'ang-chien isimli seyyah görevlendirilmiştir[20].

---

[18] İbrahim Güner, **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası (Eski Dünya Kıta ve Ülkeleri)**, C.I, Atatürk Ünv. yay., nr. 910, Erzurum 2000, s. 323–324

[19]Hunlar hakkında detaylı bilgi için; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken yay., İstanbul 2012, s.56-68.

[20]Bu tarihler arasındaki seyyahlar çalışmamızın konusu olmadığı için detaylı olarak anlatılmayacaktır. Fakat detaylı bilgi için Loius Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, çev: Sadrettin Karatay, TTK Basımevi, Ankara 1986, s.41-56

Ch'ang-chien'in görevi temel noktada Yüeçileri bulmak ve Hunlara karşı bir ittifak oluşturmaktır. Uzun bir arayıştan sonra onları bulsada ikna edememiş, fakat Çin dışındaki bölgeleri ve yerleri görmek adına önemli bir girişim olmuştur. Zira Yüeçileri bulmak için Afganistan yakınlarına kadar seyahat etmek zorunda kalmıştır[21].

Askeri özellikleri ve devlet teşkilatlanmaları bakımından birer usta olan Türkler, kurdukları devletlerle kısa zamanda batı ülkelerinin dikkatini çekmişlerdir. Elbetteki bu nazarın temelini oluşturan düşmanlara karşı ittifaklar olmuştur. Tıpkı Çin'de olduğu gibi Bizans da böyle amaçlar gütmüş, karşısındaki Sasani sorununa karşılık yeni bir müttefik ararken Kök-Türkler ile karşılaşmıştır. Bu sırada Kök-Türklerin de Sasaniler ile gergin bir ilişki içerisinde olduğu dikkat çekmiştir[22].

Kök-Türkler ile bir ittifak antlaşması yapmak için Genel Vali Zemarkhos başkanlığında bir heyet 568 yılında Türkistan'a gönderilmiştir. İki devlet arasında karşılıklı gönderilen elçiler sonunda bir anlaşmaya varmıştır. Fakat burada odaklanılması gereken husus; bölge hakkında önemli bilgileri Batı adına ilk toplamaya başlayanların Bizanslılar olmasıdır. Zemarkhos geçtiği, gördüğü şeyleri ustalıkla not etmiş, her detay üzerinde çalışmıştır[23].

Zemarkhos'tan sonra Türkistan'a giden bir diğer isim 574 yılında Valentinos olmuştur. Bizans tahtına geçen Tiberius, Göktürkler gibi kıymetli bir müttefiki kaybetmek istememiş, bu amaçla daha evvel yapılmış olan anlaşmayı yenilemek adına bir elçi göndermiştir[24]. Gidilen güzergâh bu sefer Kafkasya üzerinden olmuştur. Buradan çıkarılabilecek sonuç şu olmalıdır ki; Bizans, Göktürkleri yakından tanımak istemekle birlikte, onlar hakkındaki her bilgiyi farklı yöntemlerle öğrenmeye çalışmıştır. Hem yollar hemde yollarda gerçekleşen olaylar dışında Göktürklerin teşkilatlanmaları ve iç dinamikleri hakkında da bilgi edinmeye uğraşmışlardır[25].

Çinli Budist rahip Hsüen-ch'ang 629 yılında, o dönemde Göktürk

[21]Ligeti, **a.g.e.**, s.56
[22]Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, **Göktürkler I-II-III**, TTK, Ankara 2012.
[23]Karşılıklı elçi gönderme ve bu sırada olanlar hakkında detaylı bilgi için Bkz. Ligeti, **a.g.e.**, s.59-74
[24]Valentinos'un seyahatnamesi hakkında detaylı bilgiler için bkz. Edoard Chavannes, **Documents sur LesT'ou-kiueOccidentaux,** Petersburg 1903, s.233-252.
[25]Bizans-Göktürk ilişkileri için bknz. Hatice Palaz Erdemir, **6.yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Bizans Göktürk İlişkileri**, Arkeoloji ve Sanat yay, İstanbul 2012

hakimiyetinde olan Doğu ve Batı Türkistan'ın ortalarından geçerek Hindistan'a gitmiş, dönüşte yine aynı yolu izleyerek Çin'e dönmüştür[26].

Bu seyahatname 7. yüzyıl Hindistan'ı ile Türkistan hakkında önemli bilgiler içermektedir. Türkistan'daki şehirleri, İslamiyet öncesi Türk Tarihini, coğrafyasını, şehir hayatını, etnografyasını ve kavimlerin birbirleri ile olan ilişkilerini anlatmaktadır[27]. Bu sebeplerden ötürü Hsüen-ch'ang'ın seyahatnamesi yapılan keşif seferlerinin çoğuna rehber eser olmuştur[28]. Çin pek çok amaçla defalarca bölgeye ziyaretlerde bulunmuş olup, birkaç tanesinin sıralandığı bu araştırmada bu ziyaretler özetlenmeye çalışılmıştır. Fakat asıl odak noktayı teşkil eden Avrupa'ya bakılmasının yararlı olacağı düşünülmektedir.

Avrupa'nın Türkistan'a olan ilgisi veya daha doğru bir ifade ile dikkatini verme mecburiyetini doğuran olay şüphesiz ki Moğol İstilası olmuştur[29]. Moğolların şiddetle ve durdurulamaz biçimde ilerleyişinin Avrupa'da karmaşık duygular yarattığı düşünülmektedir. 13.yüzyılda Moğolların doğudan ilerleyişi, Avrupa'nın en büyük düşmanları olan genelde Müslümanlar fakat özelde Türklerin güçlerini Avrupa'ya değil Moğollara çevirmesine neden olmuştur[30]. Elbette Haçlı Seferleri ile gücünü harcamış olan Avrupa için böyle bir mola çok gerekli olmuştur. Diğer taraftan bakılacak olursa, Moğollar ile uğraşmayan Türkiye Selçuklu Devleti, Rumeli topraklarına çok daha evvel çıkıp Avrupa içlerine ilerleme şansı elde etmiştir. Fakat bunların hiçbiri gerçekleşmeyerek Avrupa bir süre daha nefes alabilmiştir.

Batı ve Doğu arasındaki çatışmanın durmasına rağmen Batı'nın olduğu yerde saymak gibi bir amacı olmamıştır. Bunu en belirgin özelliği ise Moğollarla ilişki kurmak için pek çok defa girişimde bulunmuş olmasıdır. IV. Innocentius (1243-1254),

---

[26] Hsüen-ch'ang Seyahatnamesi için detaylı bilgi için bkz. Nazmiye Togan, "Peygamberin zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı ziyaret eden Çinli Budist Rahip Hsüen-ch'ang'ın bu ülkelerin siyasi ve dini hayatına ait kayıtları", **İ.Ü.İ.T.E.D**, C.IV, cüz.1-2, İstanbul 1964, s.21-64

[27] N.Togan, **a.g.m.**, s.28.

[28] N.Togan ,**a.g.m.**

[29] Moğollar ile ilgili geniş bilgi için Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar**"**, **İslam Ansiklopedisi**, C.30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s.29-25; A.Konstantind'Ohsson, **Moğol Tarihi**, Nesnel yayınları, 2008.

[30] Özellikle Batı ilerleyişinde bayrak rolünde olan Anadolu Selçukluları Avrupa için bir sorundu. Fakat iç politikada yapılan bir takım yanlışlıklar ve bunların sonuçlarında Kösedağ Savaşı'na giden süreç başlamıştır. Bu savaş ve noktaya getiren olaylar silsilesi için Bkz. Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Kösedağ Savaşı", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 35, Konya 2015, s.34-84

X. Gregor (1271-1276), IV. Nikolaus (12881292) ve XXII. Johann (1316-1334) adlı papalar Moğolları kendi taraflarına çekmek için çaba sarf etmişlerdir. Papa IV. Innocentius'un 1245 yılında Lyon'da topladığı Ruhaniler Meclisi'nde Moğolları Katolikleştirme düşüncesi ilk defa hasıl olmuştur. Papa'nın gözüyle dinsiz olan Moğollar önce Mesih'in dinine kazandırılacak, daha sonra ise birlikte Müslümanlara karşı savaşılacaktır. Moğolları Mesih'in dinine davet etmek için sadece papa çaba sarf etmemiştir. Fransa kralı IX. Louis (1226-1270) ve İngiltere Kralı I.Edward (1272-1307) da bu planı desteklemiştir[31].

Avrupa tüm imkanlarını seferber ederek düşmanları olan Müslümanları arkalarından çevreleyecekleri ve yeryüzündeki Hristiyan dünyayı kuracakları bir planı devreye sokmuş, fakat durum istedikleri gibi gerçekleşmemiştir. Moğollar genel olarak Hristiyanlara iyi davranmıştır. Tek görevleri Kağanın hayatı için dua etmek olmuştur. Bu sebeple özellikle Rus topraklarında din adamları ve toprakları nispeten daha az zarar görmüştür[32]. Bu durumdan hareketle Moğolların, en azından İslamiyet'e nazaran, Hristiyanlığa daha yatkın oldukları sonucunu çıkartmış olma ihtimalleri söz konusudur.

Bu sıralarda neredeyse Prusya topraklarına doğru uzanmaya başlamış olan Moğolların, planlar dahilinde istenilen yere sokulmaları için önce Avrupa ve Hristiyanlığın tanıtılması gerekmiştir. Bu amaçla misyoner elçiler gönderilmiş ve giden bu misyonerler yepyeni bir Hristiyan dünyanın şafağında olabilecekleri düşüncesiyle gördükleri pek çok şeyi yorumlarıyla beraber kaydetmiştir.Çalışmada bunların tamamının detaylarıyla aktarılması mümkün olmasada en azından sürecin bir özetini görmek adına ilerleyen kısımlarda önemli noktalara temas edilecektir.

Adriyatik kıyılarına kadar gelen Moğol tehlikesine karşılık Papa IV.Innocent, 1245'te Lyon Konsili'ni toplayarak kararlar almıştır. Bu kararlarda birinci öncelik Moğollar ve Ön Asya'da yaşamış olan Hristiyanlar hakkında bilgi toplamaktır. Bu amaçla Jean du Plan Carpini başkanlığında bir rahip grubu Moğollara gitmek için

[31]Murat Tural, "13 ve 14.yüzyıl Avrupalı Seyyahların İmgeleminde Türkistan", **Türk Dünyasının Vizyon Arayışı Kongre Bildirileri**, 11.Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi 10-16 Haziran 2013 Celalabad-Kırgızistan, İstanbul -2013, s.622.

[32]Moğol döneminde kilisenin durumu için bkz. George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, Selenge yay, İstanbul 2011, s.110-115

yola çıkarılmıştır. Bu grubu oluşturan kişilerin rahip olmalarından dolayı misyonerlik faaliyetlerinin de göz önüne alınması önemlidir. Carpini, Libellus Historicus adlı eserinde Güney Rusya, Harezm, Semireçye, Moğolistan veTarbagatay'dankısaca bahsettikten sonra Moğol ülkesi, Moğolların fiziksel özellikleri, gelenekleri, Asya ve Avrupa'da yaptıkları savaşlar hakkında bilgiler vermiştir. Ögeday'ınbüyük oğlu Büyük Han Güyük'ün tahta çıkışının şahidi olan Plan Carpini, Moğol Han'ının tahta çıkışı esnasındaki törenleri bir görgü tanığı olarak anlatabilmiştir[33].

Carpini ile aynı dönemde pek çok heyet Moğol ülkesinin yolunu tutmuştur. Çok kapsamlı olması ve Avrupa için önemli bir alan olarak görülmesi sebebiyle farklı heyetlerle Moğollar çekilmeye çalışılmıştır. Bu heyetlerden bir tanesi Wilhelm Rubruck'tur. Rubruck, Carpini'nin yol güzergahını izleyerek başkent Karakurum'a gitmiştir. Seyahat notlarında Karakum'daki Büyük Han Möngke'nin sarayını ayrıntılı bir şekilde tasvir eden Rubruck, Moğolların gündelik hayat, örf ve adetlerine dair bilgilerinyanı sıra Moğol İmparatorluğu'nda yaşayan çeşitli halkların din, kültür ve yazıları hakkında bilgiler de vermektedir[34]. Konu hakkındaki uzmanların genel görüşü ise Rubruck'un Türkistan tarihi hakkında nesnel bir kaynak olduğudur[35].

Orta Çağ'da Türkistan ve genel manada Asya'dan bahsedilince akla gelen ilk seyyah elbette Marco Polo'dur. Marco Polo'nun Kubilay Han ile yakın bir ilişki kurabilmesi ile Moğol topraklarını rahatça dolaşması Avrupa için gölgede kalan bu yerlerin aydınlanmasında büyük rol oynamıştır. Marco Polo, 17 yıl gibi uzun bir süre geçirdiği Moğol ülkesinde gördüklerini ve duyduklarını Avrupa'ya dönünce yazıya geçirmiştir. Barut ve matbaadan bahsederek Avrupalıları bu yeni icatlardan haberdar etmiştir. Bunlardan çok daha önemli olarak Avrupalıların Doğu'ya olan ilgilerini körüklemiştir. İşte bu kıvılcım ileride Avrupalı gözü kara denizcileri denizler ötesine götürecek motivasyonu sağlamıştır. Yine pek çok bilgi verdiği için Rönesans'ın başlamasında da önemli bir rol üstlenmiştir. Marco Polo'nun bırakmış olduğuseyahat

[33]V.V.Barthold, **Asya'nın Keşfi Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi**, İstanbul 2000, s.145-146; Manuel Komroff, **Contemporaries of Marco Polo**, United Stated 1928, s.10-50.

[34] Emin Özdemir, "Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri", **History Studies**, Volume 2/2 2010, s.117 ; Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev: Ergin Ayan , İstanbul 2001, 8-21

[35] Emin Özdemir, **a.g.m.**, s.117

notları, Asya Tarihi açısından son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir[36].

Cengiz Han'ın ölümünden sonra Avrupa'da ilerleyişin durmaya başlaması ve zamanla Moğolların parçalanarak yeni devletlerin oluşması Avrupa için tehlikenin bir nebzede olsa geçtiğini göstermiş, tarihsel ilerleyiş haklı olduklarını da ortaya çıkarmıştır. Uzun bir süre Türkistan'a olan ilgi tekrar düşmüştür. Burada en büyük sebebin tehlikelerin baş gösterdiği mekanlar olduğu düşünülmektedir. İnsan doğası gereği kendini korumanın veya daha açık bir ifadeyle hayatta kalmak için ne yapması gerektiğinin yollarını aramaktadır. Avrupada bu amaçlarla hareket etmiştir. Başlayan Coğrafi Keşifler şüphesiz ki ticaret yollarının ve Akdeniz'in neredeyse tamamını yöneten Müslüman Türklerin boyunduruğundan kurtulmak için desteklenmiştir.

Moğolların gelişi ile duruma uygun ve uygulanabilir planlar hazırlanmaya çalışılmış bu amaçla girilen hareketler başarısız olmuştur. Zamanla zayıflayıp tehlike olmaktan çıkan Moğolların yerine bu sefer Anadolu'da Osmanlı gibi bir tehdit doğmuştur. Osmanlılar süratle aşiretten Beyliğe, beylikten Devlete yol almış, Rumeli topraklarındaki istikrarsızlık disiplinli Osmanlı ordusu karşısında zor zamanlar yaşamıştır. Kısa zamanda Balkanlarda önemli bir güç haline gelen Osmanlıları durdurmak için Avrupa bir kere daha seferber olmaya çalışmıştır. Roma'daki Papa IX. Boniface ve Avignon'daki Papa (anti-papa) XIV. Benedict böyle bir seferi destekleyici bildiri yayımlamışlardır[37].

Niğbolu zaferi Osmanlı ve Türk tarihinin en parlak zaferlerden birini teşkil etmektedir. Avrupa'nın Haçlı Seferleri'nden[38] biri olan bu harekât istenilenin aksine Osmanlıların Balkanlarda kalıcı hale gelmesini sağlamıştır.Avrupa tekrar bir tehlikeyle burun buruna geldiği için yeni çıkış yollarına başvurmaya çalışmış, aradığı fırsat Doğu'nun bağrından kendisini göstermiştir. Timur'un Çağatay Hanlığı'nın içinden çıkıp güçlenmesi ve kısa zamanda bölgenin sözü geçer devleti haline gelmesi Avrupa'nın da dikkatinden kaçmamıştır [39] .Bu durum, Timur'un güçlenen ve

[36]Barthold, **a.g.e.**, s.154, Emin Özdemir, **a.g.m.,** a.s.
[37]Feridun Emecen, **"**Niğbolu Savaşı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.33, TDV Yayınları s.89.
[38]Niğbolu Savaşı'na en çok desteği veren Fransa kralı VI.Charles olmuştur. Onun yanında savaşa tanıklık eden bir ruhban savaş hakkında önemli bilgiler vermektedir. Detaylı bilgi için Bkz. Mustafa Daş, "Saint-Denis Ruhbanının Kroniği Adlı Fransız Kaynağına Göre Niğbolu Savaşı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.27, S.1, Temmuz 2012, s.69-77.
[39]Timur'un hayatı ve yükselişi hakkında detaylı bilgi için bkz. Beatrice Forbes Manz, **Timurlenk**, çev.

durdurulamayan Osmanlı Devleti'ne karşı önemli bir müttefik olarak görülmesini sağlamıştır. Avrupa'nın da yakından takip ettiği I.Bayezid ile Timur arasındaki gerginlik her geçen gün daha da artmıştır. Kısa zamanda savaşa dönmesi ve Osmanlı tehlikesinin de bir şekilde bertaraf edilmesi için elçilik heyetleri bir kez daha görevlendirilmiştir.

1402 yılında Osmanlı'ya karşı Ankara Savaşı'nı kazanan Timur'a, İstanbul ve İran üzerinden bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Bu elçilik heyetinde yer alan İspanyol Ruy Gonzales De Gravijo'nun seyahat notları, özellikle Orta Asya'nın ve döneminde önemli bir kültür merkezi olan Semerkant'ın tarihi açısından değerli bilgiler içermektedir[40].

Zuhal Bilgin, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

[40] Ruy Gonzalez De Clavijo , **Narrative of The Embassy of Ruy Gonzalez De Clavijo to the Court of Timour,** çev. Sir Clements Robert Markham, London 1859, s.120-178 ; Emin Özdemir, **a.g.m.,** a.s.

İKİNCİ BÖLÜM

Pusulanın geliştirilerek aktif olarak kullanılmasıyla birlikte deniz yollarına olan merak daha da artmıştır. İlk olarak Portekiz, Hindistan'a ulaşmak için denizcilerini görevlendirerek Afrika'yı dolaşmış ve Hindistan'a giden yeni bir deniz yolu bulmuştur. Bu yalnızca Avrupa için değil, dünya için de bir değişimin habercisi haline gelmiştir. Artık karalardan çok denizlere yoğunlaşılmış, donanmabakımından ilerleyebilmiş devletler arasında bir yarış başlamıştır. İlk olarak İspanya ve Portekiz arasında iken ilerleyen yıllarda Fransa ve İngiltere'ninde devreye girmesiyle farklı bir noktaya doğru ilerlemeye başlamıştır.

Denizlerde süren bu hengâme sırasında Türkistan'a olan ilgi bir anda kesilmiştir. Buradaki güç dengelerine veya ticaret yollarına rağbet kalmamış ve istenilenler deniz yoluyla sağlanabilir hale gelmiştir. Diplomatların ve elçilik heyetlerinin yeni güzergahları Afrika'nın sonları ve Hindistan'a giden yol üzerindeki adalar olmuştur.Bu dönemde Türkistan'ı ziyaret eden tek tük seyyahlar olmuş ve onların sayesinde bölge hakkında detaylı bilgiler öğrenmek mümkün kılınmıştır.

2.1. 16. YÜZYILDA TÜRKİSTAN

Bu dönemde dünya hızlı bir değişimin içerisine girmiştir. Yüzyıllardır süren ekonomik faaliyetlerin karşısına yeni fikirler çıkmış ve yönetimsel olarak yeni düşüncelerin ilk filizleri atılmıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi, Avrupa denizlere yoğunlaşırken coğrafyası bakımından kara yoluna mahkûmolan Türkistan'a gidişlerin sıklığı azalmaya başlamıştır.

Türkistan'ın kuzey komşusu olan Rusya'da Rurik Hanedanı'nın son büyük hükümdarı IV. İvan (1547-1584) tahtta bulunuyordu. IV. İvan için ülkesini mamur devletler gibi yükseltmenin ve uzun zamandır çatışılan Türk-Tatar gruplarından kurtulmanın planlarını yapıp uyguladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Onun

zamanında Rusya 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astarhan Hanlıklarını işgal etmiştir[41].

Rusya, belki şans eseri belki de planlı adımlarla Türkistan'da kalıcı bir genişlemeyi düşünen ilk yabancı devlettir. Moskova'nın hemen yakınına kadar yayılmış Altın Orda'dan ayrılmış hanlıklar Rusları son derece rahatsız etmiştir. Hatta Kazan Hanı Uluğ Muhammed Han, 1445'te Suzdal Savaşı ile II.Vasily'i ele geçirip Moskova'nın birkaç yüz kilometre ötesinde Kasım Hanlığı'nı kurmuştur[42]. Amaç Moskova'yı baskı altında tutmak olmuş, fakat 1467 yılı itibariyle Kazan Hanlığı'nda taht sorunlarının yaşanıp Kasım Han'ının da aday olmasıyla Ruslar bir müttefik olarak Kazan'a gelmiştir[43].

Müttefiklik bağıyla hareket eden Ruslar için bulunmaz bir fırsat yakalanmıştır. Bu durum askeri ve ekonomik pek çok planın belkide temel taşı haline gelmiştir. Türk-Tatar devlet adamlarının pek çoğu iktidar hırsı ve ikbal düşleriyle güçlü devletlerle ittifak kurmaya teşne olmuştur. İleride pek çok defa görüleceği üzere Ruslar gittikleri yerlerde mutlaka yerli birkaç müttefik edinecek ve onlar üzerinden hareketle bölgeye hâkim olacaktır.

IV. İvan'ın çalışmaları ve aldığı başarılar neticesinde Ruslar Türkistan'ın ilk giriş noktasına kadar uzanmıştır. Buraya kadar savaşlarla gelebilmek mümkün olmuş, fakat tutunmak çok daha zor hale gelmiştir. IV.İvan'ıntam olarak neyi hayal ettiğini bilmek güçtür, fakat kendisinin ölümünden sonra taht problemleri doğmuş ve Rurik Hanedanı son bulmuştur. Biraz bocalamadan sonra yeni bir hanedanlık olarak 1613 yılında Rus tahtına Romanovlar[44] geçmiştir. Romanovlar, bizce, dünya siyasetini iyi takip ederek nereye ulaşmaları gerektiğini iyi çözümlemişlerdir. Hemen yanı başlarındaki Türkistan'a gözleri her daim açıkken bir yandan da Avrupa'ya açılmak için Baltık Denizi'ni zorlamışlar, bu elbette yeni bir durum olmamıştır. Yukarıda da

[41]Kazan Hanlığı hakkında detaylı bilgi için Serkan Acar, **Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013; Astarhan Hanlığı için Bkz. Dinçer Koç, "Aşağı İdil Boyunda Hakimiyet Mücadelesi ve Astarhan Hanlığı", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII/1, Yaz 2012, s.455-494.

[42]Kasım Hanlığı ile detaylı bilgi için Bkz. Serkan Acar, **Kasım Hanlığı**, IQ Kültür Sanat Yay, İstanbul 2008.

[43]Burada anlatılanlar için Bkz. Rizaeddin Fahreddin, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, çev. İlyas Kemalov, Kaknüs Yay, İstanbul 2003, s.100.

[44]Romanov Hanedanı 1613-1917 yılları arasında Rus Çarlığı'nı yönetmiş ve pek çok Avrupalı ünlü hanedan ile akrabalığı olan ailedir. 1613'te Boyarların desteği ile I.Mihail'in tahta geçmiş ve saltanatları başlamıştır.

bahsedildiği üzere IV.İvan zamanında başlayan bu hareketlere Romanovlarbilimsellik ve planlılık getireceklerdir.

Rusya cephesinde durum bu şekildedir. İlerleyen aşamalarda araştırmanın kaldığı yerinden Rusların nasıl ilerlediklerine tekrar değinilecektir. Fakat Avrupa'nın bu tarihlerde ilgisini kaybettiği görülen Türkistan'a Rusya üzerinden gelmeye çalışan iki seyyah vardır. Bunlar 16.yüzyılın başlarında Venedik'ten yolaçıkan, İran üzerinden Herat'a, oradanda Hindistan'a ulaşan Ludovico Vartema[45] ve Moskova hükümeti desteği ile Hive ve Buhara'ya ulaşan Antonie Jenkinson'dur[46].

2.1.1. 16. Yüzyılda Gelen Seyyahlar

2.1.1.1. A. Jenkinson

Türkistan coğrafyasının unutulmaya başladığı bu yüzyılda,herhangi bir İngiliz'i bu coğrafyada görmek şaşırtıcı olabilir. Fakat İngilizler denizlerde güçlenmeye başladıkları bir sırada, Orta Çağ boyunca müthiş bir öneme sahip olmuş İpek ve Kürk Yollarını[47] da kullanarak Çin'e giden ticaret yollarında tam hakimiyet kurmak istemişlerdir. Ticari olarak girmek istediği bu coğrafyayı ilk olarak tanımak ve ticari altyapısını öğrenmek isteyen İngiltere, bu amaçla Rusya ile bağlantıya geçerek hem ticari hem de siyasi ilişkileri geliştirmek adına 1555 yılında Muscovy Ticaret Şirketi kurularak bu köprü sağlanmıştır.

IV.İvan bu sıralarda ülkesine gelecek yabancı tüccarlara ihtiyaç duymuştur. Gelişmeye çalışan ülkede ticaretin yükselmesi ve devlet hazinesinin dolup savaşlara kaynak oluşturması gerekmiştir. Bu amaca hizmeten pek çok yabancı tüccar Rusya'ya gelmiş, fakat bazıları Sibirya topraklarında saldırılara uğrayıp veya bizzat Rus yöneticilerce suçlanıp mallarına el konulmuştur. Bunların içerisinde birkaç İngiliz'in de yer aldığı ve Kraliçe I. Elizabeth'in bir mektupla durumu sorduğuda bilinmektedir[48].

---

[45]LudovichoDıVarthema, **The Travels of LodovicoDıVarthema**, çev. John Winter Jones, London 1863, s.102-103.

[46]V.V.Barthold, **a.g.e.**, s.205-206.

[47]İpek ve Kürk yolları Çin'den başlayarak ilk olarak Hazar Denizi'ne kadar gelir ve burada ayrılırlar. İpek yolu İran üzerinden İstanbul'a oradan Avrupaya giderken Kürk Yolu Hazar'ın kuzeyinden Ukrayna ve Rusya topraklarından geçerek Avrupa'ya ulaşır. İpek Yolu için Bkz. Nabi Bozkurt, "İpek Yolu", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.22, s.369-373.

[48]IV.İvan zamanında Rusya'da bulunan bir seyyah olan Heinrich Von Staden bu dönem hakkında bize

1558 yılında İngiltere adına şirket temsilcisi olarak gelen A.Jenkinson, Çar IV.İvan'ın isteği üzerine Türkistan ve çevresine aynı yıl bir araştırma gezisine çıkmış, IV.İvan'ın ricası ile ilk olarak Astarhan'a gitmek için Hazar Denizi'nin yolunu tutmuştur[49]. Astarhan'daki işi bitince yoluna devam etmiş ve Hazar Denizi'ne açılmıştır. Mangışlak'a varan Jenkinson, ticari bir kervan ile önce Hive, daha sonra Burahara topraklarına varmıştır. 1559 yılında ise Moskova'ya geri dönmüştür[50].

A.Jenkinson, IV.İvan'ın yönlendirmesiyle gitmiş dahi olsa, bu onun için Türkistan'ın ticaret hacmini ve Çin ile olan ticarette ne derece işlerine yarayacaklarını görmesini sağlamıştır. Türkistan'ın içinde bulunduğu istikrarsızlığı gören Jenkinson, Çin ile Türkistan arasındaki ticaretinde sönmeye yüz tuttuğunu görmüş ve beyhude bir çaba olarak bu bölgeye gelmenin önemi olmadığını özetle belirtmiştir. Nitekim İngilizler, Hindistan'a yerleşene kadar bir daha bölgeye uğramamışlardır[51].

A.Jenkinson'un asıl görevi kendisinden sonra gelecek İngiliz görevlilere yol açmak ve bu amaçla raporlar toplamaktır. Yukarıda görüldüğü üzere İngilizler için karlı bir yol bulamamıştır. Tuttuğu notlar ise özellikle Buhara Hanlığı'nın ilk dönemleri için önemli bir kaynak niteliğindedir.

Jenkinson, Buhara topraklarına geldiğinde pek iç açıcı bir durum ile karşılaşmamıştır. O dönemde Buhara Hanlığı içerisinde bir güç çatışması meydana gelmiş, Şibani Hanedanı (1500-1599) hanlarının arasında bitmek bilmeyen Büyük Han olma mücadelesi yaşanmıştır[52]. Elbette bu iç mücadeleler hem hanlığın askeri gücünü zayıflatmış hem de bayındır haline gelen şehirlerin hızla fakirleşmesine sebep olmuştur. Güvensiz ticaret yollarının ortaya çıkması sonucu kervan ticaretide düşüşe geçmiştir[53].

---

detaylı bilgiler vermektedir. Yukarıda bahsedilenler için bkz. Heinrich von Staden, **Korkunç İvan Zamanında Rusya**, Selenge yay, İstanbul 2016, s.59-69.

[49]Kurosh Meshkat, **The Journey Of Master Anthony Jenkinson To Persia**, Journal Of Early Modern History, 13, s.211.

[50]Selim Serkan Ükten, "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığına Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Blimler Dergisi**, Aralık 2017, 18(2), s.141.

[51]V.V. Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Mera, Küre Yayınları, İsyanbul 2004, s.171.

[52]Selim Serkan Ükten, **a.g.m.**, s.142.

[53]Buhara Hanlığı, Batı Türkistan tarihi içersinde çok önemli bir yere sahiptir. Osmanlı'nın özellikle muhattap kabul ettiği hanlıkta bu hanlıktır. Türkistan tarihinin ana geçiş noktalarından bir olması

A.Jenkinson, Buhara hakkında gözlemlerini genel bir tasvirle anlatmıştır. Genel olarak kerpiçten inşa edilmiş şehrin ortasından küçük bir çay geçtiğini, ilginç olarak buradan sağlanan suyun içmek için pek de sağlıklı olmadığını ve suyun vücutta yılanbalığı uzunluğunda bir solucanın oluşmasına sebep olduğunu anlatmıştır[54]. Bu hastalık "Rişta" adı verilen hastalıktır. Sonraki dönemlerde yazılmış olan seyyah notlarında da bahsedilmiştir. Buhara Hanlığı'nda uzunca bir dönem şikâyet edilen hastalık olarak kalmış olmalıdır[55].

Siyasi manzarayıda görevinin bir parçası olarak gözlemleyen Jenkinson, dönemin pek çok eserinde görüldüğü gibi bilgiler vermiş, Buhara'daki en önemli kişinin din adamı olduğunu ve bu kişinin handan bile üstte olduğunu belirtmiştir. Buna örnek olarak ise daha önceki hanın sonunu göstermiştir. Din adamıyla ters düşen han katledilmiştir[56]. Jenkinson'un han olarak bahsettiği kişi Burhan Sultan'dır ve büyük din adamı olarak bahsettiği ise Cuybar şeyhi Hoca İslam'dır[57].

A.Jenkinson, Buhara Hanlığı'nın ekonomik parametreleri ile de ilgilenmiş olup, buradan çıkardığı sonuç olumsuzdur. Hanlığın gelirlerinin çok az ve bu nedenle hükümdarın da fakir bir hükümdar olduğunu belirtmiş, yeterli miktarda altın olmadığı için paraların gümüş olduğunu da ayrıca bildirmiştir[58].[59]. Jenkinson yine bu babda esnaftan alınan 1/10 oranındaki bir vergiden bahsederek bunun en büyük gelir kapısı olduğunu söylemektedir[60].

Jenkinson buraya gelirken IV.İvan'ın mektubunu getirdiği için hanı görebilme ve hatta sohbet edebilme şansını elde etmiştir. Han'ın huzuruna çıkan Jenkinson, Korkunç İvan'ın mektubunu ona takdim etmiştir. Sarayın verdiği yemeğe katılan seyyah, görüşmeler esnasında Han'la birlikte, Han'ın kendisi ve Büyük Türk'ün

---

dolayısıyla Buhara için detaylı bilgi için Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", ed. Hayrünnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ötüken yay, İstanbul 2017, s.481-526.

[54]A. Jenkinson, **EarlyVoyages and Travels to Russia and Persia (Vol. I)**. Ed. E. Delmar Morgan, C. H. Coote, New York 1886, s.83.

[55]Selim Serkan Ükten, **a.g.m.**, s.142.

[56]A.Jenkinson, **a.g.e.**, s.83-84.

[57]Selim Serkan Ükten, **a.g.m.**

[58]A.Jenkinson, **a.g.e.**, s.85.

[59] Jenkinson'un bahsettiği dönemler Abdullah Han'ın ilk hükümdarlık zamanlarıdır. Bu sebeple sözleri doğrudur ve hanlık yeterli zenginliğe sahip değildir. Fakat ilerleyen yıllarda Abdullah Han, hanlığı ihya edecek ve zengin bir devlet haline getirecektir.

[60]A.Jenkinson, **a.g.e.**, a.s.

(Kanuni Sultan Süleyman) gücü; ayrıca İngiltere ve Buhara'daki kanunlar ve dini hayat üzerine sohbet etmiştir. Bu esnada tüfeklerle de atışlar yapılmıştır[61].

A.Jenkinson bu erken dönemde ziyaret ettiği Türkistan coğrafyası ile önem kazanmıştır. Zira gittiği tarihlerde herhangi bir toprak durumunda olan Türkistan, üç yüzyıl sonra İngiltere ve Rusya arasında oynanacak bir oyunun sahnesini oluşturacaktır. Bu oyunda bilgi en büyük silah olacak ve İngilizler Jenkinson'un bilgilerini de kullanarak tekrar 19.yüzyılda bölgeye geri geleceklerdir. Gelmeleriyle birlikte, Jenkinson başta olmak üzere Türkistan üzerine yazılanlar basılmaya ve aktif olarak kullanılmaya başlamıştır. Bunun uzantısı olarak A.Jenkinson'un notları E. D. Morgan ve C. H. Coote tarafından bir araya getirilerek 1886 yılında New York'ta yayımlanmıştır.

2.1.1.1.2.Defterdar Seyfi Çelebi

Yazar hakkındaki bilgi; 15. ve 16. yüzyıllarda Türkistan, Çin ve Hindistan'da hüküm sürmüş olan Cengiz soyundan gelen ve Türk idarecileri hakkında yazdığı tarihi-coğrafi eseri ve defterdar olduğundan ileri gitmemektedir. Osmanlı biyografik ve bibliyografik kaynaklarında adı zikredilmemektedir[62].

Eserin iki kopyası günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Biri Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde, diğeri Bibliotheque Nationale'dedir. Eser uzun yıllar boyunca kütüphanelerin tozlu raflarında zamanını harcadıktan sonra 1968 yılında Joseph Matuz tarafından Fransızca tercümesiyle beraber yayınlanmıştır. Eserin sahip olduğu uzun başlık ise sonradan eklenmiştir[63]. Seyfi Çelebi'nin eserindeki yazımı son derece açık ve dönem için gündelik denilebilecek bir dilde yazılmıştır. Genel itibari ile öz bilgilerle bir özet sağlamış, eseri dokuz bölümden oluşmuştur. Çin'den başlayarak söz ettiği zaman dilinde karşısına çıkan bölgeleri incelemiş ve İran ile bitirmiştir.

Seyfi Çelebi'nin eseri hakkındaki ihtilaflar ve kesin olmayan bilgiler üzerinde çıkarımlar farklı müelliflerce yapılmıştır. Bunlardan bir tanesi Mahmut Ak'a aittir ve dikkate değerdir. Mahmut Ak, Seyfi Çelebi'nin defterdardan çok bir tacirin katip

[61]A.Jenkinson, **a.g.e.,** s.86, Selim Serkan Ükten, **a.g.m.**, s.143.
[62]ChristineWoodhead, "Seyfi Çelebi", **İslam Ansiklopedisi**, C.37, s.33.
[63]ChristineWoodhead, **a.g.e.**, a.s.

muhafızı olduğunu söylemektedir. Yine eserin yazarının coğrafyacıdan çok bir tarihçi gibi hareket ettiğini ve kronolojik bir sıra izlemediğini söylemektedir. Kronoloji yerine takip ettiği yolu coğrafyalarla beraber tarihi yorumlarla belirlediğini söyleyen Mahmut Ak, ayrıca Seyfi Çelebi'nin yazılı kaynakların yanında sözlü eserlerden de yararlandığını söylemektedir[64].

Eserin içerisindeki bölümler incelendiğinde pek çok yerde Ötemiş Hacı, Ahmedi, Hafız-ı Ebru'dan bizzat bahsetmiştir. Bunlara ek olarak Ali Ekber'in "Hıtaynamesi" ve "Babürname" ile Mirza Haydar Duğlat'ın "Tarih-i Reşidi" isimli eserleri de görmüş olduğu düşünülmektedir[65]. Seyfi Çelebi, eserinde pek çok tarihi olaya temas etmiş, fakat diğer taraftan coğrafi ve sosyal olarak ayrıntılardan da bahsetmiştir. Yazdığı eserin içerisinde genel itibari ile hanedanlar ve hanedanların çatışmaları veya bahsedilen hanedanlar içerisindeki çekişmelerden, devlet adamlarından bahsetmektedir.

İlk bölüm olarak Çin'den [66] başlayan Seyfi Çelebi bölge hakkında malumatlarını ilk olarak, yukarıda da temas edildiği üzere, tarihi olarak başlamıştır. Burada Hıtay memleketinin nerede olduğunu genel bir şekilde söyledikten sonra başkentinin Hanbalık olduğunu, hükümdarın burada bulunduğunu yazmıştır [67]. Devam eden satırlarında Hıtay olarak bahsettiği Çin'in içerisinde çok sayıda Müslüman bulunduğunu, fakat ülkede puta tapmanın genelde yaygın olduğunu belirtmiştir. Bundan sonra ise Çin'in içerisindeki siyasi olaylara temas eden Seyfi Çelebi, Kalmular ile olan sorunları ve ticarete verdikleri zarardan da bahsetmiştir. Son olarak bölümünü bölgedeki altın ve gümüşün çokluğundan bahsederek bitirmiştir[68].

Diğer bölümlerinin ana ilerleyişi de bu şekildedir. Başlangıç olarak bahsedilen coğrafi bölgelerin nerede oldukları, tarihi olarak dönem olayları ve bölgenin diğer özelliklerinden bahsedilir. İkinci bölüm Kalmuk ve Tibet havalisinden

---

[64]Mahmut Ak, "Seyfi Çelebi", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul 2008, s.527.
[65]Serkan Acar, **Defterdar Seyfi Çelebi Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi**, Selenge yay, İstanbul 2014, s.18-19.
[66]Eserde Çin ülkesi "Hıtay" olarak yazılmıştır.
[67]Serkan Acar, **a.g.e.**, s.25.
[68]Acar, **a.g.e.**, s.26-32.

bahseden yazar, burada öğrendiklerini sade bir halde aktarmaya çalışmıştır. Kalmuların bölgedeki gücünü müellifin satırlarından anlamak mümkündür. Ticari olarak neler olduğundan vesaire özetle söz etmiştir[69].

Üçüncü bölümünü Kaşgar ve Tura bölgeleri oluşturmuştur. Buralardan kastı bugünkü Doğu Türkistan ve Sibirya'ya kadar olan Tatar-Özbek gruplarıdır. Onların soylarından, yaptıklarından ve güzergahlardan kısaca bahsetmiştir. Turfan bölgesini Müslümanlığın son noktası olarak anlatan yazar, buradan sonra Müslümanlığın olmadığını bildirmiştir. Yine Çin'e giden ticaretle meşgul olan tacirlerin dinlenme yeri Kaşgar olduğu için bölge önemli bir noktaya taşınmıştır. Buradaki düzenden de bahseden Seyfi Çelebi insanlar hakkında da bilgiler vermiştir. Adı geçen havalide yaşayan Türk-Moğol gruplarından detaylı kısa bilgilerle temas etmiştir[70].

Türkistan hakkında önemli bilgiler veren Seyfi Çelebi, Hindistan bölgesindeki hükümdar ve devletlerin yanında yine bölgede yaşayanlar hakkında bilgilerini vermiştir. Buradaki detaylar çalışmanın alanını içermediği için detaylıca anlatılmamıştır. Fakat Türk tarihi açısından önemli olan Hindistan hakkında bilgi verilen esere temas edilmek istenmiştir.

Bölümler içerisinde Özbeklere ayrıca değinilmiş, haklarında son derece olumlu bilgiler verilmiştir. Fakat asıl dikkati çeken kısım İran üzerine yazılmış olanlarıdır. Eserin son bölümünü oluşturan İran başlığı diğer kısımlardan farklı ilerlemiştir. Burada Acem ve İran sözlerinin ikisinin de söylendiğini belirten yazar, İran başlığını ikiye ayırmıştır. Bu bölümlerden biri “Kızılbaş olmayan hükümdarları”, bir diğeri "Kızılbaş ve Bayındur padişahları" ele almaktadır[71].

2.2. 17. Yüzyıl’da Türkistan

17.yüzyılda Rusya'da Rurik Hanedanlığı son bulmuş, yerine Çarlığı geliştirip büyütecek ve yıkılışına kadar hükmedecek Romanovlar gelmiştir. Romanovların ilk hükümdarı Mihail Fedoroviç Romanov (1613-1645), Türkistan hanlıkları ile istemsiz bir şekilde bağlantı kurmuştur. Gelen hanlık elçileri henüz 18 yaşındaki genç

[69]Serkan Acar, **a.g.e.**, s.33-39.
[70]Serkan Acar, **a.g.e.**, s.40-46.
[71]ChiristineWoodhead, **a.g.m.**, a.s.

hükümdarın siyasi otoritesini test etmeye çalışmışlardır. Rusya, hanlıklarla ilişkilerini bu dönemde sıklaştırmaya başlamıştır. Araştırmanın ilerleyen kısımlarında isimleri teker teker incelenecek olan bu kişiler türlü amaçlarla hanlıklara gelerek Türkistan'ı anlamaya, deyim yerindeyse keşfetmeye çalışmışlardır [72] .Yapılan araştırmalar çerçevesinde elde edilen genel kanaat en acizane haliyle şu şekildedir; bu yüzyılda bir istila fikri Ruslar açısından olmayıp istila için ne yeterli askeri hazırlık ne de yeterli bilgiye haizlerdir. Görülebildiği kadarıyla Rusların bölgeye doğru yaklaşımı yine Türklerin izlediği yanlış politikalar sonucudur. İç çatışmalar, nüfuz mücadeleleri Rusya'yı Türkistan'a açılmaya muktedir kılmıştır.

Rusya, 17.yüzyılın başlarında batı sınırlarında mücadele vermiş, İsveç ve Lehistan gibi rakiplerine karşı göğüs germeye çabalamıştır[73]. Bu savaşlar hem çok yorucu hemde fazlaca maliyetli olmuştur. Uzun bir zamandır batı ilerleyiş merkezli Rus düşüncesi yavaş yavaş değişmeye başlayacak ve asıl şeklini bir yüzyıl sonra II.Katerina tayin edecektir.

Doğuyu bilinmez ve tehlikelerle dolu bir yer olarak imgelemiş Rus düşüncesini değiştirmek için devlet el altından pek çok kimseyi görevlendirmiştir. Gölgeler içerisinde kalmış olan Türkistan, Rus elçilerinin bölgeyi tanımak için tuttuğu detaylı notlar, hanlıkların ilişkileri, toplumsal yapı, ordu, ekonomi gibi pek çok konuda Rus hükümetine rehber olmuştur. Araştırmanın ilerleyen bölümlerinde temas edilecek olan Rusya'nın sıklıkla başvurduğu yerel ittifak ve iç savaş taktikleri işte bu raporlarda geçen bilgiler üzerine inşa edilmiştir. 18.yüzyılda daha kurumlaşacak olan bu harekatların ilk versiyonları daha safiyane ve kişisel yetenekler, diplomatik tartmalar ile geçmiştir.

2.2.1.17. Yüzyılda Gelen Seyyahlar

2.2.1.1.İ. D. Hohlov

A.Jenkinson'un seyahatinden sonra Rusya tarafından hanlıklara karşı diplomatik bir girişim olmamış, 17.yüzyılın ilk çeyreğinde ise bu durum değişmeye ve ilişkiler hızlanmaya başlamıştır. Bunun temel noktalarından biri elbette ticaret

[72]Özgür Türker, "Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara", ed. Mustafa Gökçe, **Seyyahların İzinde Türkistan**, Pegem Akademi, Ankara 2020, s.73.
[73]Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, TTK, Ankara 2014, s.231-233.

olmuştur. Rusya, Kazan, Astarhan gibi toprakları alarak ilerlemiş ve Hanlıkların yakınına kadar gelmiştir. Buhara Hanı İmamkulu Han (1611-1641), en başta ülkenin ekonomik yönden kalkınması ve bozkırın güney ve batısındaki olaylar hakkında bilgi sahibi olabilmek amacıyla, Rusya ile ilişkileri geliştirmenin öneminin farkında olmuştur[74].

Buhara'dan Rusya'ya Nevruz adında bir elçi gönderilmiştir. Elçilik heyeti Rusya'da 14 aydan fazla bir süre alıkonulmuştur. Alıkonulmasının sebebi aslında anlaşılır ve basittir. Ruslar için Hanlıklar büyük bir tehlike ve güvenilmez, potansiyel düşman devletlerdir. Tam bu sırada İran'dan dönen Rus heyetinin başına bir şey gelmesini engellemek adına Buhara heyeti alıkonulmuştur[75]. Buradan çıkarılacak sonuç açıktır ki; Rusya, Hanlıklara karşı son derece güvensizdir.17.yüzyılın ilk 20 yılı Rusya için iç karışıklıklarla geçmiş, fakat Hanlıklar elçiler ve onların maiyetinde farklı isimler ve görevlerle perdelenmiş bilim insanlarıyla detaylı bir şekilde incelenmiştir. İşte bunlardan ilki Hohlov'dur.

İmamkulu Han, 1619 yılında Adambay [76] isimli ikinci bir elçi daha göndermiştir. Rusların hassasiyet gösterdikleri Rus esirler noktasında Rusların güvenini kazanmıştır. İmamkulu Han, bu faaliyette kalıcı ilişkilerin varlığına karşılık olarak hanlık bünyesinde bulunan Rus kölelerin geri gönderileceğine dair bir teklif sunmuştur. Buhara'nın bu cezbedici adımlarına karşılık olarak Romanovlar, iyi bir şekilde misafir ettikleri Buhara elçisiyle birlikte İvan Hohlov'u Rus elçilik heyetinin başında Buhara'ya göndermiştir[77].

İvan Hohlov, Moskova'dan yola çıkarak önce Astarhan'a gelmiş, ardından Hazar Denizi'ni geçerek Türkistan bozkırlarına ayak basmıştır. Hive Hanlığı topraklarına girdiğinde ise istenmeyen olaylar başına gelmiştir. Türkmen akıncılar Hohlov'un kafilesine saldırmış ve pek çok mallarını yağmalamışlardır. Buradan hareket ederek Ürgenç'e gelen Hohlov, bir miktar malı kurtarmayı başarmıştır[78]. Bir müddet Hive Hanlığı'nda misafir olan Hohlov, Buhara'ya gideceği için bir anda

[74]Ükten, **a.g.m.**, s.143.
[75]Ükten, **a.g.m.**, a.s.
[76]Türker, **a.g.m.**, s.81.
[77]Ükten, **a.g.m.,** s.144.
[78]SbornikKnyazaHilkova, **Tipografiyabr. Panteleyevıh**, St. Petersburg 1879, s.389-394.

düşmanlık görmüş, şehirden ayrılır ayrılmaz 80 kişilik bir grup Hohlov ve maiyetini öldürmek için peşlerine takılmıştır. Bu kovalamaca Hohlov'un Buhara topraklarına girmesine kadar sürdü[79].Hohlov, Buhara'ya vardığında İmamkulu Han ve Taşkentli Tursun Sultan arasındaki kavgaya şahitlik etmiştir[80]. Ayrıca bıraktığı notlarda Buhara'nın iki hanı olduğunu belirtmiş ve durumlarını detaylıca anlatmıştır.

Yukarıda bahsedildiği gibi Hohlov'un görünen görevi esirleri kurtarmak ve Rusya'ya geri götürmektir. Fakat Buhara içerisinde isyan başlamış ve İmamkulu Hanbu sebepten dolayı Semerkant'a gitmiştir. Hohlov, kendisiyle görüşmek için birkaç defa girişimde bulunmuş, Semerkant'ta iki defa İmamkulu Han ile mülakat yapabilmiştir. Başlıca konu olan Rus esirlerin serbest bırakılması hususunda İmamkulu Han, kendi sarayında bulunan Rus esirlerin kendi istekleri doğrultusunda ücretleri ödenirse gidebileceğini, diğerlerinin tespitine ise karışık durumlar dolayısıyla uygulayamayacağını bildirmiştir. Fakat Çar'ın isteğini en kısa zamanda yerine getireceğini bildirmiştir[81].

Hohlov, bir kısım Rus esirini kendisi satın almış, bir kısmını ise orada bırakmak mecburiyetinde kalmıştır. Burası Hohlov'un görevinin ilk kısmı olmuştur. Dikkati çeken ve tarih araştırmalarında da önemli kılan onun geride kalmış olan görevidir. Çağdaş bütün elçilik heyetleri gibi Hohlov'a da ajanlık görevi verilmiştir. Yalnızca Buhara ile kalmayıp bütün hanlıkların durumunu öğrenmek, bölgenin yolları, idari mekanizmalar, düşmanlıklar, dostluklar, Buhara Hanlığı içerisindeki iç dinamikler hakkında bilgi toplamak asıl görevi olmuştur. Gizli bu amaçların yanında, yenilenmiş Rusya'nın Kafkasya ve Türkistan bilgelerinde güçleneceğini ve daha sağlam temellere sahip olduğunu, özetle; Türkistan'daki oyunda kendisinin de bir oyuncu olduğunu göstermek için teşrifatta asla aşağıda kalmamalarını Hohlov'a bizzat tebliğ etmişlerdir[82].

Diplomatik satranç hükümdarların ve hükümetlerin üzerinde derin etkiler bırakabilmiştir. Özellikle Türkistan gibi ince bağlantıların bulunduğu bir coğrafyada

[79]SbornikKnyazaHilkova **, a.g.e.**, s.395-397, Özgür Türker, **a.g.m.**, s.80; Selim Serkan Ükten, **a.g.m.**, s.144.
[80]SbornikKnyazaHilkova, s.426.; Özgür Türker, **a.g.m.**, a.s.
[81]SbornikKnyazaHilkova, **a.g.e**., s.398-402, Selim Serkan Ükten, **a.g.m.**, s.144-145.
[82]Ükten, **a.g.m.**, a.s.

bu etkiyi bırakmak için kumar oynamak gerekmektedir. Rusya'nın ilerleyen elçilik heyetlerindeki bu tarz cesurane ve bir bakıma tehlikeli hamleleri görülecektir.

Hohlov'un dönüşüde gelişi kadar zor olmuştur. Dönüş yolu konusunda kafası biraz karışık olan Hovlov Buhara'dan istediğini alamamıştır[83]. Buhara'ya gelirken Hive'de neredeyse canından olma tehlikesini ve Hive Hanlığı'nı yöneten İlbars ve Abeş'in babalarının gözlerini çıkaracak, halkı kaçmaya zorlayacak kadar acımasız olduklarını göz önüne almıştır[84]. İran üzerinden Rusya'ya geçmeyi planlamış, fakat bu sırada İlbars ve Abeş kendisine teminat vermiştir. Bu teminata güvenerek Hive yolunu tercih etmiş ve elbette yüklü miktarda hediyeler vermek zorunda kalmıştır. Sonunda kendisini Rus topraklarına atıp macerasını sonlandırmıştır[85].

Yukarıda bahsedildiği üzere Hohlov başarıya ulaşamamıştır. Hive Hanlığı bürokratları, bölge sakinleri elçilik heyetinin mallarına büyük oranda el koymuş, fakat elçi mallarını bonkör bir şekilde elinden çıkarırken, bunları kullanarak ihtiyacı olan bilgileri toparlamakta akıllı davranamamıştır. Elindeki kıymetli mallar gitmiş, fakat kaydedecek veya önemli bilgileri kopartamamıştır. Hohlov'un elçilik görevinden arta kalan notları 1879 yılında P. G. Hilkov'un eserinde yayımlanmıştır. Knez Hilkov, Rus İmparatorluk arşivinde Buhara'ya dair materyaller arasında bulunan Hohlov'un yazmasını, 1493-1743 yılları arası Rus tarihine dair tarihsel belgeleri ihtiva eden külliyatında yayımlamıştır[86].

2.2.1.2. A. Gribov

İvan Hohlov'un başarısızlıkla sonuçlanan Türkistan deneyimi Rusları hayal kırıklığına uğratmış, fakat ilgileri azalmaktan çok artış göstermiştir. Bölgede saygınlık kazanmak ve bu hanlıklar üzerinde yeterli nüfuzu elde edebilmek için büyük bir iştah ve özveriyle çalışmalarına devam etmişlerdir. Çarlık, Hohlov'dan 20 yıl kadar sonra bölgeye Gribov'u göndermiştir. 1641 yılında yola çıkan Gribov, Hohlov gibi bir talimatname almıştır. Buradaki görevi Hive ve Buhara'dan Rus esir ve köleleri kurtarmak, Hanlıkların Osmanlı ve Gürcistan ile olan ilişkilerini

[83]Hohlov, Buhara'dan sadece 11 kişi kurtarabildi. Buhara'daki sayı hakkında kesin bilgi olmamakla beraber sayıları görece olarak çoktu.
[84]Hive'de olanlarla ilgili bkz. Sbornik Knyaza Hilkova, **a.g.e**, s. 406.
[85]Sbornik Knyaza Hilkova, **a.g.e.**, s.406-420; Selim Serkan Ükten, **a.g.e.**, s.145.
[86]Ükten, **a.g.m.**, s.145-146; Eser için Bkz. Sbornik Knyaza Hilkova, **Tipografiyabr Panteleyevıh**, St. Petersburg 1879, s.388-439.

öğrenmek ve ticari fırsatları yakalamaktır[87]. Gribov, aslında bir asker değil tacirdir. Daha evvel Türkistan'da bulunmuş ve burada konuşulan Türkçeyi ve lehçelerini konuşabilmektedir[88].

Gribov, Hohlov'dan çok daha sıkıntılı bir yolculuk yaşamıştır. İlk olarak Hive Hanlığı'nda Türkmenlerin karşı koymaları üzerine müthiş yavaş ilerleyebilmiş, ardından Ürgenç'e varana kadar türlü engellerle geç kalmasına sebep olmuşlardır. Sıkıntılı yolculuğun buraya kadar olan kısmı Hohlov ile benzer olsa da Hohlov gibi Buhara topraklarına girişle bir kurtuluş olmamıştır. Buhara'ya gelen Gribov farklı bir muamele görememiş ve Hive'deki gibi bir karşılama, ardından birtakım engellerle karşılaşmıştır[89].

Gribov'un karşılaştığı beklenmedik sertliğin belli nedenleri vardır. Hive için durum biraz daha açık olabilir. Zira en başından beri Rus elçilik heyetlerinin en çekindiği yerlerden biri Hive Hanlığı olmuştur. Lakin Buhara topraklarında beklenmedik olan bu durumun nedenine inildiğinde Buhara'nın kendi içerisinde sorunlar yaşadığı bir döneme denk geldiğini söylemek mümkündür.

Gribov'un yola çıktığı tarih olan 1641'de Buhara Hanlığı'nın başında bulunan İmamkulu Han, 29 yıllık saltanatını kardeşi Nadir Muhammed Han'a bırakarak Medine'ye gitmeye karar vermiştir. Nadir Muhammed içinde işler karışık bir hal almaya başlamıştır. Henüz tahtına yeni kurulmuşken oğlu Abdülaziz Han kendisine karşı cephe almıştır. Ayrıca Harezm bölgesinde savaşlar sürmektedir[90]. Tüm bu şerait dahilinde Nadir Muhammed Han'ın Rus elçilik heyeti ile ilgilenmesi veya potansiyel bir düşman olarak görülen Ruslara yakın davranılması beklenemez bir durumdur.

Gribov, Nadir Muhammed Han'ın soğuk tavırlarıyla karşılaşmış olmasına rağmen görevini yapmaya çalışarak Rus esirlerin serbest bırakılmasını istemiş, isteği hemen reddedilmiştir. Buhara'da kaldığı süre boyunca bir ajan muamelesi görmüş, güvensizlik ve tedbir gereği izlettirmeler gerçekleşmiştir. Gribov, Buharalı devlet

[87]Ükten, **a.g.m.**, s.146.
[88]Ron Sela, "Seventeenth-Century Russian Diplomatic Mission to Central Asia", ed. NileGreen, **Writing Travel in Central Asian History**, Bloomington and Indianapolis 2013, Indiana UniversityPress, s.79.
[89]Sela, **a.g.m.**, a.s.
[90]Hatunoğlu, **a.g.m.**, s.493-494.

adamları kanalını zorlayarak Han ile görüşmeye çalışmış fakat muvaffak olamamıştır. Nadir Muhammed Han, Buhara'dan Karşi'ye hareket etmiş, Gribovda onun ardından Karşi'ye gitmiştir. Girişimleri sonucunda ikinci defa Nadir Muhammed Han ile görüşme imkânı bulmuş, fakat görüşmenin sonucu değişmemiş ve Gribov, Han'ı ikna edememiştir. Gribov, Nadir Muhammed Han'dan istediğini alamayınca kendi imkanlarıyla Rus esirleri kurtarmaya çalışmıştır. Moskova'ya dönerken fidye ile satın aldığı bir erkek ve iki kadın Rus esiri kurtarmıştır. Gribov'un bu girişimleri yalnızca üç esirin kurtarılmasıyla sonuçlanmıştır[91].

Rusya'nın Buhara hakkındaki bilgisini artıracak raporlar getirmeyi ihmal etmemiştir. Bu süre zarfında Buhara, Harezm'i topraklarına katmış ve Kazaklarla müttefik olarak Cungarlara karşı büyük bir savaş başlatmıştır. Seyahati boyunca bu siyasi gelişmeleri not eden elçi, Çarlığı bunlardan haberdar etmek için 1643' yılında Moskova'ya dönmüştür[92].

Çarlık 1646 yılında Gribov'u bir kere daha Türkistan'a gönderme kararı almıştır. Alexander Mihayloviç Romanov'un (1645-1676) kararıyla harekete geçen Gribov'un görevleri eskisiyle benzer fakat Rusya'nın göz diktiği farklı topraklarınıda içine alacak şekilde tekrar hazırlanmıştır. Ticari fırsatlar keşfetmek ve kölelerin serbest bırakılmasını sağlamak amaçlarının yanı sıra, Hindistan'daki Babürlülerle ticari münasebetlere girmek amaçlanmıştır. Hazar-Hive yolu artık güvenli sayılmamakta ve Rusya'nın ticareti için yeni bir yol bulması şarttır[93].

Gribov, Buhara'da başlayan isyanlar dolayısıyla ilerleyememiş ve İran'da kalmak mecburiyetine düşmüştür. Gribov'un seyahat notlarının detayı, ne yazık ki çağdaşı hiçbir kaynakta geçmemektedir. Bu sebeple yukarıda ifade edilen birkaç noktanın haricinde bilgiye ulaşmak mümkün değildir.

2.2.1.3.İvan Fedotov

1669 yılında Rus Çarı Aleksey Mihailoviç Hive Hanlığı ile diplomatik ilişkilerini geliştirme amacıyla bir elçilik heyetini hanlığa gönderme kararı almıştır. Elçi olarak görevlendirilen kişi Astarhanlı Boyar oğlu İvan Fedotov idi. O Hive Hanı

[91]Sela, **a.g.m.**, a.s.
[92]Sela, **a.g.m.**, a.s.; Ükten, **a.g.m**, s.146.
[93]Sela, **a.g.m.,** s.80.

Anuşa Han'a gidecek ve Rusya'nın amaçlarına uygun olarak gözlemlerini yapacaktı. Bu sırada Rusya'da bulunan Hive elçisi Muhammed Bey'de kendisine eşlik edecekti. Rusya'nın elçilik heyetinden istediği sadece Hive Hanlığı ile yakın ilişkiler kurulması değildi. Bunun yanında her elçilik heyetinden istenildiği gibi ajanlık görevlerini yapmaları ve Hive hakkında siyasi olarak tüm bilgileri toplamaları da birincil görevleriydi. Ek olarak Rus Çarı'nın Hive Hanlığı için yazılmış bir mektupta onlara emanetti. Bu mektupta eğer Rus esirler serbest bırakılırsa iki devlet arasında ticari ve siyasi ilişkilerin gelişebileceğini ihtiva ediyordu. 15 Şubat 1669'da Astarhan'dan yola çıktı. Hive Hanlığı'nda iyi karşılandı. Hive Hanlığı içersinde elçiye ticari şehirlerini gezme imkanı verildi. Fakat esirler konusunda ise başarı sağlanamamıştır. Elçi yalnızca 12 esiri para karşılığında satın almış ve dört ay bölgede kaldıktan sonra dönüş yoluna geçmiştir. Elçinin raporları kaybolduğu için günümüze ulaşamamıştır[94].

2.2.1.3. Pazuhin Kardeşler

Rusya, uzun bir aradan sonra Türkistan Hanlıkları ile tekrar bir ilişki kurmak için faaliyete geçmiştir. Alexander Mihayloviç Romanov, öncekiler gibi gelişigüzel bir heyet hazırlamak yerine daha kapsamlı ve istediklerine odaklanacak bir heyet seçmiştir. Çar'ın böyle bir işe yönlenmesinin ardında ticari, siyasi ve iktisadi nedenler ilk göze çarpanlardır. Fakat birde daha önceki seyyahlarda da görüldüğü üzere, Rus esirler problemi vardır. Çar'ın en dikkat ettiği konu Rus esirler olmuştur. Nedeni ise; muhtelif bölgelerden gelen kurtarılma dileklerini taşıyan mektuplardır. Özellikle Astarhan Valisi boyar İvan Semenoviç Prozrovski'ye teslim edilen üç mektup, bu misyonun şekillenmesinde etkili olmuştur[95]. Mektuplarda Kazan, Sibirya, Ufa gibi bölgelerden Rus vatandaşların Nogay, Kalmuk, Başkurtlar tarafından köylerinden, evlerinden esir alınıp satıldıkları bahsedilmiştir[96].Hatta Belh ve Ürgenç taraflarında 1200'den fazla esirin olduğu belirtilmiştir. Bu durumun Çar'ın üzerinde gerekli etkiyi

[94] Dinçer Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.215, Nisan 2015, s.86.

[95]Mesut Karakulak, "Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü; Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673", **Hisyory Studies**, Vol.11, Ekim 2019, s.1610.

[96]Bu mektup, Maksimko, AfanasiiIvanov, MikitkaDorofeev ve Zabrodin imzalıydı. Bkz., A. N. Truvorova, **Nakaz Borisu i SemenuPazuhinım, Poslannım v Buharu, Belh i Yurgenç 1669**, Ruskaya İstoriçeskaya Biblioteka, Arheografiçeskoy Komissii, S. Petersburg 1894, s. 22-23.

bıraktığından şüphe yoktur.

Pazuhinlerin Türkistan misyonunun kavramsal çerçevesi Çar tarafından yurtdışına çıkan resmi görevlilerin elçilik ritüellerini nasıl yürütmesi gerektiğine dair "nakaz" olarak adlandırılan talimatnameler etrafında şekillenmiştir[97]. Nakazlardaki temel ilke çara itaattir. Elçilik heyetlerinden istenen, aktif bir rol oynamalarından ziyade, yöneticiler arasında pasif bir köprü olmalarıdır. Ne yapmaları gerektiği nakazlarda yazılıdır, fakat Gribov'da olduğu gibi beklenmedik davranışlarla karşılaşmaları halinde ne yapmaları gerektiği açık bir şekilde belirtilmemiştir. Bu noktada elçilik heyeti serbest bırakılmış olmalıdır. Başarı ya da başarısızlığı bırakılan özgürlük payı sağlamıştır[98].

Rusya, ilk aşamada elçilik heyetinin Buhara, Belh ve Hive'de bir müddet kalabilmesini ümitetmiştir. Bundan sonra elçiliğin yerine getirmesi görevler icra edilecektir. Görevleri; Türkistan'da bulunan Rus esirlerin özgürlüklerine kavuşturulması ve Hindistan'a giden yol hakkında bilgi edinmektir. İpek yetiştiriciliği yapan Hive ve Buharalı tüccarlar ile ilişkileri geliştirmek suretiyle ticari girişimlerde bulunmak ve Türkistan Hanlıklarının, Hindistan, İran ve Osmanlı Devleti ile ilişkileri hakkında bilgi edinmenin yanı sıra Hanlıkların diplomasi ritüellerinin neler olduğunun öğrenilmesi de verilen görevler arasında yer almaktadır. Yine bölgede ticari faaliyette bulunacak bir tüccarın takip etmesi gereken yol ve vergilerin tespiti misyonun amaçlarındandır [99] . Diğer yandan istenilen başka bilgilerde vardır. Çarlık Rusya'ya isyan etmiş olan Kossak lideri Stenka (Stephan) Razin[100] hakkında bilgi toplamak bunlardan biridir. Pazuhin Kardeşlerden istenilen bir diğer görev ise biraz daha ilginçtir. Ortodoks inancı içerisinde önemli bir yeri olan Aziz Simon'un kemiklerini araştırmaları, bulmaları ve Moskova'ya getirmeleri

[97]Mesut Karakulak, **a.g.m.**, s.1611.

[98]Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Avis Bohlen, **Changes in Russian Diplomacyunder Peter the Great**, Cahiers du MondeRusse et Sovietique, Vol. 7, No. 3, 1966, s. 344-345

[99]Karakulak, **a.g.m.**, a.s.

[100]Stenka Razin, Çarlık idaresine karşı isyan ederek, Yayık nehri üzerinden Bakü'ye gelmiş ve oradan da İran'a ulaşmıştır. 1667'de Kossakların lideri olan Stenka Razin önderliğindeki grup Hazar denizini aşarak İran üzerine başarılı bir deniz seferi düzenlediler ve evlerine bir sürü değerli ganimetle döndüler. Sonuç olarak Razin eski ve yeni tüm Kosaklar içerisinde popüler lider haline geldi. Kazandığı zaferle Moskova'ya karşı etkin bir savaş planı tasarlamaya koyuldu. Ancak iç işlerinde istikrarı kısa sürede sağlayan Çarlık yönetimi Razin'in direnişini kırmış ve onu yakalarayak 1671'de Kızıl Meydan'da asmıştır. George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, Selenge yay, İstanbul 2011, s.175-176.

istenmiştir[101].

Çar'ın verdiği nakazlarda elçiliğin görüşmeler sırasında dikkat etmesi geren ayrıntılara da yer verilmiştir. Bunlar içerisinde dikkati çeken hususlardan biri Çar'ın unvanlarının eksiksiz ve sırasıyla okunması konusundaki ısrarıdır. Çar, tıpkı Osmanlı Sultanlarında olduğu gibi bir unvan zinciri oluşturarak kendisini tanıtmıştır. Meşhur, Kanuni'nin Fransa'ya yazdığı mektupta kendini ve devletinin büyüklüğünü Fransa'ya hissettirmeyi nasıl amaçlamışsa, Çarda aynı amacı gütmüştür. İlk olarak Moskova, Novgorod, Kiev, Vladimir gibi eski Rus şehirlerini sayarak birlik ve beraberliğinin altını çizen Çar, devamında yeni egemenliği altına aldığı Kazan, Astarhan gibi İslam şehirleri sayarak Müslümanlar üzerindeki hakimiyetini göstermeye çalışmıştır[102].

Pazuhin Kardeşler ve maiyetinin Türkistan'a ulaşması için üç ana güzergâh belirlenmiştir. En hızlı ve kısa güzergâh Astarhan'dan Hazar Denizi'ne oradan Mangışlak yarım adasındaki Karagan'a ve oradan Hive'ye ulaşan dört haftalık yoldur. Ancak bu güzergâh üzerindeki unsurlar tehlike arz ettiğinden çok da güvenli değildir. İkinci yol ise Astarhan'dan Yayık'a, ardından Yemba Nehri'nden Hive'ye ve daha sonrasında ise Buhara'ya ulaşan tahmini dokuz hafta süren rotadır. En uzun yol ise Astrabat yoluyla Hazar Denizi, oradan Meşhed ve Merv'in güney batısından Buhara'ya ulaşan 14 haftalık güzergâhtır[103]. Elçiliğin en kısa yolu seçme şansı olmasına rağmen daha önce bölgeye gelmiş olan İvan Hohlov ve Gribov gibi görevlilerin Türkmenlerle çeşitli sorunlar yaşamış olması Pazuhin Kardeşleri bu yolu seçmekten vazgeçirmiştir. Bunun yerine en güvenli yol olan kara yolu ile Mangışlak Yarımadası'ndan Hive'ye ulaşan yolu tercih etmiştir[104]. Mangışlak yolu Kalmukların topraklarından geçmekte ve Rus Çarlığı ile araları iyi olduğu için güven telkin etmektedir. Bu yolun seçilme nedeni tam olarak bundan dolayı olmuştur.

Çar, elçilik heyetinin geçeceği yollar üzerinde bulunan hanlara bizzat kendisi mektuplar yazmıştır. Mektuplarda heyetin ihtiyaçlarının karşılanması, vergi

[101]Sela, **a.g.m.**, s.81.
[102]Michael Khodarskovsky, **Not By Word Alone: MissınaryPolicies And Religions Conversion in Russia, 1550-1780,** Cambridge University Press, 1996, s. 1-2; Jennifer Johnson, **The PazukhinEmbassy: A Look at PoliticalPortrayal of Power between Seventeent-Centuy Russia and the UzbekKhanates**, İndiana University, Mayıs 2010, s. 18-19.
[103]Karakulak, **a.g.m.**, s. 1612.
[104]Karakulak, **a.g.m.**, a.s.

alınmaması, güvenliklerinin sağlanması istenmiştir[105]. Hazırlanan mektupların pek çok etkisi su götürmez bir gerçektir. Çar, mektuplarıyla ülkesinin bu ücra köşesinde bile varlığını hissettirip otoritesini artırmış, bölgedeki hanlıklara hitaben yazdıklarıyla da onların üzerinde bir güç olduğunu ispata ve göstermeye çalışmıştır. Elbette ilk aşama bu etkiyi yaratması veya Hanların Rusların gücünden çekinmesi pek mümkün gözükmesede Ruslar için diplomatik bir girişim olma adına önemlidir.

Pazuhin Kardeşler, meşakkatli yolculuklara katlanarak nihayet 18 Mayıs 1670 tarihinde Hive önlerine gelmiştir. Bu sırada Hive Hanlığı'nın başında Anuşa Han bulunmaktadır. Anuşa Han'ın iki yasavulu[106] elçilik heyetini pek çok kıymetli hediye ile karşılamıştır. Hatta Boris Pazuhin, Anuşa Han'ın hediye ettiği bir at ile şehre girmiştir[107]. Pazuhinler, kendilerinden önce gelmiş olan heyetlerin aksine gayet kibar bir şekilde karşılanmıştır. Rus elçilik heyetleri için her zaman tehlike olarak görülen Hive Hanlığı'ndaki bu değişim kayda değer bir gelişmedir.

Pazuhinler, bu sıcak karşılamadan sonra eski bir saraya yerleştirilmiş, üç gün sonra Han'a hediyelerini sunmak ve ziyafet vermek için memurları araya sokmuşlardır. Pazuhinler, Anuşa Han'ın yanında oturmuşlardır[108]. Görüşme sırasında Çar'ın esirler ve köleler hakkındaki isteği konu edilmeye çalışılsa da pek sonuç alınamamıştır. Daha sonra bir kere daha şansını deneyen Pazuhinler Han'dan özetle; kendisinde Rus esir bulunmadığını, Hive, Ürgenç ve diğer şehirlerde bulunan esirlerin ise Kalmuk, Başkurt gibi halklardan parayla satın alındıklarını söyleyerek, bunların sadece fidye karşılığında bırakılacağını bildirmiştir. Taraflar ödeme noktasında bir anlaşma sağlayamamışlardır. Boris Pazuhin, gelişmelerin Çar'a bildirileceğini belirterek Buhara'ya gitmek üzere izin istemiştir[109].

Anuşa Han'a samur kürk gibi pek çok hediye vererek şehirden ayrılan Pazuhinler, 1670 yılının Haziran ayı civarlarında Buhara topraklarına varmışlardır.

---

[105]Karakulak, **a.g.m.**, s.1613.

[106]Yasavullar Türk-Moğol devletlerinde ve ayrıca Buhara, Hive Hanlıklarında da gördüğümüz düşük rütbeli ve pek çok görevi olan askerlerdir. Görevleri arasında vergi toplamak, elçi karşılamak, şehzadelerin arasında iletişim kurmak sayılabilir. Daha detaylı bilgi için bkz. Hatunoğlu, **a.g.m.**, s.491.

[107]Karakulak, **a.g.m.**, s.1614.

[108]Mesut Karakulak, **a.g.m.**, a.s.

[109]Selim Serkan Ükten, **a.g.m.**, s.147.

Buhara Hanlığı'nın başında Abdülaziz Han (1651-1681) bulunmaktadır. O dönemde parlak zamanlarından birini yaşamayan hanlıkta ikinci başkent gibi olan Belh şehrinde isyan başlamış ve Abdülaziz Han, bu isyanı bastırmak için başkentten ayrılmıştır. Abdülaziz Han'ın o sırada başkentte olmamasından dolayı yaklaşık altı ay kadar Pazuhin kardeşler, Buhara'ya yakın bir yerde konaklamak durumunda kalmıştır. Teşrifat kurallarının ayrıntılı bir şekilde aktarıldığı birkaç kabul gününde dostluk, ticaret, esirler ve özgür durumdakiler hakkında konuşulmuş, lakin Abdülaziz Han, Çar'ın mektubuna karşılık elçilik heyetine cevabı hemen vermemiştir. Çarlık heyetinin yoğun ısrarları bu sefer sonuç vermiş ve Abdülaziz Han dokuz esiri heyete teslim etmiştir. Daha fazla esirin serbest bırakılması için ise düzenli aralıklarla elçilik heyeti gönderilmesi Buhara hükümetince heyete bildirilmiştir[110].

Abdülaziz Han'dan Çar'a gönderilecek olan mektubu alacakları zamana kadar, Pazuhin Kardeşler, Rus esirlerin durumu için uğraşmışlar ve gözlemlerde bulunmuşlardır. Aslında Hohlov ve Gribov'dan sonra gelen elçilik heyetlerine Rus esirleri kurtarmaları için bir miktar para verilmiştir[111]. Pazuhin Kardeşlerde hemen bu işe koyulmuş ve öncelikle esirlerle iletişime geçmeye karar vermişlerdir.

O dönemde Buhara'da ne kadar Rus esir olduğu tam bir belirsizlik olmakla birlikte, Rus esirler sürekli Pazuhin Kardeşlere mektuplar vermiş ve bunların Çar'a ulaştırılmasını istemişlerdir. Rus esirlerin sayısına dair bilgilerin verildiği bu mektupların bazıları ciddi manada uç sayılardır. Örneğin; Boris Pazuhin'e verilen ve Çar'dan kendilerini kurtarmalarını isteyen kişi, Buhara topraklarında 20.000 Rus'un esir edildiğini belirtmektedir.

Pazuhinlerin tespitlerine göre yaklaşık 150 Rus esir Buhara'da yer almaktadır. Fakat her türden esir sayısını bilmek ise mümkün olmamıştır. Belh Han'ının 100'den fazla esiri olduğu sanılmaktadır. Bu şehir insanlarının elindeki esir sayısını bilmek ise imkansızdır. En çok esir Hive'de bulunmakta ve bunlar esirleri İran'a satmaktadır[112].

Pazuhinler Hive, Belh ve Buhara'da kaldıkları süre boyunca yol masrafları ve

[110] Ükten, **a.g.m.** ; Karakulak, **a.g.m**., s.1616.
[111]Türker, **a.g.m.**, s.96.
[112]Türker, **a.g.m.**, s.96.

hediyeler gibi işlerden kalan parayla Rus esirleri satın almaya çalışmışlar, Buhara Hanlığı'nın pek çok farklı toprağından 20'den biraz fazla sayıda esir kurtarmışlardır. Yanlarına az sayıda esir alabilmelerinin nedeni ise hem kölelerin pahalıya satılıyor olması hemde köle sahiplerinin kölelerini satmama gibi bir haklarının olmasından kaynaklanmıştır[113].

Bir süre sonra Abdülaziz Han, Pazuhinleri huzuruna çağırmıştır. Elçilik heyeti için verilen ziyafetten sonra Abdülaziz Han, Buhara ve Rusya arasındaki ticaretin geliştirilmesi gerektiğini söylemiş, fidyesi ödenerek serbest bırakılan esirlerin alıkonulmayacağını ve elçilerin gelip gittikçe daha fazla kölenin serbest kalacağını heyete bildirmiştir. Elçilik heyetinin Han'dan Çar için istedikleri mektup konusunda yaptıkları ısrar sonuç getirmiş ve Han'ın, Çar'a verdiği cevapları içeren mektup Pazuhinlere teslim edilmiştir. Pazuhinler nihayet 17 Kasım 1671 tarihinde İran yolu üzerinden Buhara'dan ayrılmışlardır[114].

Pazuhinler, görevlerini icra sırasında hanlıkların durumlarınıda incelemeyi gözardı etmemişlerdir. Verdikleri, özellikle teşrifat ve askeri bilgiler hanlıkların teşkilat yapıları hakkında önemli bilgiler olmuştur. Han'ın Pazuhinleri kabulü sırasında yaşananlar ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir. Bu bölümde "Divanbegi" gibi önemli devlet mevkilerinden bahsedildiği gibi oturma düzenindende ayrıntılı bir şekilde bahsetmişlerdir. Yemeklerin gelişi ve önce yüksek rütbelilerden başlayarak dağıtıldığını, din adamlarının diğerlerinden yüksek bir kısımda oturduğunu anlatmışlardır. Han'ın tahtına oturuşunu, önünde kılıcı, sadağı ve çelik kalkanı olduğunu; aynı zamanda arkasında 10'a yakın adamının asa ve kılıçlarla beklediğini ayrıntılarıyla anlatmışlardır[115].

Rusların öğrenmek istedikleri bir diğer nokta ise ordunun durumudur. Türkistan bölgesine ve buradan Hindistan'a uzanan yollardaki askeri gücü ve onların teknik yeterliliklerini bilmek, Rusların neyle karşılaşacaklarını bilmeleri ve ona göre hazırlanmaları adına önemli bir alan olmuştur. Bu amaçla Pazuhinler, işe çok ciddi bir şekilde yaklaşmış ve olabildiğince doğru kaynaklara ulaşarak bilgi toplamışlardır.

[113]Ükten, **a.g.m.**, s.148.
[114]Ükten, **a.g.m.**, a.s.
[115]Ükten **a.g.m.**, s.148-149.

Diğer taraftan Osmanlı Sultanının bölgedeki etkinliği de Ruslar için mühim olmuştur. Kısaca; Hanlıkların dostları, düşmanları, güçleri, zaafları Ruslar tarafından öğrenilmeye çalışılmış ve maalesef başarılıda olmuşlardır.

Pazuhinlerin notlarına göre Buhara'da 150.000'e yakın asker bulunmakta, Belh şehrinde ise bunun yarısı kadar asker yer almaktadır. Toplam askerlerin yanında bir hanlığa bağlı boylardan gelen askerler bulunmaktadır. Ordunun tamamı süvarilerden oluşmakta ve ateşli silah konusunda büyük çapta geri kalmışlardır. Yalnız deve üzerinde kullanılan "Zenburek" denilen küçük kalibre toplar kullanılmaktadır[116].

Elçilerin gözlemde bulundukları bir başka mevzu da Hindistan'a giden ticaret yolları olmuştur. Onların hesaplamalarına göre Astarhan'dan Hint hükümdarının başkenti Canabad'a en uygun yoldan bir kervanın gidişi deve yürüyüşü ile dört ay iki hafta şeklindedir [117] . Boris Pazuhin, ticaret yollarını öğrenmek için Belh'e tercümanını göndermiş ve aldığı bilgiler üzerinden Hindistan'a giden güvenli ticaret yolları olduğunu görmüştür[118]. Fakat bu yollarda sürekli savaşlar gerçekleşmekte ve ticarete büyük darbeler indirmektedir. Rusya'dan Hindistan'a giden uzun yolda bazı riskler almak mecburi olsa dahi bir güvencede görmek istenilmesi normaldir.

[116]Ükten, **a.g.m**, s.149.
[117]Ükten, **a.g.m.**, a.s.
[118]Ükten, **a.g.m.**, a.s.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. 18. YÜZYILDA TÜRKİSTAN

18.yüzyıl, Rusların Türkistan işgali için ilk çaylak adımlarını attıkları yüzyıl olmuştur. Türkistan Hanlıkları ve Osmanlı Devleti'nin tehlikenin farkına çok geç varmaları, ilerleyen zamanlarda Türkistan'ın Rus nüfuzuna girmesini kolaylaştırmıştır. Rusların, bu yüzyıldaki faaliyetleri bölgeyi daha detaylı tanıma ve gücünü ispatlama sac ayakları üzerine kurulmuştur. Burada ilk olarak Rusya'yı, neredeyse hiç bilmediği Türkistan'a yönlendiren nedenlerin neler olduğunun cevabının verilmesi önem taşımaktadır. Çünkü, Çarlık Rusya'nın faaliyetleri çok geniş bir zamana ayrılmıştır ve başta acemice ve birazda riskle hareket edilirken zamanla daha sistemli bir hal almıştır.

18.yüzyılın hemen başında Çarlık Rusya'nın hükümdarı I.Petro (1689-1725)'dur. Petro, Çarlık Rusya'nın siyaset babasıdır. Planladığı ve ulaşmak istediği emeller Çarlığın birinci amacı olmuştur. Bugün dahi bu amaçlara ulaşmak için atılan adımlar görülmektedir. O halde I.Petro, diğer Rus çarlarından çok daha farklı bir yerdedir. Kendi döneminde "Büyük (Ulu)" lakabını ülkesi için haketmiştir. Zira I.Petro, devraldığı ülkede türlü yenilikler yapmıştır.

I.Petro'nun tahta geçtiği ilk zamanlarda Rusya, Reform ve Rönesans gibi önemli hareketleri kaçırmış, hala Moskova Knezliği geleneklerinde hareket eden ve Avrupa devletlerinin yakınına bile yaklaşamayacak bir devlet görünümünde olmuştur. Fakat I.Petro, bu izlenimi silmek için hemen harekete geçmiş ve pek çok yenilik hızlıca yapılmıştır. İlk olarak ordu ve donanma düzenlenmiştir. I.Petro, çocukluk yıllarından beri düzenli bir Rus ordusu hayal etmiş, bunu geçekleştirmek için var gücüyle çalışmış ve başarılıda olmuştur[119].

Ordu tek başına asla yeterli bir mekanizma olamamakta, bu sebeple ekonomi

[119]Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s.282.

alanında da harekete geçilmesi gerekmektedir. Bu amaçla iki türlü hareket etmiştir; bu vakitlerde Avrupa'nın benimseyip ekonomi temeline aldığı "merkantilizm" Rusya'ya yerleştirilmiştir. Bir diğer nokta ise ekonomik amaçlı seferlerdir. İsveç ile Baltık üzerine, Balkanlar için Osmanlı ile ve en sonunda da İran ile savaşılmıştır[120].

Yukarıda iki ayrı noktada bahsedilen yenilikler elbette her alana yayılmış, kültürel hayattan sınıfsal hiyerarşiye kadar pek çok alanda yenilik yapmıştır. Ekonomi ve ordu yapılan bu çalışmayı ilgilendiren ana sac ayakları olduğu için önplana alınmıştır. Bu bölümde kısaca değinilmek istenen ve ileride Türkistan için büyük sorunlar doğuracak ufak bir girişim daha yapılmış olup, bizzat Petro tarafından Rus öğrencilerAvrupa'ya gönderilmiştir [121] . Girişimin sonucunda I.Petro'nun Rusya'ya kazandırmak istediği çehre vücuda gelecek, Rusya'da ruhen olmasa dahi Avrupalı bir görünüm sağlanmış olacaktır.

I.Petro, amaçlarını gerçekleştirmek ve hem siyasi hem ekonomik karını artırmak için pek çok devletle, yukarıda belirtildiği savaş halinde olmuştur. 1695 yılında Osmanlı ile başlayan savaş[122] 1700 İstanbul Antlaşması ile son bulmuştur. 1700-1721 yılları arasında İsveç ile uzun süre devam edecek olan Büyük Kuzey Savaşı başlamış, 1711 yılında ise Osmanlı Devleti ile Prut Savaşı yapılmıştır[123]. Kuzey Savaşı I.Petro'nun istediği şekilde sonuçlanmış,hatta bir aralık İsveç'i Baltık Denizi'nde koruyacağını söyleyen İngilizlerle savaş ihtimali doğmuştur. Fakat Rusya geri adım atmayarak Stockholm'e yakın bir yerde askerlerini karaya çıkarmış, İsveç'i zorla barış masasına oturtmuştur [124] . Ruslar tarafından ele geçirilen bölgeler, Rusya'nın bir diğer ünlü çarı IV.İvan'ın almak için çetin mücadeleler verdiği yerlerdir. Rusya, Kuzey'de istediğini almıştır.

Osmanlı ile süren savaş ise beklendiği gibi gitmemiştir. Rus ordusu Prut Nehri kenarında büyük bir hezimete uğramış ve ordusu yok edilme tehlikesiyle karşı

[120]Kurat, **a.g.e.**, s.283-284.
[121]Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek, Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD)**, C.7, S. 1, 2018, s.94.
[122] 1683 Viyana Bozgunu'ndan sonra Avusturya, Venedik, Lehistan, Malta, Papalık ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı oluşan bu birliğe "Kutsal İttifak", Türkleri Avrupa'dan atmak için yapılan savaşlara ise Büyük Türk Savaşları denir. Rusya'nın 1695'te müdahil olduğu ittifakla Osmanlı Devleti'ne karşı başarılı mücadeler vermiştir.
[123]Kurat, **a.g.e.**, s. 279-281.
[124] Kurat**, a.g.e.**, s.181.

karşıya kalırken I.Petro'nun da esir edilme durumu ortaya çıkmış, fakat bunlar gerçekleşmemiştir. Osmanlı ordusu pek çok sebepten ötürü Rus ordusunu yok etme fırsatına sırtını dönmüştür[125]. Tarih pek çok kırılma noktası barındırması bakımından ilgi çekicidir. Bugünden bakarak Osmanlı Devleti'nin, Rusları kırması ihtimali üzerinde durulduğunda belki Rusların akıbeti başka türlü seyredecektir. Fakat tarih bilimi olacakla değil, olmuşla ilgilendiği için burada Osmanlı'nın hareketinin nedenlerine girilmeyecektir. Sonuç itibariyle Rusya, kendisi için bir felaketten ufak sıyrıklarla kurtulmuştur.

I. Petro, Osmanlı ve İsveç ile savaşlarından evvel, 1700 yılında Hive Hanlığı ile bağlantı kurmaya çalışmış, fakat araya giren Osmanlı savaşı yüzünden ertelenmek mecburiyetinde kalmıştır. Öncelikle Rusya'nın küçük adımı büyük bir planın yansıması olmuştur. Rusya, çıkarları doğrultusunda Kafkasya, Hazar çevresi ve Türkistan'a uzanan bir yayılım alanı istemiş, Avrupa odaklı ilerleme planları değişikliğe uğrayarak Türkistan ve Kafkaslara kaymıştır. Elbette bu siyasi değişikliğe neden olan pek çok neden bulunmaktadır. En temel noktada Rusya'nın Türkistan içlerine yönelmesine neden olan en önemli husus, çarlığın güçlenmesi ve Petro ile başlayan merkezî politikanın değişimiyle izah edilebilir[126]. 1700 yılında Hive Hanı İshak Ağa Niyaz koruma isteğiyle bir elçisini çarlığa göndermiş ve bu istek çarlık tarafından uygun bulunmuştur. Böylece Petro, kendisine gelen bu teklifle Türkistan sahasıyla ilgilenmeye ve daha fazla bilgi sahibi olmak için ayrıntılı çalışmalar yaptırmaya başlamıştır[127].

Şartların Rusya için olgunlaşmasından sonra Türkistan ve ilk olarak Hive hakkında daha geniş bilgiler toplamak için Petro'nun isteği ile komisyonlar toplanmıştır. Komisyonlarda uzun saatler farklı yönlerden tartışmalar gerçekleşmiştir. Bu tartışmaların en temel noktası bölgenin Ruslar tarafından karanlık bir kısım olmasından ileri gelmiştir. Komisyonlar tartışırken daha gerçek bilgiler edinmek için bölgenin yakınında bulunan Astarhan Valisine müracaat edilmiştir. Bu amaçla

[125]Özkan, **a.g.m.**, s.96; Kurat, **a.g.e**., s.280.
[126]Özkan, **a.g.m.**, a.s.; Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", ed: Hayrünnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ötüken Yay, İstanbul 2017, s.587.
[127]Özkan, **a.g.m.**, a.s.; D. V. Vasilyev, **StranitsaAziatskoyPolitikiPetra I: K İstoriiPohodaBekoviça-Çerkasskogo v Hivu**, İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra Rossiskoy Akademii Nauk, Tom 17, No 3, 2015, UDK 94 (47), s. 24.

Astarhan Valisi Zamanov başkente çağırılmış, kendisinden bölge hakkında bilgiler alınmıştır. Zamanov'un yönlendirmeleriyle bölgeye getirilen ve bölgeyi yakından tanıyan Türkmen tüccar Hoca Nefes bölgenin altın yataklarıyla dolu olduğunu söylemiştir[128].

Rusya, iki büyük güçle savaşlar gerçekleştirmiştir. Her savaşın ekonomik yükleri olduğu gibi bu savaşlarında belli mali yükleri meydana gelmiştir. Rus hazinesi neredeyse boşalmış bir vaziyete gelmiş, altın madeninin adının dahi geçmesi Rusların ağzını sulandırmıştır.

Yapılan toplantılar ve görüşmeler sonunda seferin üç ana sac ayağı belli olmuştur; ilk ayak Hazar Denizi ve çevresinin detaylı bir topografik haritasını çıkarmak, daha sonra incelenen yerlerin ele geçirilmesi ve buralara kalelerin inşa edilmesi ve böylece ileri harekatlar için Rus üssü oluşturulması amaçlanmıştır. Üçüncü aşama ise bölgenin zenginliklerinin Rus sarayına akıtılması, ayrıca Hindistan'a giden yollar üzerinde hakimiyet sağlanması hedeflenmiştir[129].

Yapılacak olan Hive Seferi sadece altın amaçlı bir sefer olmamıştır. Yukarıda da sıralandığı gibi askeri, siyasi, ekonomik pek çok amacı olmuştur. Altın bunların içerisinde en iştah kabartan unsur olarak yer almıştır. Genel olarak bakıldığında; eğer başarılı bir sefer gerçekleşirse Ruslar müthiş bir karla çıkacaklardır. Bu sebeple I.Petro, herşeyin eksiksiz ve hatasız ilerlemesini istemiştir[130].Kazan Valisi P. S. Saltıkov ve M. İ. Çirikov'a 1.500 kişiden oluşan eğitimli bir heyet oluşturmaları talimatı verilmiş, ayrıca 5.000 ruble hazırlamaları ve diğer sefer giderlerini karşılamaları emredilmiştir. Hive Seferi için yalnızca Kazan'da 25.500 ruble harcanmıştır. Bu durum harcamaların boyutunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır[131].

29 Mayıs 1714 tarihinde I.Petro, Hive'ye askeri bir keşif kolu gönderilmesi talimatını vermiş ve bu keşif kolunun komutasını I.Petro'nun mürebbisi olan Boris Aleksandroviç Galintsev'in kızı ile evli ve Hristiyan olan Prens Aleksander Bekoviç

[128] Özkan, **a.g.m.**, s.97; Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, TTK, Ankara 2004, s.45.
[129] Baymirza Hayit, **a.g.m.**, a.s.
[130] Hayit, **a.g.m.**
[131] D. V. Vasilyev, **a.g.e.**, s. 24; Özkan, **a.g.m.**, s.97-98.

Çerkasskiy'e [132] vermiştir. Çerkasskiy, 1713 yılından beri halihazırda I.Petro'nun Doğu danışmanı statüsünde yer almaktadır[133].

Çerkasskiy, hızla Kazan ve Astarhan'a gelmiş, birtakım hazırlıklar ve olumsuz badirelerden sonra 25 Nisan 1715 tarihinde Astarhan'dan yola çıkarak kolayca Guryev'e geldi.Böylece, ilk defa Amu Derya topraklarının aşağı mecrasına Ruslar ayak basmışlardır [134] . Çerkasskiy, bölgeye geldiği andan itibaren Türkmenler tarafından ziyaret edilmiş, o da bu durumu değerlendirerek Türkmenlerden Amu Derya'nın eski yatağı ve altın madenleri hakkında uzun bilgiler almıştır. Edindiği bu yeni bilgilerle Hoca Nefes'ten öğrendiklerini karşılaştırarak planlarını ona göre düzenlemeye çalışmıştır[135]. Diğer yandan I.Petro'yuda haberdar etmek ve dikkatini bu yöne çekmek istemiştir.

Bölgede Rusya için karlı noktaların olduğunu göstermek amacıyla Çerkasskiy, I.Petro'dan destek istemiştir. 14 Şubat 1716 tarihinde Çar, Hive'ye giden heyet için yeni emirler ve Çerkasskiy'e de harekatın amacı hakkında 13 maddelik bir talimat vermiştir [136] . Petro, bölgede Rus egemenliğini oluşturacak adımların atılmasını istemiştir. Bu amaçla Hive Hanlığı Rus egemenliğine alınması ve buradan da hareketle Buhara aynı akıbeti paylaşması, bir sonraki adım ise Hindistan olması gerekmektedir. Fakat Petro, gösterişli zaferler kadar yararlarınıda gözeten bir hükümdardır. Bu amaçla boş yere askeri enerjisini harcamaktansa göz dağları ve göstermelik iyi ilişkilerle ilerlemeyi mantıklı bulmuştur. Çerkasskiy'e gönderdiği yukarıdaki talimatların içerisinde ilk denenecek yolda barışçıl hareketler barındırmış, Hive Hanı'na son derece yumuşak davranılmasını ve askeri hareketliliği gizlemesini istemiştir. Aynı zamanda Çerkasskiy, Amu Derya'nın eski yatağına yakın bir yerde[137]1.000 kişinin barınabileceği bir kale inşa edilmesini sağlamıştır[138].

1716 yılı ilkbaharında 6.565 askerden ibaret bir keşif yolu, 31 mühendis, 50

[132] Asıl adı Davlat Kisden Mirza'dır ve Kabardinli bir müslümandı. Fakat o dönemde pek çok örneği bulunan din değiştirerek Rus memuriyetine girmiştir.
[133]Hayit, **a.g.e**., s.46.
[134]Hayit, **a.g.e.**, a.s.
[135] Özkan, **a.g.m**., s.99.
[136]Hayit, **a.g.e.**, a.s.
[137] Hive'ye 4 günlük bir mesafede.
[138] Özkan, **a.g.m.**, s.100; Hayit, **a.g.e**., s.46.

sivil memur ve 138 gemi ile harekete geçilmiştir. Çerkasskiy, askerleri ile ilerlerken pek çok zorlukla karşılaşmış, zorluklarla geçen yolculukların sonunda kesin bir zafer tek amacı olmuştur. Öncelikle bölge halkına fazlaca güvenmiştir. Hanların kısa sürede tahttan indirilip yerlerine başkalarının çıkarılması Ruslar için bir nimet sayılmıştır. Bir de Çerkasskiy'nin kendisi Türkmenler tarafından büyük bir kibarlıkla karşılanmıştır. Çerkasskiy, daha da ileri giderek, I. Petro'ya bulunduğu yerdeki Türkmen kabilelerinin Rusların çıkarları için savaşacaklarına söz verdiklerini belirtmiştir[139].Çerkasskiy, kendisinden emin bir halde Hive'ye doğru yol alırken başka bir olayın sonucu ayaklarına dolanmıştır. Siyasi olarak Kalmuk Hanı Ayuku Han, Çar'ın emri dolayısıyla düşmanlarına karşı Çerkassiy'den yardım alamamış, bu sebeple Hive Hanı'na, gelen Rusların amaçlarını önceden bildirmiş ve Şir Gazi Han'ın (1715-1727) Ruslara karşı savunma oluşturmasını sağlamıştır[140].

Çerkasskiy, 1717 yılı ilkbaharında 3.500 asker ile Hive yakınlarına gelmiştir. İlk amacı askeri çatışmalar yaşanmadan Hive'nin 100-150 kilometre kadar yakınına gelmek olmuştur. Buradan sonraki düşüncesi Türkmenlerin kendisine katılacağı ve Hive'nin Çarlık Rusya topraklarına katılacağı olmuş, işler pek istediği gibi gitmemiştir. Kendisinden önce 100 kişilik bir kossak birliğini bir mektup ile Hive Hanı'na göndermiştir. Hive Hanı Şir Gazi Han tarafından büyük bir izzet ile karşılanmıştır. Fakat arada kafa karıştırıcı olan nokta şu olmuştur; Ruslar, Hiveliler, Türkmenler ve birkaç boyun birleşimiyle oluşan birlikler tarafından ablukaya alınmışlardır. Ek olarak saldırılar yaşanmakta ve Ruslar yalnızca kendilerini koruyabilmişlerdir. Kayıpları artarken, Hivelilere de büyük kayıplar verdirmişlerdir [141] . Şir Gazi Han ise durumu açıklarken kendisinin bir emir vermediğini ve kendisinin bilgisi dışında gerçekleştiği için gerçekleştirenleri cezalandıracağını bildirmiştir.

Şir Gazi Han izlediği bu politika sayesinde Çerkasskiy'i resmi olmasada durdurmuş, aynı zamanda Türkmenleri Rus çıkarları için savaşmaya ikna ettiği

[139]Özkan, **a.g.m.**, s.103.
[140]Hayit, **a.g.e.**, s.47; Özkan, **a.g.m.**, s.98.
[141]Michal Wanner, **Alexander BekovichCherkassky'sCampaing to Central Asia and India 1714-1717**, ÖT KONTINENS az Uj-es JelenkoriEgyetemesTörteneti TanszekTudomanyosKözlemenyei, No 2014/1, Elte, Budapest 2016, s.27; Özkan, **a.g.m.**, s.105.

düşüncesinin yanlışlığını pratikte göstermiştir. Lakin Çerkasskiy bunları düşünmeden Şir Gazi Han'ın barışçıl yaklaşımına inanmıştır. Şir Gazi Han, Çerkasskiy'e, bu kadar çok askeri alabilecek kışlası bulunmadığından, askerlerini evlere dağıtıp yerleştirmesini rica etmiş, Çerkasskiy, bu teklifi bazı subayları itiraz etsede kabul etmiştir. Çerkasskiy dahil hiçbir Rus sağ çıkamamış ve Han'ın askerleri tarafından öldürülmüşlerdir[142].Bu seferin en önemli sonucu, bölgenin kısmen de olsa keşfi ve Hazar Denizi'nin doğu kıyılarının haritalandırılması olmuştur. Petro, Hive Seferi felaketle sonuçlanınca yeni hazırlıklara başlamış, ancak başka bir seferi düzenleyebilecek kaynaktan mahrum olduğu için bölgeye ait planlarını ertelemek zorunda kalmıştır[143]. Hazar Denizi'nin doğusu için, şimdilik planlarını erteleyen Petro, Hazar'ın batısına yönelmiş ve burada ticaret antlaşması yapmak, İran ordusunun durumunu araştırmak, kapsamlı bir harita yapmak ve bölge zenginliklerini tespit etmek amacıyla Yarbay Artemiya Volinskiy'i İran'a göndermiştir[144].

I.Petro, 1722 yılında Türkistan siyaseti için kafasındaki anahtarı açıklamış, Kazak Ordalarının[145] bütün Asya memleketlerine açılan kapı olduğunu ve Ordaların Rus himayesine alınarak Türkistan ve Uzak Doğu'nun Rus Çarlığı'na katılması gerektiğini söylemiştir[146]. Rus siyasetinin kurucusu denilebilecek Petro'nun sözlerini yerine getirmek için üç cüz ile bağlantı kurulmuştur ve bu üç cüz içerisinde en uygun olanı Küçük Cüz olarak belirlenmiştir[147]. Küçük Cüz'ün seçilme nedenlerinde bir farklılık aramamak gerekmektedir. 1552 yılında Kazan'ın Rus egemenliğine girmesiyle beraber bölgedeki Tatar ve Başkurtlar da Rus tebaası olmuştur. Onlar vasıtasıyla Küçük Cüz'ün Rus saflarına çekilebilme ihtimali meydana gelmiştir. 18. ve 19.yüzyıllarda "Büyük Devletler" kendi askerleri yerine iç çatışmaları kullanmışlardır. Ruslar bu politikayı Türkistan'da defaatle uygulamış, Küçük Cüz'ü yanına çekmek için Başkurt kanalını kullanmıştır.

1730 yılında yaşanan askeri başarısızlıklardan sonra Rus sınırına doğru

[142]Baymirza Hayit, **a.g.e.**, s.47; Özkan, **a.g.m.**, s.107.
[143]Michal Wanner, **a.g.m.**, s.31.
[144]Fatih Ünal, **XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a)**, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s.32.
[145] Kazak Ordaları üç kısma ayılmış olarak; Büyük, Orta, Küçük Ordalar (Cüzler), yaşıyorlardı.
[146]Hayit, **a.g.e.**, s.49.
[147]Hayit, **a.g.e., a.s.**

kaçmak zorunda kalan Küçük Cüz hanı Ebulhayr Han, Rus tebaası olmak için Çariçe Anna İvanovna'ya başvurmuştur [148] . Aslında Ruslar durumu yakından takip etmişlerdir. Ebulhayr Han'ı buna mecbur etmek için Başkurtlar kullanılmış; eğer Başkurtlarla barış içerisinde yaşamak istiyorlarsa Ruslara boyun eğmelerini Başkurt kabile reisi Aldarbay bildirmiştir[149]. Görüldüğü üzere Ruslar işlerini şansa bırakmak yerine oyunu kendileri kurmuşlar, 17.yüzyıldaki hayalkırıklıkları onlara pek çok şey öğretmiştir.

Çariçe, Ebulhayr Han'ın isteğine 19 Şubat 1731 tarihinde karşılık vermiş, Han'ı ve maiyetini Rus tebaasına almıştır[150]. Çariçe tarafından Aleksandr İvanoviç Tevkelev'i[151] Küçük Cüz'e elçi olarak göndermiştir. Burada Han'ın yalan söylediği ortaya çıkmıştır. Çarlık, Kazakların bütününü himayesine aldığını düşünürken Ebulhayr'ın kendisini kurtarmak ve tahtını korumak için bunları söylediği anlaşılmıştır. Kazak kurultayı Ruslarla barış içerisinde yaşamak, fakat onların tebaası olmamak istediklerini kati bir dille belirtmişlerdir[152].

Kazak Türkleri, milli bir duruş sergileyerek Rusları istemediklerini belirtmişler, Ruslar durumdan müthiş derecede rahatsız olmuşlardır. Lakin fevri davranmamışlar, aksine çıkarlarını göz önüne alarak akılcı yaklaşmışlardır. Ebulhayr'ın Çarlık Rusya'nın gözünden düştüğü kesinleşmiş, artık eskiden düşünüldüğü gibi büyük ve kilit rol oynayan bir coğrafyanın bütününü değil ufacık ve pek kayda değmez yerlerini yönetmeye başlamıştır. Bunlara ek olarak halkı artık ona güvenmemeye, hatta gülünç bulmaya başlamıştır.Tüm bunlara rağmen Ebulhayr Rus desteğine muhtaç olan bir han haline gelmiş, Rusya belki istediği büyük parçayı alamamış fakat bölgede kendisine göbekten bağlı bir han elde etmiştir. Bunun zararlarını çok zaman geçmeden Kazaklarda görecektir.

1734 yılında, 18.yüzyılın dikkat çekici devlet adamlarından biri olan İvan Kirilov bölgeye doğru hareket etmiştir. Kazaklar, kendileri Rusları yardıma

---

[148] Osman Yorulmaz, **Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler**, TTK, Ankara 2013, s.85.
[149] Hayit, **a.g.e.**, s.52.
[150] Hayit, **a.g.e.**, a.s.
[151] Başkurtların asil ailelerinden birine mensuptur ve o da Çerkasskiy gibi din değiştirip Hristiyan olmuştur. Müslüman ismi ise Mirza Kutlu Tevekkeloğlu'dur. Bkz. Hayit, **a.g.e.**, a.s.
[152] Osman Yorulmaz, **a.g.e.**, s.87; Hayit, **a.g.e.**, s.52-53.

çağırmışlardır. Kalmuk saldırılarıyla başları dertte olan Kazaklar, birde içeride düşmanca ilişkiler içerisinde kalmış, Rus desteği için pek çok tavizi düşünmeden verecek pozisyona gelmişlerdir[153]. Kirilov gibi bir devlet adamı ise elbette bu durumu gözardı etmeden harekete geçmiştir. Or nehrinin Güney Urallar tarafındaki ağzına bir istihkam kurmakta ısrar eden Kirilov'un amacı; Rus hakimiyetini Aral Gölü'nün doğusuna kadar genişletmektir[154]. Buradan hareketle bütün Türkistan'a yayılmayı planlaması ise doğal bir sonuçtur.

Çariçe Anna, Kirilov'un politikalarına onay vermiş ve Or bölgesine yapılacak olan seferin komutanı olarak yine Kirilov'u atamıştır. İlk hareketi, yukarıda belirtildiği gibi, Güney Urallar üzerine hareket etmek olmuştur. Buradaki Başkurt isyanı şiddetle bastırılmış ve Or ile Yayık nehirlerinin kesiştiği bölgeye 1736 yılında Orenburg adında yeni bir şehir kurulmuştur[155]. Orenburg şehri merkez üs olarak belirlendikten sonra Türkistan sınırı boyunca kaleler ve karakollar inşa edilmiştir. Ekim 1736 tarihinde Petersburg'a gönderilen belgede 21 istihkamın hazırlandığı belirtilmiş, hazırlanan karakol ve kalelere 300-400 civarında askeryerleştirilmiştir. Başta yalnız içinde oldukları kaleleri koruyacak güçte olmalarına karşın destek birlikleri ile sayıları artırılınca; taarruz seviyesinde bir askeri güç Orenburg'ta vücuda gelmiştir[156].

Orenburg şehri ileride pek çok defa adının duyulacağı bir şehir olmuştur. Şehir, daha çok kale-şehir düzeninde yer almaktadır. Türkistan'ın hemen girişinde ve bölgede birbirine düşman, Kalmuk-Kazak-Başkurt, kabileleri yönetmek için hem güvenli hemde sınıra yakın bir üs halindedir. Böylece Ruslar Orenburg'a ayrı bir önem atfederek, yavaşça, fakat emin adımlarla Türkistan içlerine ilerleyeceklerdir. İlerleyişlerinin en büyük destekçisi Ebulhayr Han olmuştur. Kendi gücüne olan inancı ve bencilce yaklaşımı sayesinde Ruslar istediklerini alabilmişler, karşılığında verdikleri tek şey ise Ebulhayr'ın hükümdarlığının devamını sağlamak olmuştur.

Ebulhayr Han, kendisi için çalışmaktadır. Çarlık, onun güvenilmez olduğunu çok iyi bilmektedir. Ebulhayr Han, Cungarlarla ittifak kurmaya hatta bir iki şehri

[153]Yorulmaz, **a.g.e.**, s.90.
[154]GerogeVernadsky, **Rusya Tarihi**, Selenge yay., İstanbul 2011, s.207.
[155]GerogeVernadsky, **a.g.e.**, a.s.
[156] Yorulmaz, **a.g.e.**, s.132-133.

alması karşılığında egemenliklerini tanımaya dahi hazır olmuştur. Bütün bunlar neticesinde Ruslar, Küçük Cüz'ü kendi başına bırakmak istememiştir. Dış siyasetten han seçimine kadar her noktada Rusların etkisi olmuş, fakat en azından iç siyasette hanlar kendi başlarına buyruk hareket edebilmiştir. Ruslar bunuda kendi ellerine geçirmek istemişlerdir. Bunun en açık örneği 1737-1739 yıllarında Ruslar tarafından gerçekleştirilen Orenburg Seferi'dir. Fakat sonuç bekledikleri gibi olmamış, Kazaklar birleşerek Rusların bu seferini boşa çıkarmışlardır[157].

Rusların almış olduğu tüm tedbirlere rağmen kaleler, hanların sadakat yeminleri, Küçük Cüz halkı taviz vermeden Rusların karşısında olmuştur ve bunun doğal bir sonucu olarak isyanlar başlamıştır. 1744 yılında Kalmukların bütün askeri güçleri bir araya getirilerek Kazaklara karşı savaşmaları için sevk edilmiştir[158]. Ruslar, Türklerin isyanlarını durdurmak ve onlara baş eğdirmek için maalesef yine Türkleri kullanmışlardır. Bu misalde ve 1755 Başkurt [159] isyanında açıkça görülmüştür[160]. Türk kabile ve hanlıkları Rus tehlikesini görmemiş veya görmek istememiş, kendi fani iktidarlarını yüce Türk milletinin geleceğinin önüne koymuşlardır.

1748 yılında Ebulhayr Han, Sultan Barak tarafından idam edilmiştir. Buna kimsenin karşı çıkmaması Ebulhayr Han'ın kimse tarafından sevilmediğinin açık bir göstergesidir. Durum ne olursa olsun Türklerin yönetim anlayışlarının temelini milliyetçilik oluşturmuştur. Yukarıda anlatılanlarda bu durumu görmek mümkündür.

Ebulhayr'ın ölümünden sonra yerine oğulları geçmiş fakat durum günden güne Rusların lehine işlemeye devam etmiştir. Elbette gelinen halin en büyük sorumlusu hanların tamamı olmuştur. Onların kendi aralarındaki rekabet ve düşmanlıkları asıl düşmanı perdelemiştir. Kalmuklar pek çok defa Rus emelleri için kullanılmış, fakat şimdi güçlenmiş ve başlarına vurulması gereği hasıl olmuştur. Bunun için II.Katerina (1762-1796), 27 Ocak 1771 tarihinde Küçük Cüz hanı,

[157] Hayit, **a.g.e.**, s.54-55.
[158] Hayit, **a.g.e.**, a.s.
[159] Başkurt isyanı, Orenburg valisi Neplyudov tarafından Kazaklara bildirilmiş ve onlara eğer müdahale etmezlerse bölgelerinin yönetimini onlara verebileceğini söylemiştir. Kazaklar silahlanarak isyanı bastırmak için mücadele etmişlerdir. Ruslara ise yapacak çok bir iş kalmamış, isyanı bitirmişlerdir.
[160] Hayit, **a.g.e.**, s.56.

Ebulhayr'ın oğlu, Nurali Han'a Kalmuklara saldırma ve onların mülkünü kendi mülkü sayması konusunda emir göndermiştir[161].

Ruslara koşulsuz bir biat sergilendiği yolunda bir düşünce akıllara gelebilir. Fakat bu durumunda aksi tezahürleri görülmüştür. Bunlardan bir tanesi Rusya ve II.Katerina için büyük bir hadise olmuş olan Pugaçev İsyanı[162] sırasında Nurali Han, Pugaçev'e Rusya'nın çarı olarak kendisini tanıdığını bildirmiştir[163].

Türkistan bozkırında, Rus siyasetinin ardında, gerçek bir kuvvet olan ordu vardır. 1755 yılında Orenburg askeri valisinin emrinde 36.714 ve Sibirya valisinin emrinde 27.552 asker bulunmaktadır[164]. Sayılan bölgeler Türkistan ile komşu olan bölgelerdir. Sayıları yüksek askeri birlikler her geçen gün daha da güçlenerek devam etmişler ve bahsedilen bu askeri birlikler adım adım büyük bir coğrafyayı ele geçirmek üzere hazırlanmışlardır.İlerleyen yıllarda Küçük Cüz üzerinden öncelikli olarak Kazakların yaşadığı bölgelere nüfuz edilmeye çalışılmış, bu amaçla kullanılan yegâne bölge Orenburg olmuştur. Şehirde oluşturulan sınır, bilim ve askeri komisyonları ile geniş alanda harekât yürütülmüştür. Nihayet 1810 yılında Küçük Cüz ortadan kaldırılmıştır.

Seyyahlar çerçevesinde bazen daha derine girerek ve bazen yukarıdaki anlatımı kâfi görerek dönemi onların gözünden bir kere daha görülecektir. Rus yayılmacılığının sisteme oturduğu bu yüzyılın kısa şekilde özetlenme çabası seyyahların amaçlarının ve onları kullanan hükümetlerinin fikirlerini anlamak adına olmuştur.

3.1. 18. Yüzyılda Gelen Seyyahlar

3.1.1. F. Beneveni

I.Petro'yu Türkistan'a çeken maddeler araştırmanın yukarıdaki bölümlerinde sıralanmaya ve açıklanmaya çalışılmıştır. Bunların içerisindeki en önemli madde ise altın madeni ve ticaret olmuştur. Çar'ın ilk hamlesi askeri olarak bölgede egemenlik

[161]Hayit, **a.g.e.**, s.56.
[162] 1773-1775 yılları arasında görülmüş olan isyandır. Rusya'nın bu dönemde yaşadığı en büyük isyandır. İsyanı başlatan Yamel Pugaçev isimli bir Don Kossağıdır. II.Katerina'nın kocası olan III.Petro olduğunu iddia etmiş, tahtından zorbalar tarafından indirildiğini ve geri almak istedğini söyleyerek isyanı büyütmüştür. Daha detaylı bilgi için bkz. Kurat, **a.g.e.**, s.303-304.
[163]Hayit, **a.g.e.**, s.57.
[164]Hayit, **a.g.e.**, a.s.

kurmak olmuş, fakat bunun kolay olmayacağı acı bir tecrübeyle anlaşılmıştır. Artık daha farklı bir yol izlenmesi ve başarıya ulaşılması gerekmektedir.

Çerkasskiy'in harekâtının başarısızlığının temelinde bölge dengelerine iyi uyum sağlayamama veya Rusya'nın buraya ait olmadığını kabul etmeme yatmaktadır. Aralarında sorunlarda olsa Rusya yabancı bir düşman konumundadır ve birleşilebilir. Bu yüzden, öncelikli olarak iç mücadeleleri öğrenilmeli ve ona göre hareket edilmelidir.

Çar Petro'nun Hazar Denizi'nin ötesini öğrenme isteği başarısız bir harekât ile sönmemiş, Türkistan coğrafyasını keşfetmek, yeni ticaret yolları ve maden ocakları bularak Rusya'yı zenginleştirmenin peşinde olmuştur. Bu amaçla Hive ile Buhara Hanlığı'nda da olup bitenlerin öğrenilebilmesi amacıyla İtalyan asıllı Florio Beneveni'nin başında bulunduğu bir elçilik heyeti görevlendirilmiştir. Önceki görevlerde olduğu gibi hanlık coğrafyasının genel yapısı, önemli kaleleri, ülkenin rakip devletlerle olan ilişkileri, ticari faaliyetleri ve bölgenin madenleri hakkında olabildiği kadar istihbarat toplaması emredilmiştir. Beneveni, yanındaki heyet ile Kafkasya ve İran'dan geçerek 1721 yılında Buhara'ya ulaşmıştır[165].

Heyetin Buhara'ya vardığı sıralarda hanlığın başında Ebulfeyz Han (1711-1747) bulunmaktadır. Ebulfeyz Han, Astarhanlılar Hanedanlığı'nın son hükümdarıdır. Hanlığın genel durumu hiç iç açıcı bir durumda olmayıp Özbek kabileler ile han arasında müthiş bir rekabet sürmektedir. Rekabetin doğal sonucu olarak çatışmalar çıkmakta ve bu çatışmalar ufak bir bölgeyle sınırlı kalmayıp hanlığın büyük bölümüne yayılmıştır[166]. Kaos ortamında birkaç sene geçirmek zorunda kalan Beneveni,hanlığın genel durumu, komşuları ile olan ilişkileri ve hanlığın doğal kaynakları üzerine hazırladığı raporlar, kaynak olarak döneme ışık tutacak değerli bilgileri ihtiva etmektedir.Beneveni, yabancı bir göz olarak olanları bizlere aktarmıştır. Kısaca bakıldığında Buhara Hanlığı bir iç çekişmeyle sallanmaktadır.

[165]Ükten, **a.g.m.**, s.150.

[166] Ebulfeyz Han'ın hükümdarlık serüveni ve bu dönemde yaşadığı iç problemler Buhara Hanlığı'nın geleceğinide şekillendirmesi bakımından önemlidir. Yine içte yaşanan kargaşanın ajanlık maksadıyla bölgede bulunanların kimler üzerine oynayacağını görebilmesi bakımından tehlikeliydi. Ebulfeyz Han dönemini daha detaylı incelemesi için bkz. Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", **Türkler Ansiklopedisi**, C.8, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s.567; Nurettin Hatunoğlu, **a.g.m.**, s.494-495.

Özellikle Buhara şehrinde bulunduğu için başkentin yıpranışını göstermiştir.

Han'a karşı muhtelif Özbek kabileleri ayaklanmış, Han'a bağlılık bilmiş pek çok kabile reisi de yeri geldiğinde isyancılara katılmaktan geri durmamıştır. Ordunun ana iskeletini oluşturan kabilelerin Ebulfeyz Han'a sırt çevirmesi elindeki güçlerin büyük çoğunluğunun yok olması anlamına gelmektedir. Elinde sadece Kalmuk ve Rus köle kökenli muhafızlardan oluşan hassa ordusunun kalmasıyla Ebulfeyz Han, sarayına neredeyse hapsolmuştur[167].

Bu sıralarda başka bir sorun daha gündeme gelmiş, Beneveni'nin de bildirdiği üzere Ebulfeyz Han'ın karşısına Cengiz Han'ın soyundan Recep Han diye bir kişi çıkarılmıştır. Hatta Özbeklerin desteği ile Semerkant'ta tahta oturmuştur ve Buhara'ya saldırması an meselesidir. Buhara'da hal böyleyken, Beneveni'nin casus olduğuna dair söylentiler Ebulfeyz Han'ın kulağına gittiğinde elçi, harem ağasının Han'ı ikna etmesi sayesinde ölümden kurtularak 1725 yılında 27 kişilik bir grupla Buhara'dan ayrılarak Hive'ye varmıştır[168].

Beneveni, görevi boyunca Çar Petro'nun talimatnamesinde istediği ne varsa hepsini titizlikle kaydetmiştir. Bölge coğrafyasını detaylı bir şekilde inceleyen elçi, her bir hanlığın kaç yerleşim birimine sahip olduğunu, şehirler arasındaki mesafeyi ve Amu Derya Nehri'nin akış güzergâhını tespit edebilmiştir. Bölgedeki kaosun kendisi gibi bir yabancı için çokda iyi olmadığının farkında olmuştur. Potansiyel düşman olarak görülen ve daha kısa bir zaman önce Hive Hanlığı'na saldırmış olan Ruslara çalıştığının öğrenilmesinin canından olmasına neden olabileceğinden yolaçıkarak ve hanlık topraklarında Rusçanın bilindiğini göz önüne alarak kayıtlarını kendi anadili olan İtalyanca olarak tutmuştur[169].

Çar Petro'nun bir diğer isteği ise protokol kurallarının kayıt altına alınması olmuştur. Rus elçilerinden daha evvelde istendiği için kayıt altına alınmasındaki amacın Hanlıklar üzerindeki Rus etkisini görmek veya hanlarla anlaşma konusunda daha dikkatli davranmak olduğunu düşünülmektedir. Titizlikle tutulan protokol

[167] Ükten, **a.g.m.**, s.151; F. Beneveni, **PoslannikPetra I. naVostokePosol'stvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu v 1718-1725 godah**, GlavnayaRedakstiyaVostoçnoyLiteraturıİzdatel'stva "Nauka", Moskva 1986, s.69

[168] Ükten, **a.g.m.**, s.151; F.Benenevi, **a.g.e**., s.78-98; Nurettin Hatunoğlu, **a.g.m.**, s.495.

[169] Ükten, **a.g.m.**, a.s.; F.Benenevi, **a.g.e.**, s.119.

notları elçiler arasında kabul zamanı ve şekli konusunda bir yarış olduğunu, ayrıca hanın hangi devlete meyil gösterdiğinin bu suretle anlaşıldığınıgöstermektedir. Beneveni, sıkı sıkıya bağlı hareket ettiği talimatnamelerin uygulanmasında ısrarcı davranmıştır. Önceki heyetlerden farklı olarak, Ruslar temsil sırasında İran elçilerine uygulanan protokol kurallarının üzerine çıkmışlar ve onlardan daha itibarlı karşılanmışlardır[170].

Beneveni, Rusların temsildeki gücünün sınırlarını zorlamaya çalışmış, alacağı en ufak bir tavizin ileride işlerine yarayabileceğini göz önünde bulundurarak hareket etmiştir. Hanlık protokollerini, elçilere uygulanan prosedürleri bilen ve gören Beneveni, İran elçilerinin sigavul [171] vasıtasıyla mektuplarını sunduğunu gözlemlemiştir. Beneveni, handan yeni taleplerde bulunmuş; at üstünde saraya girmeyi, ki bu yüksek bir payeyi gösterir, mektubunu bizzat kendisinin hana sunmak istediğini söylemiştir. İstekleri hanlığın diplomatik manevralarıyla karşılanmıştır. Saraya olmasada saray bahçesine at üstünde girmiş fakat heyetteki diğerleri yerde olmuşlardır. Han mektubu bizzat almayacak, görevli Beneveni'den alırken handa mektuba dokunacaktır[172].

En önemli isteği ise özel bir yere oturtulmak olmuştur. Burada kasıt hanın yakınlarına oturmaktır. Nasıl ki güneşin etrafında gezegenler bir düzen halinde ilerliyorsa, Türk devlet ve hanlıklarında da hana yakın olmak bir rütbe göstergesidir. Beneveni'ye Özbek bakanların arasından, hana yakın bir yer sözü verilmiş, fakat Rus heyete belki de her istediklerini alamayacaklarını göstermek adına söz verilen yerden daha uzak bir yer oturmalarıgösterilmiştir[173].

Beneveni'nin ordu hakkında verdiği bilgilere bakılırsa, Buhara Hanlığı askerî açıdan çok geri kalmıştır. Devlet ateşli silah teknolojisinde çok geride ve elde bulunan top ve tüfekler neredeyse hiç işe yarar durumda değildir. Ülkede halen Abdullah Han zamanından kalma toplar bulunmakta olup, bunlar bir köşede yatmaktadır. Topları kullanmayı bilen ustalar ise yoktur. Sadece Rus esirler top

[170] Türker, **a.g.m.**, s. 101.
[171] Elçi ve han arasındaki memur. Mektupları ve hediyeleri götürürdü. Han gelen mektuplara dokunmazdı.
[172] Türker, **a.g.m.**, a.s.
[173] Türker, **a.g.m.**, a.s.

kullanmaya zorlanmaktadır. Han'ın güvenliğini ise sayıları bini geçmeyen, Rus ve Kalmuk kölelerden devşirilmiş muhafızlar sağlamaktadır[174].

Beneveni, kötü senaryo olarak, bölge ele geçirilemezse Rusya için uygun ticaret yollarının kullanımında ne kadar zaman harcanacağını da hesaplamış, ortaya çıkan sürenin uzunluğunu ve yolların tehlikesini de gözler önüne sermiştir. Bunlara ek olarak; altın ve gümüş madenlerini araştırıp bunları tespit etmiştir[175]. Görüşlerine göre bölgeyi ele geçirmek çok zor değildir. Az sayıda eğitimli ve donanımlı askerle bu işin bitirilebileceğini söylemiştir. Kazak Hanlığı'nı işgal etmek için Kalmuklarla ittifak yapabilmek, Özbek ve Türkmen bölgelerinin işgali için ise onların düşmanı olan Karakalpaklarla anlaşılabilmenin mümkün olduğunun altını çizmiştir [176] . Beneveni'nin bu notları 1986 yılında bir araya getirilerek yayınlanmıştır.

Beneveni'nin bölgeden daha uzak bir kültürden gelmiş olması gözlemlerini bizler için değerli kılmaktadır. Geçirdiği uzun zamanın Buhara Hanlığı'nın sıkıntılı zamanına gelmesi dolayısıyla karışıklığı anlamak adına önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Beneveni ayrıca bütün Rus elçileri gibi Rus esir ve köleleriyle de ilgilenmiştir. Özellikle Hive topraklarında Çerkasskiy'nin seferi dolayısıyla pek çok esir bulunduğu bilinmektedir. Onları kurtarmak içinde çalışmalara girişmesine karşınmüspet bir sonuç alındığı söylenememekle birlikte, daha dört sene evvel savaştıkları devletin elçisine tarafsız bir gözle bakmaları beklenememektedir.

3.1.2.Dmitriy Gladışev ve İvan Muravin

Subay Dmitriy Gladışev ve Jeodezi uzmanı İvan Muravin Rusya'nın himayesini kabul etmiş Küçük Kazak Cüzü hükümdarı Ebulhayr Han'ın 1739'da Sırderya ağzına yapılacak yeni bir kale için talep ettiği bilgili kişilerin gelişinden önce ön hazırlık için yanlarında başka uzmanlar ile beraber Sırderya bölgesine 1740 yılında gönderilmişlerdir. Heyet Eylül ayında Orenburg'tan hareket etmiş ve Adam Ata Nehri yakınlarından Ebulhayr Han'a ulaşmışlardır. Bu sırada İran hükümdarı Nadir Şah'ın Hive hükümdarını öldürmesi üzerine Hivelilerin Ebulhayr Han'ı hükümdar olma talebiyle çağrısı sonucu heyet Hive Hanlığı'na gitmek zorunda kaldı.

[174] Ükten, **a.g.m.**, s.151-152; Beneveni, **a.g.e.**, s.123-125.
[175] Ükten, **a.g.m.**, s.152; Beneveni, **a.g.e.**, s.129-130.
[176] Ükten, **a.g.m.**, s.152; Beneveni, **a.g.e.**, s.131-133.

Rus heyet Nadir Şah'a ağırlığını hissettirmek için Muravin'i ona gönderdiler. Muravin, Nadir Şah'a Hive'nin Rusya'ya biat ettiğini ve sadakatle bağlı olduğunu söylemiş, Hive topraklarını terk etmesini rica etmiştir. Nadir Şah Rusya ile bir gerilimi istemediği için elçiyi ödüllendirmiş ve Ebulhayr Han'ın kendisini görmesini istemiştir. Lakin Ebulhayr Han, Nadir Şah'ın kendisine bir fenalık yapacağından çekinerek çözümü kaçmakta bulmuştur. Hive, Nadir Şah'ın isteğine bırakılmış o da Hive'yi ele geçirerek kendi temsilcisini bölgede bırakıp geri çekilmiştir. Bütün bunların neticesinde Hive halkı Nadir Şah'ın temsilcisini öldürmüş ve hükümdar olarak Ebulhayr'ın oğlu Nurali'yi seçmiştir. Gladişev, döndükten sonra Nurali ile temas kurmak için 1741'de bir kere daha Ebulhayr Han'ın yanına gitti. Amacı Nurali'nin Rusya'ya bağlılığını almak idi. Bunun için önce Ebulhayr'a gitmiş, o da Çar'ın isteğini bir Kazak ile kendisine göndermiştir. Fakat sonrası hakkında bir bilgi mevcut değildir[177].

Gladışev ve Muravin'in notlarında yukarıda özetlemeye çalıştığımız tüm ilgi çekici konular detaylarıyla anlatılmıştır. Yol boyunca karşılaşılan gruplar ve yolların topografik özellikleri hakkında da notlarda bilgiler yer almıştır. Hive Hanlığı'nda yaşayan halkın günlük hayatı, ticari faaliyetleri ve Astarhan ile yapılan ticaretin içeriği gibi gözlemlere de yer verilmiştir. Notlarda ayrıca Aral Denizi ve suyu, etrafı, Sırderya'nın özellikleri gibi coğrafi olarak Rusya'nın merak ettiği yerler incelenmiştir[178].

3.1.3. N. Grigoryev

Grigoryev, bahsedilen diğer seyyahlar arasında en dikkat çekici hikâyeye sahip kişidir. Kendisi aslen Osmanlı ülkesinde yaşayan bir Rum'dur. Osmanlı Devleti'nde yaşayan bir Rum'un Buhara'da ne aradığı sorusu ile akıllara ajanlık, bilgi edinme gibi durumlar gelebilir. Fakat Grigoryev'in burada olma amacı sadece ticarettir. Bir tacir olarak geldiği bu ülkede bazı sebeplerden ötürü rehin kalmıştır. Buhara Hanlığı'nın tarihi bakımından ise Mangıtlar dönemini anlattığı için tarihi bakımdan da önemlidir. Grigoryev'in notları, aslında 1752 yılında Çarlık Rusya'nın

[177] Dinçer Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.215, Nisan 2015, s.91.
[178] Dinçer Koç, **a.g.m.**, s.91-92.

Orenburg şehrine gelmesinden sonra düzenlenmiştir. 18 yıl Buhara'da kaldıktan sonra Orenburg'a geldiğinde yetkili makamlara bu 18 yılda başından geçenleri, gördüklerini ve işittiklerini anlatmış, böylece notlar vücuda gelmiştir[179].

Ruslara verdiği ifadeye göre 19 yıl önce, yani 1733 yılında ticaret yapma amacıyla vatanından ayrılan tacir, sırasıyla Astrahan ve Meşhed gibi şehirlerde ticaret yaptıktan sonra Buhara'ya geçmiştir. Mallarını satarken her zaman nakit alamamış, veresiye satış yapmak zorunda kalmıştır. Borçlularından parasını alabilmek için Buhara'da kalmak zorunda kalmış, işte hikayesini ilginçleştiren süreç bu sırada başlamıştır. Grigoryev alacaklarını beklerken, elbette, tacirlikteki maharetini göstermiş ve Buhara'da da ticaret yapmaya başlamıştır. Giderek zenginleşen Grigoryev, zamanla soylu ve zengin borçlularından borçlarına karşılık birkaç köy dahi almıştır. Başta Mangıt hanedanının kurucusu Atalık Muhammed Rahim Biy (1747-1759) olmak üzere Buharalıların saygınlığını kazandıktan sonra, işlerini büyüterek Buhara ipek ve kumaşını İran'ın Meşhed ve İsfahan şehirleri ile Badahşan, Hindistan ve Taşkent'e pazarlamaya başlamıştır.Grigoryev, zenginlik ve sefahat içerisinde de olsa Buhara'da yaşayamayacağını anlamış, ayrılmaya çalışsa dahi ona izin verilmemiş ve Buhara'da şatafatlı bir esir olmuştur. Aradan geçen zaman içerisinde Atalık Muhammed Rahim Biy'den Rusya ile ticaret yapmak için izin almış, şehirden ayrılmış ve bir daha geri dönmemiştir[180].

Grigoryev'in bir tacir olduğu unutulmadan notlarına bakılmalıdır. Daha evvel gelen görevli ziyaretçiler gibi detaylı notlar olmaması şaşırtıcı değildir. Fakat Buhara şehrini içeriden ve uzun süre yaşayan birinin gözlemleriyle anlatması önemlidir. Bahsettiği en genel şeyler ise şehrin surları ile başlamaktadır. Bunların çamurdan yapılmış olduğu, zamanla yıkıldığı ve yakın zamanda bir istila için tekrar ıslah edildiğinden bahsetmektedir. Ayrıca şehrin daha evvel gelen seyyahlarının da değindiği gibi temiz su problemi bulunmaktadır. Kullanılan su tarım için önemli olmakla birlikte, insanları sulayan temiz su konusunda müthiş problemler

[179] Ükten, **a.g.m.**, s.153; V. V. Velyaminova-Zernova, **İstoriçeskieİzvestiya o Kirgiz-Kaysakah i SnoşeniyahRossii s SredneyuAziyusoVremeniKonçinıAbul-hayr Hana (1748-1765)**, Ufa 1853, s.8.

[180] V. V. Velyaminova-Zernova, **a.g.e.**, s.9-12; Ükten, **a.g.m.**

bulunmakta ve o sırada Buharalıların muzdarip olduğu Rişta hastalığı[181] çok yaygın durumdadır. Grigoryev, bu hastalıktan kendisinin de yakalandığı bir hastalık olması sebebiyle özellikle bahsetmiştir[182].

Grigoryev'in notları bir çeşit yakın tarih tanıklığıdır. Atalık Muhammed Rahim Biy'in dönemi hakkında önemli bilgileri kendince anlatmıştır. Ebulfeyz Han'ın bir darbe sonucu nasıl tahtından edilip Muhammed Rahim Biy'in iktidar olduğunu kısaca anlatır. Anlatımında altını çizdiği grup ise Muhammed Rahim Biy'in, İran'dan yanında getirdiği 500 Afgan'dır. Ona sağladığı yararları gözlemleriyle anlatmıştır[183].

Rusların merak ettiği pek çok noktayı bildiği kadar anlatmaya çalışmıştır. Ekonomik açıdan bir gelişim sergilendiği notlardan anlaşılmaktadır. Tarımın arttığı, fakat otlakların yetersiz olduğundan bahseden Grigoryev, Rusların dikkatini en çok çekecek bilgiyide vermiştir. Buharalıların altını dışarıdan değil, kendilerinin çıkardığını ve nehir yataklarında çok maden olduğunu, fakat bunların hepsini çıkaracak teknolojiye sahip olmadıklarını da eklemiştir[184].

Değişimlerin olduğu bir döneme denk gelmesi sebebiyle askeri durumlardan da bahsetmiştir. Buhara Hanlığı'nda başa gelen Mangıtlar, Buhara şehrini ve hanlığı eski günlerine döndürmeye yaklaşmışlardır. Yukarıda birçok defa ateşli silahlardan yoksun Buhara ordusundan bahsedilmiştir. Grigoryev'in notlarından ise durumun değiştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ülkede demir az olduğu için tencere, çatal, kaşık gibi demir mamul olarak ne varsa tamamı eritilip top yapılmaya başlanmıştır. Topların yanında demirden tüfeklerde yapılarak kullanıma sunulmuştur. Elbette üretimi gerçekleştiren tüm ustalar İran'dan gelen ve Nadir Şah'ın (1736-1747) ölümüyle İran'dan Buhara'ya yerleşen ustalardır[185].

Seyyah, son olarak kendi uzmanlık alanı olan ticaretten bahsetmiş, İran ve Hindistan'dan ipek ve ipekten yapılmış kumaşlar alındığı, koyun ve deri ürünler satıldığını belirtmiştir. Buhara'da ticaretin kötü olmadığını söylemekle beraber bazı

[181] Vücutta kıl kurdu oluşumuna müteakip oluşan hastalık. Buhara şehrinde yaygın olduğunu pek çok seyyah vasıtasıyla öğreniyoruz.
[182] Ükten, **a.g.m.**; V. V. Velyaminova-Zernova, **a.g.e**, s. 13-14.
[183] Hatunoğlu, **a.g.m.**, s.495; Selim Serkan Ükten, **a.g.m.**, s.154; V. V. Velyaminova-Zernova, **a.g.e.**, s.16.
[184] Ükten, **a.g.m.**; V. V. Velyaminova-Zernova, **a.g.e.**, s.17-21.
[185] Ükten, **a.g.m.**; V. V. Velyaminova-Zernova, **a.g.e**, s.21.

tehlikeler olduğundan da söz etmiştir. Ticaret yolları eşkıyalar tarafından sarılmış olup, 20, 40 ve 100 kişilik gruplarla kervanları yağmalamaktadır. Ancak tacirlerin elindeki tüfeklerle bu gruplar bertaraf edilebilmektedir. Böylece yağmacı gruplar ya hiç başarılı olamamış ya da çok az başarı kazanabilmiştir [186]. Genel olarak bakıldığında Türkistan'daki ticari düşüşün en büyük müsebbibinin asayiş sorunu olduğu görülmektedir. Bu durum neticesinde çok eski zamanlardan beri kullanılan yollar önemini yitirmiş ve alternatiflerine yenilmişlerdir. Durumdan zararlı çıkanlar ise yine Türkistan hanlıkları ve Türkler olmuştur.

Grigoryev'in Buhara Emirliği'ne dair vermiş olduğu bilgiler ile Kazaklara dair tarihsel bilgiler içeren ve 1853 yılında Ufa'da yayımlanan eser, Velyaminov-Zernov tarafından derlenerek bilime kazandırılmıştır.

3.1.4. Filipp Sergeyeviç Efremov

Grigoryev'in yukarıda ifade edilen ilginç hikayesi tek örnek değildir. En az onun kadar ilginç bir başka hikâyede Filipp Sergeyeviç Efremov'a aittir. Rus ordusunda bir asker olan Efremov ne bir elçi ne de görevlidir. Bir askerin, özellikle Rus ordusuna mensup bir askerin, Türkistan'da olması kişi için bazı sorunlar açabilecekken,hikâyeyi ilginçleştiren detaylar işte tam olarak burada başlamaktadır.

Efremov, bir asker olduğu için sınır boyları onun evi sayılmaktadır. 1774 yılında ülkesine hizmet etmek için Orenburg şehrinin sınır bölgelerinde görev yapmıştır. Efremov'un görev yaptığı sıralarda Rusya'nın en büyük isyanlarından biri olan Pugaçev İsyanı vuku bulmuş, Yayık Kossakları tarafından esir alınan Efremov'un uzun ve yorucu macerası başlamıştır. Daha sonra Kazakların eline düşen Efremov, kervan ticareti ile meşgul olan bir tüccara köle olarak satılmıştır. İsmi Gadur Hoca olan bu tacir, kendisini, kayınpederi ve o sırada Buhara Hanlığı'nın hükümdarı olan Muhammed Danyal Biy Atalık (1758-1785)'a hediye etmiştir[187].

Askeri bir uzman olan Efremov Buhara ordusunda önemli işler yapabilecek birisidir. Amaç doğrultusunda zindanda yada farklı işlerde kullanmak yerine özelliğini değerlendirmeyi tercih etmişlerdir. Görevi ise Buhara ordusunu

[186] Ükten, **a.g.m.**,a.s.; V. V. Velyaminova-Zernova, **a.g.e**., s.23-24.
[187] Dinçer Koç, "Bir Rus Esirin Gözünde Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", **Türk Dünyası Araştırmaları** , no.119, pp.143-190, 2018, s.144.

eğitmekolmuş, hatta Buhara Hanlığı'nda görev aldığı süreçte birçok sefere de iştirak etmiştir. Efremov, hizmetleri karşılığında Buhara ordusunda yüzbaşı rütbesine kadar yükselmiştir. Şiddetle Müslüman olmaya zorlanmış, reddetmiştir. İşkencelerden geçirilmesine rağmen isteği kabul etmemiş, fakat hükümdarın kararına da saygıyla boyun eğmiştir. İşte bu hareketi dolayısıyla Danyal Biy Atalık tarafından affedilmiştir. Bununla da kalmayarak Hive Merv'e gönderilen ordularda görev almış, çatışmalarda gösterdiği kahramanlık dolayısıyla kendisine para ve toprak Danyal Biy Atalık tarafından hediye edilmiştir[188].

Hükümdarın emriyle Hive ile çatışan Buhara kuvvetlerine gidecek takviye kuvvetlerin arasında olması kararlaştırılmış olsa da Efremov'un başka bir planı olmuştur. Toprağı ve savaşlardan kazandıklarıyla elinde bir miktar parası bulunmaktadır. Bütün dünyada geçerli tek şey olan akçe ile ülkesine dönüşün kapısını açmaya çalışmıştır. Danyal Biy Atalık'ın katibini para ile kandırarak kendisini savaşa değil, Hokand'a elçi olarak göndermiştir. Yani bizzat hükümdarın mührünün bulunduğu sahte bir belgeyi hazırlatmıştır. Artık Buhara Hanlığı'ndan rahatça çıkabilecek, sonrası içinde şansına güvenerek devam edecektir.Önce Margilan'a, daha sonra tüccar kılığında sırasıyla Kaşgar, Yarkend, Tibet ve Hindistan'a geçmiş ve buradan da bir yolunu bularak İngiltere'ye, oradan da 1782 yılında Rusya'ya geçebilmiştir. Farsça ve Buhara dillerini bilmesi sebebiyle İmparatoriçe II.Katerina onu Rus Dışişleri'nde değerlendirmiştir[189].

Efremov'un resmi bir görevinin olmaması ve Buhara ordusunda görev alarak saraya yakın olması notlarının önemini daha da artırmaktadır. Öncelikle Rusya'nın üzerinde titizlikle durduğu teşrifat, madenler, siyasi dengelerden daha çok halkın sosyoekonomik yaşantısını gözlemlemiştir. Başarılı gözlemlerinin ardındaki büyük neden ise bölgesel dili iyi bilmesinden kaynaklanmıştır. Böylece halkın ne konuştuğu ve düşündüğünü öğrenme fırsatı elde etmiştir.Efremov'un Buhara'da bulunduğu dönem hakkında detaylı bilgi bulmanın zor olması onun notlarının değerini artıran bir diğer nokta olmuştur. Bizzat içinde olduğu ordu hakkında sahih demenin yanlış

[188]Koç ,**a.g.m.**

[189] Koç**,a.g.m.**, s.144-145; Selim Serkan Ükten, a.g.m, s.155; F.Efremov, **StranstvovanieFilippaEfremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşenie ego OttudaÇrezAngliyu v Rossiyu**, Haz.P. Kondıreva, Kazan 1811, s.17-30.

olmayacağı bilgiler vermiş, ordu bilgisine ek olarak saraydaki görevi dolayısıyla buradaki işleyişten de haberdar olmuştur[190].

Efremov notlarında iktisadi hayata değinmiş, tarım ve hayvancılık alanlarında gözlemlerine dayanarak bilgiler vermiştir. Diğer seyyahlar gibi pamuk, ipek, kavun, karpuz ve üzüm üretiminin gayet iyi düzeyde olduğunu söylemiştir. Tarımın yanında bir diğer önemli iktisadi faaliyet olan hayvancılık hakkında bilgi vermiş, özellikle atları yakından gözlemleyerek şu sonuca varmıştır: Buhara'daki atlar, Rusya'dakinden daha güzelve ülkede bolca bulunmaktadır. Bu atlar yük taşımak için kullanılmamakta, taşımacılık işi için Kazaklardan ve kuzeyden atlar getirilmektedir. Ayrıca taşımacılıkta deve kullanımının da hiç az olmadığını belirtmiştir. Efremov, küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığın Buhara'da yaygın olduğunu notlarında ayrıca belirtmiştir[191].

Efremov, Beneveni'nin aksi bir söylemle hanlığın altın ve gümüş bakımından fakir olduğunu söylemiş, fakat Buhara'da yaşayan Ruslardan birinden Hive'de gümüş ve altın olan iki dağın bulunduğunu öğrenmiştir. Bu bilgiyi bir hikâye içerisinde öğrenmiş, kendisine anlatan Rus ise duruma şahit olduğunu iddia etmiştir.Hikâyeye göre Bekoviç Çerkasskiy'nin Hive Seferi sırasında esir alınan bir Rus'un madenlerden anladığını gören Hive hanı, onu altın ve gümüş bulmak için görevlendirmiştir. Rus usta, iki dağdaki madenlerden hana bahsetmiş, han ne kadar maden olduğunu sorunca ise hanlıktaki binaların gümüşten inşa edilip altınla kaplanacak kadar maden olduğunu söylemiştir. Han önce durumdan memnun olmuş fakat daha sonra düşman devletleri üzerine çekeceğini düşünüp Rus ustayı ortadan kaldırmıştır[192]. Efremov'un duyduğu bu hikâyede elbette Rus ustanın canını kurtarma ve hanın takdirini kazanma gibi amaçlarla durumu abartmış olma ihtimali mümkündür. Fakat, en azından hikâye Efremov'a bir görgü tanığı ve Rus ustanın arkadaşı tarafından anlatılmıştır. Buhara'daki altın eksikliği ise İran, Çin, Hindistan ve Hollanda altınlarının eritilmesi ve Buhara parası olarak darp edilmesiyle

[190] Ükten, **a.g.m.**, s.156.
[191]Ükten, **a.g.m.**; F. Efremov, **a.g.e.**, s. 61-66; Koç, **a.g.m.**, s.169.
[192] Koç, **a.g.m.**, s.171.

giderilmektedir[193].

Seyyah, notlarında Buharalıların görünüşlerine ve bazı usullerine de değinmiştir. Buhara halkını orta boylu, endamlı, beyaz yüzlü ve biraz esmer, Tatarları andıran, kara kaşlı, kara gözlü, zayıf ve kibar fizikli olarak tasvir etmiş ve onlardan bahsederken neşeli, yalancı, kıskanç ve ticarete yatkın olduklarının altını çizmiştir[194].Buhara'nın demografik yapısı hakkında detaylı bilgiler veren Efremov, yedi farklı gruptan bahsederek bunların sayıları, yaşayışları ve bölgedeki diğer gruplar tarafından nasıl görüldükleri hakkında bilgi vermiştir. Elde ettiği bilgilerden yola çıkarak toplam bir sayıda ortaya koymaya çalışmıştır. Buhara'daki siyasi yapıyı öncelikle göz önüne alarak ikiye ayırmış, bütünden ise 3.000.000 insanın varlığından bahsetmiştir[195].

Buhara Hanlığı'nın genel demografik yapısından sonra adetleri, kıyafetleri, konuları ve yaşayışları hakkında gördüklerini yalın bir şekilde anlatmıştır. İlk olarak hamamlardan ve buradaki usullerden bahsetmiş, insanların nasıl yıkandığını anlatmıştır. Buhara'da sabunun yalnızca çamaşıryıkanırken kullanıldığını hayretle anlatmış, düğünlerin Tatar adetlerince yapıldığını, fakat cenazelerin bütün Müslümanlar gibi gömüldüğünü ve cenazenin gömülene kadar geçirdiği ritüelleri notlarına kaydetmiştir[196].

Yaşayış konusunda iki cinsiyetinde at üstünde dolaştığını, yazları yalın ayakla gezdiklerini, çok eşliliğin yaygın olduğundan bahsetmiştir. Çok eşlilik dolayısıyla erkeklerin yabancı kadınlara yaklaşmadığının, zaten cezaların da çok ağır olduğunun altını çizmiştir. Erkeklerin çok ufak suçlarla asılabildiğini, kadınların ise göğüslerine kadar gelecek bir çukurun içerisine gömülerek recmedildiğini kesin olarak belirtmiştir[197].

Kanunlarında ise kısasa kısas mantığının egemen olduğunu belirtmiş, bu sözünü örneklendirmek için cinayet işlemiş bir kişinin yakalandığında devlet tarafından değil, öldürülen kişinin ailesi tarafından cezalandırıldığını anlatmıştır. Bir

[193]Ükten, **a.g.m.**, s.156.
[194] Koç, **a.g.m.**, s.172.
[195] Ükten, **a.g.m.**, a.s.; Koç, **a.g.m.**, a.s.
[196] Koç, **a.g.m.**, s.173.
[197] Koç, **a.g.m.**, a.s.

başka örnek olarak; bir kocanın, karısını bir başkası ile temasta görürse ve iddiasını ispatlarsa ikisinide öldürme hakkına sahip olduğunu ifade etmiştir. Yasalar gayet sert ve caydırıcı nitelikte olduğunu, köleler noktasında ise yasaların yine sert işlediğini belirtmiştir. Şeriat kanunlarına riayet edildiğini, her türlü ağır işin kölelere yüklendiğini, eğer kaçarlarsa ve şansları yaver gitmeyip yakalanırlarsa ya öldürüldükleri ya da kulak veya burunlarının kesildiğini aktarmıştır. Buna göre köle sahibi, köle üzerinde mutlak hak sahibidir[198]. Kanunlar ve onların işleyişlerinden bahsettikten sonra yemeklerine sıra gelmiş ve burada bütün detaylarıyla Özbek pilavının yapılışını anlatmıştır. Sonunda da halkın sebzeden çok et tükettiğini eklemiştir[199].

Mimari konusunda aldığı notlarda ise gözlemlerini olduğu gibi aktarmıştır. Neredeyse bütün yapıların kerpiçten yapıldığını,odaların kille sıvandığını, ondan sonra dışının çamur ve içinin kaymak taşı ile tekrar sıvandığını söylemiştir. Taş binaların çok az sayıda olduğunuda belirtmiştir. Çatıların Rus çatılarına benzemeyip eğimli ve yağmur suları için oluklu olduğunu yazmıştır. Binaların boylarının kısa olduğunu anlattığı kısımda, hanın sarayının dahi yalnızca beş arşın olduğunu belirtmiştir. İç dizaynın zenginlik ve statü göstergesi olduğunu belirterekzenginlerin evlerinin halılar veya duruma göre keçelerle örtüldüğünü, fakirlerin ise kamış paspaslarla kaplandığını anlatmıştır. Hangi malzemeyle kaplı olursa olsun kerpicin her daimana yapı malzemesi olduğunu belirtmiştir[200].

Buhara'ya yolu düşen her seyyah veya elçi, içme suyu vasıtasıyla bulaşan Rişta hastalığından bahsetmiştir. Bu hastalık kıl kurtlarının vücuda girmesi neticesinde oluşmaktadır. Buhara’nın, tatlı su bakımından kıt bir ülke olması sebebiyle halk nehirlerdeki sulardan başka göllerdeki sularıda içmektedir. Efremov'un da üzerinde durduğu gibiyaz aylarında sular çekilmekte ve birikinti halini almaktadır. İşte bu zamanlarda kıl kurdu başta olmak üzere pek çok zararlı canlının yaşam alanına dönüşen göllerden su içildiğinde Rişta hastalığı oluşmaktadır. Efremov tam üç kez bu hastalığa yakalanmış, aldığı notlarda kıl kurdu ve tedavisi hakkında çok detaylı bilgiler vermiştir. Buhara halkının bu hastalıktan ne kadar

[198] Koç, **a.g.m**., a.s.
[199] Koç, **a.g.m.**, a.s.; Ükten, **a.g.m.**, s.156.
[200] Koç, **a.g.m.**, s.175.

muzdarip olduğunu görmek bakımından sayısız örnekten birinide Efremov oluşturmaktadır[201].

Seyyah, eğitim ve kültürel hayatıda iyi gözlemlediğini notlarında bizlere göstermiştir. 18. yüzyılda Türkistan'ın bir gerileme yaşamasıyla birlikte, hala ilmi bir ışığın orada yandığınıbu notlarda görmek mümkündür. Sadece Buhara'da sekiz medrese olduğundan haber vermiştir. Daha sonra bu medreselerin mimari olarak iki ve tek katlı olmak üzere ayrıldığını, 40-50 yaşlarında öğrencilerin dahi bulunduğunu, medreselerdeki öğretim kadrosunu ve nasıl isimlendirdiklerini anlatmıştır. Sarayda geçirdiği vakitten bilgi sahibi olmuş olacak ki, Ramazan bayramlarında özel bir usul olarak öğrencilerin, müderrislerin ve mollaların geceleyin hanın huzuruna çıktığını, neler öğrendiklerini ve bilgi seviyelerini gösterdiklerini, hanın buna karşılık onlara lapa ikram edip bilgi seviyelerine göre para ihsanında bulunduğunu yine detaylıca tasvir etmiştir[202].

Efremov, eğitim ile başladığı anlatımını birbirine bağlayarak halkın üzerindeki devlet görevlilerini, aldıkları vergileri, hanın gelirini bahis konusu yapmıştır. İsimleri ve görevlerini açıklayarak atanan memurların faaliyetlerinden bahsetmiştir. Buhara Hanı'nın gelirini on milyon ruble ve biraz fazlası olarak tanımlamıştır. Elbette bu tahmini bir hesaptır, fakat aşağı yukarı bir doğruluk payı olduğuda göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur. Üretim konusunda ise fabrikaların olmadığı, fakat evlerekurulmuş atölyelerin ve eltezgahlarının varlığından söz etmiştir. Buharalıların coğrafyada tüccar halk olarak bilindikleri ve pek çok komşu devlet ile yoğun ticari faaliyetleri olduğunu belirtmiştir. Seyyahın ticaret emtiası ve başlıca şehirler konusunda verdiği bilgiler dikkate değerdir. Buharalıların neler sattıkları, neler satın aldıkları iyi bir gözlemle aktarılmıştır[203].

Efremov, araştırmada özetlenmeye çalışılan bilgilerden sonra kendisinin de uzmanlık alanı olan ordu safhasına gelmiştir. Yukarıda değinildiği üzere kendiside Buhara ordusunun içerisinde görev almış, hatta pek çok başarıda kazanmış bir subaydır. Bu nedenle ordu hakkında verdiği bilgilerin yüksek derecede doğru olması

[201] Koç, **a.g.m.**, a.s.; Ükten, **a.g.m.**, s.156.
[202] Koç, **a.g.m.**, s.176-177; Ükten, **a.g.m**., s.156.
[203] Koç, **a.g.m.**, s.177.

muhtemeldir. Altını çizdiği ilk nokta Buhara Hanlığı'nın düzenli orduya sahip olmayışıdır. Han'ın yanında, ona bağlı olan 200 kişilik hassa ordusunun hep hanın etrafında olduğunu söyleyerek farklı kuşaktan insanların bu grup içerisinde olduğunu, Seapoşo[204] adı verilen bir muhafız alayı olduğunu açıklamıştır. Savaş zamanlarında ise eski Türk geleneklerini takip ederek halk içerisinden bir ordu toplanıldığının görülebileceği notlar bulunmaktadır. Hanın ordusu daimî olmasa ve halkın ordu millet anlayışıdeğişim gösterse dahi devam ediyor olmalıdır. Farklı bir icraat olarak yabancı askerlerde orduya dahil edilmiştir. Halktan alınan askerler ve kiralanan yabancı askerlerin toplamı 10.000 asker civarına erişmektedir. Ordunun sayısal verilerinden sonra kamuta makamlarının isimleri ve ordudaki görevleri anlatılmıştır. Örneğin; Osmanlı Devleti'ndeki "veziriazam (sadrazam)" karşılığı olarak Buhara Hanlığı'nda "Atalık" makamı mevcuttur. Aynı manada hükümdarın ordudaki vekili ve başkomutandır[205]. Bundan sonra alt kademeye kadar giden hiyerarşiden bahseden seyyah, onların aldıkları maaşları, ikramlar hakkında bilgi vermiştir. Nevruz bayramında kıyafet ve kumaşın hükümdar tarafından verildiğini titizlikle aktarmıştır.

Bir başka konu ise ordunun silahları olmuştur. Yukarıda yüzeysel olarak temas edilen Türkistan Hanlıklarının ateşli silah noksanlığını yavaş yavaş, yeterli olmasada gidermeye çalıştığı Efremov'un notlarından anlaşılmaktadır. Buhara Hanlığı'nın silahlarını fitilli tüfek, mızrak, kılıç ve top oluşturmakta ve hem top hemde barut Buhara'da yapılmaktadır[206]. Orduyla ilgili buraya kadar olan kısımdan görüleceği üzere Buhara değişen askeri doktrinlere uyum sağlayamamıştır. Ruslar karşısında büyük yenilgilerin alınmasının nedeni onların çok güçlü olmasından ziyade Türkistan Hanlıklarının uyum sağlayamaması, en derin manada "kibir" sahibi olmalarıdır.

Efremov, notlarına Buhara ordusunun savaşlarda yaptığı stratejilerden bahsederek devam etmiştir. Notlara göre başkomutan statüsündeki "Atalık" ordunun başına geçmektedir. İlk amaç savaştan çok psikolojik olarak boyun eğdirmektir. Bu amaçla top ve tüfekler ateşlenmekte, eğer düşman bununla yılmazsa o zaman dövüşe tutuşulmaktadır. Yine bir sonuç alınamazsa hayvanlarla o bölgenin otlakları

[204] Sipahi.
[205] Koç, **a.g.m.**, s.178.
[206] Koç, **a.g.m.**, a.s.

bitirilmeye çalışmaktadır. Bütün bu harekât sonunda sonuç alınamazsa geri çekilme gerçekleşmektedir. Fakat Efremov burada bir sonraki sene tekrar aynı sistemin izlendiğini belirmiş ve bunun üç kere tekrarlanabileceğini söylemiştir. Hatta bu sayede Buhara Hanlığı'nın pek çok şehri ele geçirdiğinin altını çizmiştir[207].

Efremov, son olarak Buhara Hanlığı'nın tarihini anlatmaya girişmiş; bu babda Rusya dışında kimsenin buraları işgal etmek istemediğini, çünkü amacın zor ve çok karlı olmadığını özetle belirtmiştir. Efremov, Türkistan'ın Hive, Semerkand, Buhara, Belh gibi genel manada Asya'nın pek çok şehrinden geçmiştir. Gözlemlerioldukça yerindedir. Çoğu zaman yorum yapmaktan kaçınarak, karşılaştırmaya girmiştir. Yukarıda özellikle Buhara Hanlığı üzerinde yoğunlaşan anlatımın sebebi Efremov'un burada daha çok vakit geçirmesidir. Fakat kısada olsa diğer şehirlere dokunmaya çalışılmıştır. Efremov'un verdiği bilgiler hem Buhara tarihi hemde Batı Türkistan Hanlıkları için önemli bir kaynak niteliğini taşımaktadır.Efremov, 1786 yılında görüp geçirdiklerini bir araya getirerek eserini yayımlamıştır. Kısa zamanda büyük bir ilgi gören eser, 1794 ve 1811 yıllarında tekrar neşredilmiştir[208].

3.1.4. Timofey Stepanoviç Burnaşev

18.yüzyılda Rusya'dan Türkistan'a giden son elçilik heyeti, Burnaşev'in başkanlığını yapan heyettir. Türkistan çok uzun bir zamandır Rusların ilgi alanını oluşturmuş, fakat bu yüzyılın sonundan itibaren daha yoğun ve ısrarlı faaliyetlere girmişlerdir. Yüzyılın sonlarında Rus tahtında Alman kökenli II.Katerina (1762-1796) bulunmaktadır. Sanayi inkılabı ile ekonomilerde yaşanan hızlı değişim devletlerarası ilişkilerinin değişmesine sebep olmuş, bazıları avlayan bazıları ise avlanan devletler haline gelmiştir. Av ve avcı ile anlatmak istenilen “Sömürgecilik” ile “Sömürülen” düzenidir.

İngiltere, sömürgecilik düzenini modernize etmiş bir devlet olarak emellerini Afrika kıtasına da taşımaktan geri durmamıştır. Mungo Park adında bir iş adamınıngirişimleriile “Afrika Araştırmaları Cemiyeti” kurulmuş ve II. Katerina, cemiyetin tüm faaliyetlerini yakından takip etmiştir[209]. II.Katerina ülkesini en az

[207]Koç,**a.g.m**., s.179.
[208] Ükten, **a.g.m.**, s.158.
[209]Murat Özkan, T**ürkistan'ın Keşif Çağı: Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara**, Kronik

İngiltere kadar güçlü hale getirmek istemiştir. Değişen dünyada savaşlar askeri güç kadar iktisadi gücede dayanmaya başlamış,ekonomik çıkar bölgeleri devletlerin beslenme alanlarına dönüşmüştür. Dünya denilen bu pastadan en büyük dilimi alan en geriye kalanların yiyecekleri dilimin büyüklüğünü seçmeye başlamıştır. II. Katerina gibi hırslı ve güçlü bir kadın bunu elbette kabul etmemiş ve kendi Afrika'sını bulmak istemiştir. Amacı dahilinde, daha evvel girişimlerde bulunulmuş Türkistan'a yönelmişlerdir. Taşkent, Semerkant, Buhara gibi şehirlerde ve Kırgız-Kazak bozkırlarının göz alabildiğine geniş topraklarında araştırmalar yaparak bölgeye el koymak istemişlerdir[210].

II.Katerina, tahmin edileceği üzere Türkistan'a doğru gidecek elçilik perdesindeki keşif heyetini seçmede müthiş titiz davranılmasını istemiştir. Gidecek kişilerin seçimi uzmanlara bırakılmış, araştırmalar ve keşif seferlerinde daha donanımlı olan Sibirya yerel idaresine görevin yükü verilmiştir. Sibirya'daki yetkili kişilerin bölgeyi çok iyi bilmeleri sebebiyle bu tercih oldukça mantıklı olarak değerlendirilebilmektedir. Seçecekleri kişinin hangi donanıma ve ruhsal seviyeye sahip olması gerektiğini yine en iyi onlar bilebilmektedir.

Türkistan coğrafyası farklı derecelerde zorluklara sahiptir. Çöller, bataklıklar, ardında ne olduğu kestirilemeyen sarp kayalar, bütün bunların yanında kışın çok soğuk yazın ise çok sıcak olan hava eğer coğrafya tanınmıyorsa birer düşmana dönüşebilmektedir. Sibirya'dakilerin dikkat ettikleri noktalar işte burada gizli olup, tüm zor ve uzun yollara katlanabilecek güce sahip kişilerin seçilmesi gerekmektedir. Seçimlerinde sayılan noktalar gözönüne alındığında işlerinde yetkin olmaları, gerekli keşfi yapmaları, iyi gözlemci olmaları ve oynanacak diplomatik oyunlara karşı pratik bir zekaya sahip olmaları beklenmiştir[211].

Yapılan detaylı incemeler sonucunda heyet belirlenmiş ve heyetin başkanının Timofey Stepanoviç Burnaşev olmasına karar verilmiştir. Burnaşev bir maden mühendisidir. Anlaşılacağı üzere kendisinden beklenilen bölgede işe yarar madenlerin var olup olmadığını öğrenmektir. Bunların yanında bölgeye gönderilmiş

Kitap, İstanbul 2019, s.54.
[210]Murat Özkan **, a.g.e.**, s.55.
[211]Özkan **, a.g.e.**, s.56.

diğer heyetler gibi yan görevleride mevcuttur. Burnaşev'den sonra ikinci adam olarak asker kökenli fakat o sıralarda bürokrat olarak çalışan Aleksey Sevastyanoviç Beznosikov seçilmiştir[212]. Heyete seçilen kişilerin hepsi belli özelliklere sahip olarak görevlendirilmiş olup, amaçlarını yerine getirene kadar uzmanlıkları doğrultusunda çalışmaya devam etmeleri gerekmektedir.

Heyet Türkistan'a hareket edecekleri Sibirya Hattı'na gelmiş, bölgenin komutanı Tümgeneral Strandman heyetin tüm üyelerini toplamış ve onlara seyahat için gerekli bilgileri verdikten sonra güzergahları boyunca bir sorunla karşılaşmamaları için gerekli mektupları yazarak kendilerine teslim etmiştir. Om Nehri kenarında bulunan Omsk Kalesi'nden uğurlanmalarıyla zorlu yolculukları 1794 yılında başlamıştır [213] .Heyetin kullanabileceği üç farklı yol bulunmakta, sayısız tehlikeler barındıran bu üç yoldan en çok bilineni Orenburg'dan başlayıp Büyük Kazak steplerinden ve Kızılkum Çölü'nden geçerek Buhara'ya giden yoldur. Yol genellikle Buharalı ve Tatar tüccarların kullandığı güzergâh olup, bölgeye gelen Ruslarda bu yolu kullanmaktadır. Heyet önce Presnogorkovsk Kalesi'ne kadar gelmiş, burada Taşkentli tüccarlar vasıtasıyla İrtiş boylarından aşağılara doğru inmiş ve artık Kazak-Kırgız steplerine giriş yapmıştır. 12 Ekim 1794 tarihinde Orenburg hattını takip eden heyete Kossak birlikleri ve Kazak Aksakalı Eman-karı refakat etmiştir[214].

Heyet sürekli olarak tüccar kervanlarının arasında seyahat etmiştir. Yol bilgilerinden şüphe edilmeyecek tüccar grubu tehlikeleri ve nerede olduklarını bilmektedir. Bu kapsamda yolun uzun ve zorlu olduğundan daha önce bahsedilmiştir. Seçilen heyetin ne kadar doğru kişilerce oluşturulduğunun kanıtını, araştırmanın konusuda olan Burnaşev'in notlarında görmek mümkündür. Onun doğa ve insana karşı bir merakı olduğu çok açıktır. Geçtiği yörelerdeki insanlardan ve tabiattaki değişimlerden titizlikle bahsetmiş, steplerin içlerine doğru ilerlerken yavaş yavaş çam ve kavak ormanlarının sayısının azaldığını belirtmiştir. İnsanlar açısından Karakalpakları görmüş, büyük bir dikkatle izlediği belli olan bir anlatımla bundan

[212]Özkan **, a.g.e.**, a.s.
[213]Özkan **, a.g.e.**, a.s.
[214]Özkan **, a.g.e.**, s.57.

bahsetmiştir[215].

Toplamda 74 gün süren yolculuk boyunca yalnız Buhara'ya gitmeye çalışan seyyahlar için bu seyahat son derece verimli olmuştur. Çok büyük zorluklar içerisinde geçmiş olsa dahi bütün üyeler bölge hakkında yeni bilgiler kazanmıştır[216]. Bunlar içerisinde araştırmada da üzerinde durulacak olan Burnaşev'in notları sadece Buhara ve onun tarihine ait olmamakla birlikte yol üzerinde görülen neredeyse her ayrıntı kaydedilmiştir. Onun sayesinde bugün 18.yüzyılın Buhara şehrine giderken nelerle karşılaşıldığı, yolda neler olduğu öğrenilebilmektedir.

Adları zikredilen, Rusya'dan Buhara'ya gelenler her daim Buhara Hanlığı tarafından şüpheyle karşılanmış, takibata maruz bırakılmışlardır. Aynı prosedür Burnaşev başkanlığındaki heyet içinde değişmemiştir. Ticaret kervanıyla geldikleri için Buhara şehrine gelen seyyahların ilk durağı Tatar ve Ermeni tüccarların kaldığı bir kervansaray olmuştur. İki gün konaklayan grup ilk anda dikkat çekmemiş, fakat ikinci günün akşamında Buharalı görevliler seyyahların nereden ve niçin geldiklerini sormuşlardır. Heyet açık bir şekilde geliş amaçlarını bildirmiş, Rus tebaasından oldukları ve Omsk Kalesi'nden geldiklerini, kalenin komutanı General Strandman tarafındangörevli olarak Buhara hanına ve bazı Buharalı yöneticilere iletilmek için mektup getirdiklerini söylemiştir. Burada dikkati çeken nokta hana bağlı olduklarını söyledikleri bazı yöneticilerdir. Bahsi geçen yöneticiler, Buhara hanı Şah Murad haricinde Hocend yöneticisi Hudayar Bey, Taşkent yöneticisi Yunus Han ve Kazak yöneticisi Bökey Sultan'dır[217]. Hocend, Taşkent Buhara hanına bağlı bölgeler olarak gözüksede aralarındaki bağın gücü son derece zayıftır. Hanın ufak bir zaaf göstermesi o dakikada bir isyanın patlak vermesine neden olabilmektedir. Rus yönetiminin hana bağlı bu yöneticilere gönderdiği mektupların ana amacının ileride kurulacak olan bir yerel ittifak için isim arayışı olduğu kanaatine varılmıştır. Diğer taraftan içerideki uyuşmazlıkların anlaşılması veya en azından bir iç çatışma için nifak tohumu ekme düşünceside mümkündür. Ruslar bahsi geçen hamleleri ve bunlardan daha karmaşık siyasi oyunları Türkistan'da oynayacaktır.

[215]Özkan **, a.g.e.**, s.59.
[216]Özkan **, a.g.e.**, s.62.
[217]Özkan **, a.g.e.**, 62.

Buhara yönetimi için işin rengi değişmiştir. Hana bağlı oldukları bilinen yöneticilere yabancı bir yönetici, ki potansiyel bir düşman, mektup göndermektedir. Rusların harekete geçmek gibi bir düşüncesinin olup olmadığı, eğer varsa içeriden kimlerin iş birliği yaptığı tahmin edilmeye çalışılmıştır. İlk sorgudan bir gün sonra rütbeleri albay ve yasavul olan iki kişi heyeti tekrar görmek istemiştir. Benzer sorular sorulmuş, heyet mektupları getirdiklerini söylemiş ve onları görevlilere göstermişlerdir. Buharalı görevliler hemen kervansaraydan ayrılmış ve daha sıkı bir göz hapsine almak için heyetin yanlarına adamlar bırakılmıştır. Kısa bir süre sonra giden görevliler geri dönmüş ve heyete, başkanı olarak Burnaşev'e doğru üç soru sormuştur:

"Buhara yöneticisi Şah Murad'ın hakimiyeti altında bulunan Kırgız[218] *, Hocend ve Taşkent idarecilerine gönderilen mektupların muhtevası nedir?*

Bökey Sultan idaresi altındaki Kırgızlar ve diğer halklar mektupta niçin Rusya İmparatorluğu'nun bir tebaası olarak adlandırıldı?

GeneralŞtrandman kendisinin yazdığı mektubu neden Buhara memurlarına değil de kanunlara aykırı olarak, doğrudan hana yazdı?"[219]

Diğer iki soruda Buharalılar rahatsızlıklarını dile getirmişfakat üçüncü soru onlar için daha önemli olmuştur. Rusların Buhara teşrifatı hakkında ne kadar bilgi toplamaya çalıştığını daha evvel bölgeye gelmiş görevlilerinin notlarından öğrenilmişti. O halde Burnaşev'e verilen mektupların bilgisizlik sonucu Buhara kurallarına aykırı yazıldığı söylenememektedir. Burada Rusya bir kumar oynamış, diplomatik atılan zarlar geleceği belirleyeceğinden Buhara Hanlığı'nın tepkisini ölçmek ve Buhara'nın gözünde kendi yerini görebilmek istemiştir.Burnaşev'in Buhara'da olduğu zamanlarda Türkistan'da son derece güçlenmeye başlamıştır. Askeri ve siyasi olarak hamleler ardı ardına gelmiş, Buhara'nın bu konuda ne yapacağını bilememesi ise gayet normal hale gelmiştir. Ellerinden gelecek tek şey Rus heyetini kimseyle temas ettirmeden göz hapsinde tutmak olmuş ve bu

[218] Kırgız ismi Ruslar tarafından Kazakları tanımlamak için bu dönem eserlerinde sık kullanılmıştır. Burnaşev'de notlarında Kırgız olarak bahsetmiştir. Fakat adı geçen grup Kazaklar olduğu için çalışmamızın genelinde Kazak adını kullandık.

[219] Özkan **, a.g.e.**, 63.

gerçekleştirilmiştir.

Buharalılar yapabileceklerini yapmıştır. Saygısızlığa uğradığını düşünen bir hana karşılık Burnaşev'in aklını kullanarak durumdan sıyrılması gerekmiştir. Son derece hassas olan bu durumu yönetebilmiş olması heyetin üyeleri seçilirken ne denli doğru bir eleme yapıldığını da göstermektedir. Burnaşev başkanlığındaki heyet sorulan üç soruyu son derece sakin ve ciddiyetle cevaplamış, Buharalıları ikna etmekte kararlı davranmıştır. Heyet ilk soruya, Kırgız, Hocend ve Taşkent idarecilerinin hanın yönetimine tabi olduklarını kabul ettiklerini, fakat generalin bu mektupları gerekli gördüğü için yazdığını söylemişlerdir. Heyetin altını çizdiği nokta ise generalin üslubunun onlara üstünlük taslamadığını, Buhara Hanlığı'na sıkıntı verecek bir muhtevaya sahip olmadığını söylemişlerdir. Durumun içerisinde bulunacak herkesin yapacağı gibi Buharalı görevliler anlatılanları dinlemiş ama yapılanın hana ve hanlığa bir tavır olarak algılanacağında ısrarcı olmuşlardır.

İkinci soru ise biraz daha hassas bir duruma tekabül etmiştir. Mektupta Ruslar, Buhara hanına bağlı Kırgızlar ile bölgedeki diğer Türk boylarını kendi tebaası olarak nitelemiştir. Başlı başına bir savaş sebebi sayılabilecek bu mevzuya Burnaşev soğuk kanlılıkla yaklaşmış, öncelikle Kırgız-Kazak Ordaları ile Bökey Sultan'ın uzun zamandan beri Ruslara bağlı olduklarını ve bu bağlılığın yeminle pekiştirildiğini açıklıkla belirtmiştir. Sözlerine durumun normalliğini anlatarak devam etmiştir. Bir generalin yerel yöneticilerle haberleşebileceğini, onlardan ricada bulunabileceğini ve bu durumun bütün Avrupa'da ve Rusya'da olağan olduğunu belirtmiştir. Üçüncü ve en zor soru ise Generalin hana yazdığı mektup olmuştur. Burnaşev, generallik rütbesinin Rusya'da çok yüksek rütbelerden biri olduğunu söyleyerek bu rütbedeki askerin, çarın, çariçenin emriyle Buhara'ya kendi adıyla mektup yazabileceğini söylemiştir[220].

Buharalı yetkililer aldıkları cevaplar karşısında durulmuştur. Fakat heyetin ellerindeki mektuplar önemlidir. Hanlığa, herkesin farkında olduğu gibi, sıkı bağlarla bağlı olmayan bu yöneticilere giden Rus mektuplarının içeriğinin görülmesi ve emin olunması gerekmektedir. İşte bu sebeple Buharalı yöneticiler karşı bir diplomatik

[220]Özkan **, a.g.e.**, s.64-65.

hamleye girişmiş ve iyi niyetlerinin bir göstergesi olarak mektupların görevlilere teslim edilmesi istenmiştir. Fakat Burnaşev başkanlığındaki heyet hemen reddetmiştir. Buharalılar diplomatik hamlelerini güçlendirmiş ve mektupları han adına istemişlerdir. Heyet mektupları vermezse direkt olarak hana saygısızlık etmiş olacaklar ve öyle bir halde görevlerini yapamadan sınırdışı edilme veya hemen oracıkta öldürülebilme ihtimalleri doğacaktır. Israrlara dayanamayan heyet mektupları vermeyi kabul etmiş, yalnızca Taşkent yöneticisi Yunus Han'a gönderilen mektup haricinde diğer mektupları ertesi gün Buhara yetkililerine teslim etmişlerdir[221]. Yunus Han'a verilecek olan mektubun saklanması akıllara farklı düşünceleri getirmektedir. Burada Taşkent yöneticisine bazı konularda daha detaylı bilgiler verilmekte olduğu tahmin edilmektedir. Durumun Buhara görevlilerince okunması Rusya ile aralarında sorunlara yola açabileceği veyahut gizli kalması gereken ittifakları ortaya çıkarabilecek olması nedenleriyle saklanmış olmalıdır. Buhara Hanlığı için kötü bir durum olsada Burnaşev, görevini bu aşamaya kadar son derece iyi götürmüştür.

Mektuplar teslim edildikten bir gün sonra aynı görevliler tarafından saraya davet edilen heyete Şah Murad ile görüşeceklerini bildirmişlerdir. Burnaşev, görevi gereği görüşmek için gelmekte, fakat alt görevi etrafını iyi incelemek ve tahlil etmektir. Bunun için biçilmiş kaftan olduğu daha yolun başında görülebilen seyyah, hanın sarayınıda son derece iyi anlatmıştır. Hanın sarayına girerken kerpiçten ve taştan duvarların bulunduğunu, içeri girerken turkuaz kapılı bir yerden geçildiğinden bahsetmektedir. En dikkat çeken nokta ise Şah Murad'ın ve sarayının görünüşünü anlattığı babdır. Burnaşev'e göre Şah Murad'ın sarayı en ufak şatafattan dahi uzaktır. Şah Murad'ın iki hanımına ayrılan maaş o kadar az gelmektedir ki, hanımlar el işi yapmak zorunda kalmışlardır. İşte bu ayrıntılarla Şah Murad'ın yönetim anlayışını ortaya koyan Burnaşev, han hakkında daha fazla bilgi vermektedir.

Şah Murad'ın üzerinde han olduğunu haber verecek hiçbir emare olmadığını söylemektedir. Oldukça sade bir giyinişi ve mutfağı olduğunu, hanın sadece ekmek ve su tükettiğini belirtmiştir. Sosyolojik bir çıkarım olarak bu durumun halk arasında hanın büyük bir sempati toplamasına vesile olduğunu ayrıca belirtmiştir. Yaşayış ve

[221]Özkan **, a.g.e**., s.65.

görünüşü vesilesiyle Hz.Muhammed'in samimi bir takipçisi olarak görülen han, aynı zamanda fazlaca bir kutsiyet daha kazanmaktadır. Türkistan'da veyabunu toplumsal olarak açıklamak gerekirse Türkler arasında hükmetme yetkisi bazı sac ayaklarına dayanmaktadır. Bunlardan biri elbette ordu-millet anlayışından gelmiş askerlik alanındaki mahirliktir. Tam olarak bir general olan Şah Murad, tahta geçtiği vakitlerde Hocend, Taşkent, Hive, Hokand ile savaşmış ve hepsini yenerek muzaffer bir hükümdar olarak ülkesine dönmüştür. Sıralanan hanların hepsinin hana bağlandığı, fakat sözlerinde durmadıklarını Burnaşev kendi notlarına eklemiştir[222].

Heyetin hanın sarayına gelmesinin sebebi bizzat Şah Murad ile görüşeceklerinin söylenmesi olmuştur. Fakat Buharalı görevliler söylediklerini yerine getirmeyerek Şah Murad yerine sarayın bir odasında, Burnaşev'e göre *"Bakanlar Kurulu",*saray yetkilileri ile görüşmüşlerdir. Hana yapılan saygısızlığın karşılığını vermek adına memurlar heyetle karşılıklı oturmuşlardır. Bu durum seyyahların itibarını zedeleyecek bir hareket olmuştur. Zira Rusya adına orada olan heyete yapılan bu muamele aynı zamanda hükümetlerine, en azından generale karşı yapılmaktadır. Özetle heyete generalin büyük bir hata yaptığı fakat hanın yücelik gösterip onları affettiği ve mektuplarının okunduğunu anlamaları sağlanarak Buhara ve çevresinin seyyahlar için tehlikeli olduğunu, onların hayatlarına bir zarar gelmemesi için Taşkent'e gitmelerine asla izin verilmeyeceğini söylemişlerdir[223]. Buhara'da bekledikleri iki aylık süre zarfında Burnaşev pek çok açıdan inceleme yapma imkânı bulmuştur.

Hanlığın coğrafyasından tarihine, yönetim mekanizmalarından toplum ve iktisadi yapılarına kadar gözleme alan Burnaşev, kendinden önceki seyyahlar gibi Buhara'nın toplumsal röntgeniyle işe başlamıştır. Motivasyonu Buhara halkının kim olduğu ve hangi milletlerin bulunduğu soruları olmalıdır. Burnaşev gibi iyi bir gözlemci Buhara'da yaşayanları titizlikle notalmıştır. "Buhara'da Özbek, Fars, Kırgız, Afgan, Lezgi, Ermeni ve Yahudi halklarının yaşadıkları bildirilirken, özellikle o dönemin Buhara Yahudileri hakkında önemli bilgiler sunulmuştur. Verilen bilgilere göre Ermeniler ve Yahudiler gayrimüslim tebaa olarak dini vecibelerini serbestçe

[222]Özkan **, a.g.e**., s.66-67; Emre Keser, **Buhara Hükümdarı Şah Murad'ın Yönetim Anlayışı**, İRTAD, S.2, Haziran 2019, s.54-58.
[223]Emre Keser, **a.g.e.**, s.67; Ükten, **a.g.m.**, s.159.

yerine getirebilmektedir[224].”

Buhara'daki Yahudi cemaatinden ayrıca bahsetmek gerekir. Yahudi grubu genel itibariyle ipek boyama ve ipekten elde edilen çeşitli kumaşları üreterek geçimlerini sağlamaktadır. Aralarında fakir olan neredeyse kimse bulunmamaktadır. Şehirde zenginleşmiş ve Buhara'yı kendi ülkeleri olarak görmektende geri durmamış olmaları gerekmektedir. Müslüman ülkelerde gayrimüslimlerden korunmaları, askerlikten muaf olmaları dolayısıyla alınan, Osmanlı Devleti'ndeki “cizye vergisi”, Buhara'da da alınmaktadır. 50 yaşına gelinceye kadar Yahudiler yıllık 35 tenge (gümüş) vergi vermek zorundadırlar[225].

Burnaşev, Buhara Hanlığı hakkında herşeye büyük bir açlıkla ilgi göstermiştir. Buhara'nın ve Buharalıların kökenlerini irdelemiş, halk arasındaki efsaneleri öğrenmeye çabalamıştır. Bunların önemi ileride toplum üzerine siyaset belirlemede Rusların yardımcıları olacaktır. Kaydettiği hikayelerle Buhara toplumunun kendisi, etraftaki diğer topluluklar ve hanlığın iç dinamiklerine dair ipuçları vermektedir. Burnaşev'in kaydettiğine göre “ Buharalılar kendilerini biraz daha üstün görmektedirler”. Sebebi son derece basittir; Buharalılar, kendilerini Türkistan'ın kadim halkı olarak görmektedir. Hatta Hz.Nuh'un gemisinin dahi Buhara'da olduğu iddiaları bulunmaktadır[226]. Burnaşev bunlara inanıp inanmadığı fark etmeksizin bir sonuca varmıştır: Buhara hem yönetimi hem halkıyla bölgenin demirbaşıdır. Türkistan'ın ele geçirilmesi ancak Buhara'nın elegeçirilmesiyle tamamlanabilmektedir. Keza tarih desöylenenleri doğrulayacak şekilde hareket etmiştir.

Burnaşev bundan sonra iklime ve nehirlere göz atmıştır. Bir bölgenin tanınması için ilk bakılması gereken iki nokta olan iklim ve su incelenmeye değerdir. İşgal isteğiyle bölgeyi sömürgeleştirmek isteyen Rusya’nın, bunun için asker, yöneticiler ve kolonilere ihtiyaç duymaktadır. Askerlerin uzun süre dayanabilmesi için iklimin çok zorlamaması ve yaşayabilmeleri içinde suyun yeterli olması gerekmektedir. Aksi takdirde her şey boş enerji kaybından başka bir şey olmayacaktır.

[224] Ükten, **a.g.m.**, s.159.
[225]Ükten, **a.g.m.**, a.s.
[226] Özkan, **a.g.e.**, s.73-74.

Burnaşev böylesine önemli bir hususta işini savsaklamadan gerçekleştirmiştir. Diğer pekçok seyyah gibi o da Buhara ikliminin hoş ve ılıman olduğunu belirtmiş, pek çok meyve bahçesinin olduğunu veşeftali, kayısı, erik, elma, vişne gibi çeşit çeşit meyve ağacınınyetişebildiğini söylemiştir[227]. Farklı meyve ağaçlarının, geniş bir şekilde çeşitli hububatın hasadının yapılabilmesi Rusya gibi bu alanda sorun yaşayan bir ülke için ağız sulandıran sonuçtur. Nehirler noktasında ise en meşhur nehrin Amu Derya olduğunu belirterek nereden gelip nereye döküldüğünü ve geçtiği güzergahı anlatmıştır. Fakat Burnaşevde diğer seyyahlar gibi Buhara'daki su sıkıntısından ve Rişta hastalığından bahsetmiş, bunun sebebini ise ağır akan sulara bağlamıştır. Buhara ülkesinde yeryüzü şekilleri yumuşak meyilli ve kumlu, ormanlık alanı çok az ve sadece nehir kenarında çalılıklar mevcuttur. Seyyah birkaç nehir ve gölden de ayrıca bahsetmiştir[228].

Buhara ülkesini ikiye ayırarak anlatımını sürdürmeye devam eden seyyah, Büyük Buhara ve Küçük Buhara olmak üzere iki kavramdan bahsetmekte ve bunların karıştırılmaması gerektiğini söylemektedir. Büyük Buhara ile kastı Buhara Hanlığı, Küçük Buhara ise Kaşgar'dır. Seyyah bölgede pek çok hükümdar bulunduğunu ve bunların Buhara'da yaşayan handan bağımsız olduğunu belirtmekte, fakat itibar bakımından en üstününün Buhara'da oturan han olduğunu söylemektedir. Bunlara ek olarak nüfus bakımından yine Buhara'daki han diğerlerine kıyasla çok daha kuvvetlidir[229]. Buradan yola çıkarak Burnaşev'in, bölgesel direncin yerel ittifaklar ile kırılabileceğini düşünmüş olduğu söylenebilmektedir. Rus hükümetinin bunu düşündüğüne kesin olarak emin olunmaktadır. Çünkü ilerleyen yıllarda izledikleri politika, içeride kendi ikbal hırsına düşmüş olanlarla iş birliği yapmak olmuştur.

Seyyahların veya harekât alanının iyi bilinmesi pek çok yarar sağlamaktadır. Bir filozofun söylediği gibi "bilgi güçtür". Çarlık Rusya'nın ve daha sonra üzerine "kızıl pelerin" geçirilmiş halinin bölgede kendine yandaş toplamaya çalışması ve bir anda birçok bölgede ayrışmalar yaratmasının temelinde bu tarihlerde toplamaya başladıkları bilgiler yatmaktadır. Ne yazık ki biz Türkler tarafından bu duruma karşı bir karşıt hareket geliştirilememiştir. En büyük karşı koyuş Basmacı hareketi dahil

[227]Özkan, **a.g.e.**, s.75.
[228]Özkan, **a.g.e.**, s.76-77.
[229]Özkan, **a.g.e.**, s.78.

Ruslar tarafından değil kendi içerisindeki ikbal hırslıları sayesinde sönmüştür.

Burnaşev, coğrafyaya baktıktan sonra insanları incelemeye başlamış ve onların dış görünüşü hakkında bilgiler vermiştir. Buharalıların genellikle orta boylu, zayıf, biraz esmer ve kızarık bir yüze sahip olduğunu, elmacık kemiklerinin çıkık, gözlerinin çekik ve genelde siyah renkli, güçlü ve savaşmaya hazır olduklarını ifade etmiştir. Buhara halkının kabileler halinde yaşadığını söylemesine rağmen bunlar hakkında bilgi vermemiştir[230].

Seyyahlar Buhara'daki insanları incelerken geçmişten beri toplumların yapılarını değiştiren veya kültürlerinde eriyen, yeni bir toplum yüzü ortaya çıkaran din konusuna da değinmişlerdir. Notlarında Buhara'da en yaygın dinin İslamiyet olduğu dile getirilmiştir. Lakin düşülen şerhte Buharalıların Müslümanlığı çok katı bir şekilde yaşamadıkları yazılıdır. Seyyah onları Sibir Tatarları ile karşılaştırmış ve Buharalıların İslam emir ve yasaklarına daha az bağlı olduğunu, buna rağmen Kur'an tarafından yasaklanmış olan alkollü içkilerin tüketimine müthiş hassasiyet gösterdiklerini belirtmiştir. Özellikle Özbek tebaanın buna çok dikkat edildiği zikredilir. Bunlardan bahsettikten sonra İslam'ın bir diğer ibadeti olan "oruç" konusundan söz eder. Ramazan ayı itibariyle herkesin oruç ibadetini yerine getirdiği ve aksinin pek mümkün olmadığının altını çizen seyyah, sadece yolcular evlerine dönünce yerine getirmek şartıyla ertelenebildiğini ifade etmiştir. Erkeklerin bu ayda vakitlerini camide ibadetle geçirdiğini "halk gecesini gündüze çevirir ve geceleri yerdi" diye not düşmüştür. Bu noktada ilgi çekici noktalardan bir tanesi Burnaşev'in notlarında karşımıza çıkmaktadır. Buna göre bayram yöneticiler tarafından belirlenmekte, üç veya dört gün sürdürülmekte ve halk şehrin yakınlarındaki kırlara çıkmaktadır. Burnaşev'in Buhara tarihinde Şah Murad devrine denk gelmesinin bir önemide hükümdarın din anlayışının halkada yansıtılmasından kaynaklanan değişikliklerdir. Şah Murad, yukarıda da bahsedildiği gibi Hz.Muhammed yoldaşı bir kişi olarak görülmektedir. Koyu din anlayışı sebebiyle bayramlarda yapılan eğlenceler Şah Murad devrinde yasaklanmıştır[231].

Giyim ve dış görünüşaçısından Burnaşev, Buhara için çok renklilikten

[230]Özkan, **a.g.e.**, s.80.
[231]Özkan, **a.g.e.**, s.81.

bahsetmiştir. Herkesin kıyafetinin bulunduğu cemaati ayırt edecek şekilde olduğunu, örneğin Yahudilerin koni şeklinde başlık taktıkları ve bellerine ip bağladıklarını ifade etmiştir. İpek giymelerinin kesin olarak yasak olduğunu belirtmiştir. Birbirinden ayrı giyimlere rağmen, seyyahlarında belirttiği gibigayrimüslim halka kötü davranılmamakta ve toplumdan dışlanmamaktadırlar. Aksine pek çok alanda halk içiçe hareket etmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi Buhara'daki Yahudilerin büyük bir kısmı zengindir[232].

Buharalıların konuştuğu dili inceleyen Burnaşev, Buharalılarda bir değişiklik görmüştür. Buhara'da yaşayanların görünüşlerinin Tatarlara, fakat konuştukları dilin Tatarlardan çok İranlılara benzediğini söylemiştir. Okullarda yazı dilinde kullanılan Arap alfabesi öğretilmektedir. Ülkede matbaa bulunmamakla birlikte din adamlarının hem okuma hemde kitap yazmada mahir olduklarını Burnaşev notlarında bahsetmiştir[233].

Ticaretin Buhara şehri için önemi pek çok seyyahta olduğu gibi Burnaşev'in notlarında da geçmektedir. Fakat onun inceleme ve gözlemleri Rus hükümetine bir tavsiye niteliğini taşımaktadır. Rus, Tatar, Gürcü ve Ermenilerin şehirde sürekli bulunduklarını vebundan dolayı şehrin canlı bir ticari hayatı olduğunu bildirmektedir. Bu vesileyle ticaret yolları noktasında iştahı kabarmış olan Rus hükümetine istediği bilgiyi vermiştir [234] . Mangıt hanedanı döneminde yapılan ekonomik atılımlar sayesinde ticarette canlanma olmuş, bu dönemlerde Buhara'ya gelmiş olan seyyahların notlarında da durum gözlenmiştir.

Burnaşev'in asıl mesleği maden mühendisliğidir. Buhara'da olma amacı da bölgedeki altın gibi değerli madenlerin potansiyelini ve Buhara'nın madenler konusunda neler yaptığını öğrenmektir. O da kendi işinde bir uzman olarak gerekeni yapmış ve iyi bir gözlemle Buhara'daki madenciliği anlatmıştır. Burnaşev'e göre Buhara madencilikte müthiş bir şekilde geri kalmıştır. Fakat altın ve gümüş madenleri bakımından ülke çok zengin durumdadır. İlginç bir şekilde bu madenler çıkarılıp işlenmek yerine bu ihtiyaç Hindistan, İran ve Çin'den karşılanmaktadır.

[232]Özkan, **a.g.e.**, 83.
[233]Özkan, **a.g.e.**, s.84-85.
[234] Ükten, **a.g.m.**, s.159; Özkan, **a.g.e.**, s.91.

Güherçile, kurşun, kükürt ise işlenebilmektedir. Adları sayılan maddeleri işlemelerinin en büyük nedeni bunlardan barut vesaire yapabilmeleridir. Burnaşev, Buhara'da tarımın ilerlemiş olduğunu ve gayet verimli işletildiğini söylemektedir. Bunu bağladığı yer ise Buhara'da bulunan su kanallarıdır[235].

Burnaşev, Buhara devlet yapılanmasını iyi bir şekilde incelemiştir. Verdiği değerli bilgiler sayesinde Şah Murad döneminin yapılanması konusunda detaylı bilgiler öğrenilmektedir. Şehir ve taşrada işlerin kimler tarafından yürütüldüğünü ve yerel makamların isimlerini vermiştir. Şah Murad'ın sert yapısı ve kanunlara kesin olarak uymasına karşın halkın içerisinde hırsızlık gibi suçların çok yüksek olmasını da ayrıca belirtmiştir[236].

Burnaşev Buhara ordusu hakkında da bilgi vermiş olup, söyledikleri daha önceki seyyahlardan farklı değildir. Geri kalmış bir ordu olan Buhara ordusu Burnaşev'in notlarında da bütün çıplaklığıyla görülmektedir. Askerlerin üniformasının herhangi bir insandan daha farklı olmadığını, hala ok, yay, mızrak gibi eski silahların ve deriden mamul kalkanların kullanıldığını söylemiştir. Ateşli silah bakımından oldukça kıt olan imkanların yanında İran işi toplarda bulunmakta,çoğu ise atıl durumdadır. Kaba ve hantal topları kullanmak çok zordur. Buharalılar tüfek ve barutu kendileri yapabilmektedirler. Bu durum başlı başına Şah Murad zamanının bir kıpırdanması sayılabilir[237].

Hayal edilenden daha kısa süren Buhara macerası sırasında Burnaşev Rusya için büyük bir iş başarmıştır. Bölge hakkında kısa zamanda hazırladığı notlar sayesinde Rusların bölge hakkındaki bilgisi daha da artmıştır. Fakat en başından beri Buharalı yetkililerin kendilerine şüpheyle yaklaşmaları sonucunda ülkeden gönderilmeye çalışılmıştır. Buharalı yetkililerin açıkça gitmelerini istemeleri sonucu yapacak çok birşeyleri kalmamış, bu sırada Taşkent hanı Yunus Han, seyyahların Taşkent'e gelmeleri için girişimde bulunmuş olsada başarılı olmamıştır [238] . Buharalılar Rusya'ya gönderecekleri bir heyetle onlarıda göndermeyi planlamış ve yapılan bütün ayarlamalardan sonra yola çıkmışlardır. Geri dönüş yolu maceralı

[235] Ükten, **a.g.m.**, s.160; Özkan, **a.g.e.**, s.93.
[236] Ükten, **a.g.m.**, s.160.
[237] Ükten, **a.g.m.**, s.161; Özkan, **a.g.e.**, s.87.
[238] Özkan, **a.g.e.**, s.69.

olmuştur. Önleri birkaç kez kesilmiş, hatta bir defasında Kazak hanlarında Nurali'nin oğlu tarafından önü kesilmiş ve aralarından iki kişi esir olarak verilmiştir[239]. Daha sonra tekrar etrafları çevrilince Şah Murad'ın adını kullanan Buharalı elçi sayesinde kurtulabilmişlerdir.

Yola çıktıklarının 14.gününde Omsk Kalesi'ne varan heyetin Buhara macerası sona ermiştir. Burnaşev daha sonra 1800 yılında Taşkent'e bir seyahat daha yapmıştır[240]. Verdiği bilgiler Şah Murad zamanı ve genel manada Buhara tarihini aydınlatması konusunda önemli bir kaynak olmuştur. Burnaşev, II.Katerina'nın isteklerini neredeyse tam olarak karşılamış ve ülkesine öyle dönmüştür. İnsan ve doğayı inceleme noktasında doğuştan bir yeteneğe sahip olan Burnaşev, yeteneklerini görevinde kullanmasını bilmiştir.

3.1.5.Binbaşı Blankennagel

1793 yılında iki Hiveli elçi Orenburg şehrine geldi. Bu elçiler Hive Hanlığı'nın önemli yöneticilerinden olan Ayvaz Bek'ten gelmiştir. Amcasının körlüğü dolayısıyla hemen göz doktoru ricasında bulunmuşlardır. Rus yönetimi durumu değerlendirmek için elini çabuk tutmaya çalışarak göz doktoru Blankennagel'i görevlendirdi. Yanında tercüman ve subaylardan oluşan bir heyetle beraber yola koyuldular. 5 Ekim 1793'te Hive'ye varan heyeti şehrin dışında karşıladılar ve bir kır evine yerleştirdiler. Şehrin içersindeki Rus esirlerle herhangi bir bağ kurmamaları için böyle bir önlem almışlardır. Binbaşı Blankennagel yapmak üzere geldiği görevini gerçekleştirmek için hastayı görmeye gitti. Fakat gittiğinde gördü ki hasta tedavi edilemeyecek kadar kötü durumdadır. Tedavinin gereksizliğini görerek reddetti. Bundan sonra Binbaşı Blankennagel'in ajan olduğu ve öldürülmesi gerektiği dedikoduları yayılmaya başladı. Fakat bu sırada onun pek çok hastayı iyileştirmesi üzerine hakkındaki görüşler yumuşadı ama Hive Hanlığı yöneticileri için önemi günden güne azalmıştır. Binbaşı, satın aldığı 13 esir ile beraber 1794'ün 12 Mart'ında geri dönüş yoluna geçilmiştir. Binbaşı Blankennagel, elde ettiği çoğu bilgiyi bu esirler sayesinde öğrenmiştir. Notlarında Hive Hanlığı halkı hakkında bilgi

[239]Özkan, **a.g.e.**
[240]Dinçer Koç, **16-19.Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler**, TDAV, C.117, S.227, Mart-Nisan 2017, s.73.

vermiştir. Burada dikkati çeken bilgilerden biri Mangışlak Türklerinin Rusya'nın himayesine girme arzusunda olduğunu söylemesidir. Bu bilgiler dışında Hive Hanlığı'nın siyasi durumu hakkında bilgiler vermiş ve Hive Hanlığı içersindeki siyasi çekişmelerden de bahsederken zayıflama nedenlerini bu duruma bağlamıştır[241].

3.2. 19. YÜZYILDA TÜRKİSTAN

19.yüzyıl, dünya siyasetinin o güne kadar olan gidişatını değiştiren yeni bir dünya düzeni, yeni rekabetler ve yeni ekonomik ve ideolojik fikirlerin ortaya çıktığı bir yüzyıl olmuştur. Devletler politikalarını belirlerken dünyayı gözönüne alarak hareket etmeye mecbur kalmışlardır. Bir diğer mecburiyet ise savunma noktasında olmuş, devletler artık kendi ana sınırları haricinde bir ucundan tuttukları ticaret yollarını da savunmak zorunda kalmışlardır.

Ortaya çıkan "Sanayi İnkılabı" yeni ihtiyaçları doğurmuştur. İnsanların artık çok daha hızlı üretim yapabilmesiyle birlikte, üretim fazlasını eritmek için iç piyasadan dış piyasaya açılmak gerekli hale gelmiştir. Fakat dünyanın kısıtlı noktalarında satılabilen ürünler için pazarlar oluşturulması gerekmiştir. Tıpkı eski çağlarda yaşamış olan Asurlular veya Fenikeliler gibi ürettiklerini satacak, kendi ihtiyaçlarına masrafsız ulaşacak pazarlar ve hammadde kaynakları sanayi inkılabını gerçekleştirmiş ülkeler tarafından aranmaya başlamıştır. Sanayi İnkılabının doğduğu İngiltere hararetli bir dış politikaya girmiş, fakat tek başına olmamıştır. Hemen ardından Fransa ve biraz sonra da Almanya gelmiştir. İngiltere, bu itici güçler karşısında kuvvetini artırma yoluna gitmiştir. Güçlenmesini ekonomi temeline alacak,fakat ekonominin korunması için güçlü, teknolojik ve eğitimli bir ordu meydana getirmiştir. Tüm bu hazırlıklara ek olarak "diplomasi" isimli müthiş silahıda en incelikli şekilde kullanmışlardır. Diplomasinin işlemediği zamanlarda silahlarına sarılacaklar veya aba altından sopa göstererek rakiplerini dize getirmeye çalışacaklardır.

İngiltere pek çok mücadele sonucunda karaların büyük bir kısmında sömürgeler elde etmiş, sömürgelerinden getirdiği ürünleri sanayisinde işleyerek

[241] Dinçer Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.215, Nisan 2015, s.94-95.

oluşturduğu pazarlarda satmıştır. Daha fazla üretim yapabilmek için ihtiyaç duyduğu iş gücünü yine bu sömürgelerden sağlamıştır. Tüm bunların sonucunda İngiltere, Avrupa'nın en büyük gücü olmuş, fakat gittiği her yere mutlak bir yıkım götürmüştür. Amerika ve Afrika ile başlayan İngiliz sömürgeciliği Doğu topraklarına doğru da kaymış, Doğu'da giriştiği sömürgecilik faaliyeti bir başka güç olan Rusya ile karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Rusya'ya ek olarak, birde Fransa gibi yan bir etkenle karşılaşmıştır. İngiltere'nin Türkistan'daki bu faaliyetlerine "Büyük Oyun" adı verilmiştir. Hindistan'daki Denetim Kurulu Başkanı Lord Ellenborough, Genel Vali Lord William Bentinck'e Buhara'ya yeni bir ticaret yolu açmayı söylediğinde İngiltere'nin bölgeye olan iştahı kabarmıştır[242].

Hindistan, İngiltere politikalarının doğudaki belirleyicisi olmuştur. Daha 16. yüzyılda ekonomik amaçlarla "Doğu Hindistan Şirketi" kurulmuş, Hindistan'ın içerisinde gelişmeye başlamıştır. İngiliz tüccarlarının bazılarının bir araya gelerek oluşturdukları bu şirket sayesinde İngiltere Hindistan ekonomisine yavaş yavaş egemen olmaya başlamıştır. 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde şirket, ticari egemenlik alanını Ganj Nehri boyunca ve Kalküta'da bir hayli genişletmiştir[243].

Hindistan'da o dönemlerde bulunan Fransa, tıpkı İngiltere gibi şirketler kurmuş ve başarılıda olmuştur. İlerleyen zamanlarda ise çıkarların çatışması sonucunda 18. yüzyılın ikinci yarısında cereyan eden Yedi Yıl Savaşları sonucunda Fransa pek çok sömürgesini İngiltere'ye bırakmakla kalmayıpbir süre sonra da Hindistan'dan çıkmak mecburiyetinde kalmıştır. Hindistan İngiltere'nin tek eline kalmıştır. Hindistan gibi verimli topraklar İngiliz ekonomisini şaha kaldıracak potansiyeldedir. Bölgeye hâkimiyetini sağlam temeller üzerine kuran İngiltere, dünya hâkimiyetinin simgesi olarak da Hindistan'ı görüyor olmalıdır[244].

İngiltere için Hindistan'ın önemi malumdur. Temel noktada saldırgan bir politika izlemek istememiş ve ellerindeki topraklarla yetinmiş, fakat topraklarını koruyabilmek için diğer yerleri sömürgeleştirmişlerdir. Yani "Biz girmesek başkaları

[242]Edward Ingram, **In Defence of British India**, Frank Cass& Co, Londra 1984, s.7; Kadriye Topal, **19.Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti**, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014, s.30.

[243]A.Kürşat Gökkaya, Cemil Cahit Yeşilbursa, **Yeni ve Yakın Çağ Tarihi: Bir Sosyal Tarih Çalışması**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2010, s.154-156.

[244]A.Kürşat Gökkaya, Cemil Cahit Yeşilbursa, **a.g.e.**, s.159.

girecek" mantığıyla ilerlemişlerdir. Araştırmanın konusunu teşkil eden Türkistan'da da İngilizler aynı mantığı gütmüşlerdir. Ruslar ise Türkistan içlerine doğru yaptıkları harekatları doğal yayılım alanları olarak görmüşlerdir. Fakat yaptıkları pek çok hareket birbirini düşman olarak gören İngiltere ve Rusya arasında tehdit olarak algılanacaktır[245].

Çalışmada, Türkistan bölgesi üzerine karşı karşıya gelen iki gücün kendi aralarında yakınlaşmaları veya çatışmalarını dönemi ve şartları anlamak adına özetlenmeye çalışılacaktır. Fakat bu sırada, tüm bunlar olurken bölgedeki Türklerin, doğrudan hanlıkların durumunun ne olduğuna bakmak gerekmektedir. Çalışmanın başından beri isimleri geçen Batı Türkistan hanlıkları; Buhara, Hokand, Hive'den müteşekkildir. Buhara Hanlığı'nın içlerinde üst düzey bir yeri olduğu seyyahlar vasıtasıyla anlaşılmıştır. 18. yüzyılda siyasi olarak güçlenen Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları siyasi konumlarını birbirlerine karşı da güçlendirmeye çalışmışlardır. Buhara Hanlığı bir yandan Fergana Vadisi'ni ele geçirmek için Hokand Hanlığı ile mücadele ederken, diğer yandan da Hive Hanlığı'na karşı askeri üstünlük sağlamaya çalışmıştır[246]. Hanlıkların arasındaki mücadeleler 19. yüzyılda da devam etmiştir. Çalışmanın ana konusunu oluşturmadığı için detaylarına inilmeyecek olan bu konu Türk tarihi açısından üzücü olmakla beraber ders çıkarılması gereken bir noktadır. Hanlıkların birbirleriyle birlik olmak yerine, birbirleri üzerinde hakimiyet kurma amaçları Rusya'nın İgnatiev gibi görevlileri sayesinde nifak tohumlarını, maalesef ki, ülkelerine ekmeleri sonucunda Rusya'nın insafına kalacak hale gelmişlerdir. Rusya, Türkistan bölgesinde sömürgeci amaçlarla bulunmanın yanında kültürel, milli ve dini değerleri yozlaştırmaktan da geri durmamıştır.

Rusya, I.Petro'dan beri gözünü Türkistan coğrafyasına dikmiş bir devlettir, fakat İngiltere bölgeye henüz yeni yerleşmeye çalışmaktadır. İzlediği politika ise kendi adlandırmalarıyla topraklarını veya sömürgelerini korumaktır. Bu sömürgeler hangi ülkeler olduğuna bakıldığında ise, öncelikle İngiltere için ana korunacak kara her zaman Hindistan'dır. Bu sebeple Hindistan alt kıtasında kurduğu hakimiyeti korumak için, Hindistan topraklarında tampon devletlerden bir sur örmeye karar

[245]Steven Sabol, **Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti**, Türkler Ansiklopedisi, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1018.
[246]Steven Sabol, **a.g.e.**, a.s.

vermiştir. Bu amaç doğrultusunda yapılacak olan ise İran ve Afganistan'da nüfuz elde etmektir. İşte bu sebeple, Rusya'nın Türkistan'da attığı her adım onların Hindistan'daki merkezi otoritelerine darbe olarak görülmüştür. Rusya, İngiltere'yi Avrupa siyasetinde de bir rakip olarak görmüş, Hindistan'a ulaşarak İngilizleri en büyük deposundan yoksun bırakmayı planlamıştır. Yani bir nevi arkasından dolanacak ve İngilizlerin ellerini bağlayacaktır[247].

Rusya ve İngiltere müthiş bir rekabet içerisine girmiştir. Birkaç defa ve çok sert restlerçekilmiş olsada iki tarafta olası bir savaşı istememiştir. Bu savaşın maliyeti çok fazla olacakve iki ülkeyide düşmanlarına karşı zayıf düşürecektir. Ayrıca İngiltere kendi açısından sadece topraklarını korumak istemiş, mevcut sınırlarından memnun olduğundan bahsetmiştir. Bunu, dönemin subaylarına gönderilen emirlerden de anlamak mümkündür[248]. Rusya, İngilizler kadar korumacı davranmamış, fakat onlarda savaştan yana olmamışlardır. İngilizleri hem kızdırmak istememiş hemde onları denemekten geri kalmamıştır. 27 Mart 1869 tarihinden 17 Şubat 1873 tarihine kadar İngiltere ve Rusya arasında diplomatik bir "ağız dalaşı" başlamış, bu süreçte Türkistan üzerine karşılıklı olarak 109 nota teatisi gerçekleşmiştir[249].

Ruslar, Türkistan'ı kendi yayılım alanları olarak görmüş ve işgallerine başladıkları sırada İngilizlerden daha önde olduklarını anlamışlardır. Bölgeyi çok daha eskiden beri bilmekte ve hanlıkların içlerinde kendilerini destekleyen siyasetçiler çok daha evvelden bulunmaktadır. Başarısız pek çok sefer Ruslara yeni şeyler öğretmiş, bu sebeple İngilizlere sezdirmeden ilerlemeleri gerekmiştir. Diken üzerindeki İngiliz bölge yönetimi ve krallık Rusların her hareketinde düşmanca bir unsur aramış, sonunda ise Ruslar İngilizlerin korkularını anlamışlardır. Gerçekleştirdikleri işgallerin sonunda gösterdikleri tavır teminat vermek olmuştur. Bu teminat genellikle yapılan işgalin son olduğu, Rusya'nın doğal sınırlarına ulaştığı veya duruma göre Afganistan ile Hindistan'ın Rusya'nın ilgi alanının dışında olduğunun belirtilmesi şeklindedir[250].

---

[247]Hayit, **a.g.e.**, s.118.
[248]Jeremy Black, **Savaş ve Dünya Askeri Güç ve Dünyanın Kaderi 1450-2000**, Dost Yayınları, Ankara 2009, s.247-248
[249]Hayit, **a.g.e.**, s.118-119.
[250]Demetrius Charles Boulger, **England and Russia in Central Asia**, vol.II, W.H Allen &Co, İndia

İngiltere'nin diplomatik açıdan Türkistan hanlıklarıyla ilgilenmeye başlaması 19. yüzyılın hemen başında yaşanan bazı gelişmeler neticesinde olmuştur. Bunlardan ilki Rus çarı I.Paul zamanında General Vasili Orlov komutasında Orenburg'dan yola çıkarak Buhara ve Hîve yoluyla Hindistan'a doğru yürüyüşe geçilmesini içeren bir askeri sefer düzenlenmesidir. Bu sefer I. Paul'un suikaste uğraması sonucu suya düşmüştür. Ardından I. Aleksandr (1801-1825) döneminde 1803 yılında Buhara'ya bir askeri kervan gönderilmiş, fakat Sır Derya üzerindeki Maylibaş geçidinin Hiveliler ve Kazaklar tarafından tutulduğu haberini alınca kervanın herhangi bir tehlikeye maruz bırakmamak için Orsk'a geri dönmesi gerekmiştir[251]. Böylece bu durumda başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sonuncu ve en büyük adım, 1807 yılında gerçekleştirilmeye çalışılan Rus-Fransız birliklerinin İran işgalidir. Başarısızlığa uğrayan girişim sonunda İngilizler, eğer harekete geçmez ve bölgede etkin bir güç oluşturmazsa Hindistan topraklarının nasıl bir tehlikeyle karşı karşıya olacağını anlamıştır. Tekrar oyuna dönen İngiltere ilk olarak İran'a yoğunlaşmış, Tahran'la 1809 ve 1814 yıllarında iki anlaşma imzalayarak İran'ı Hindistan'ın savunulmasında birinci hat haline getirmişlerdir. Rusların Kafkasya'daki ilerleyişleri durmamıştır. İran, İngiliz desteği beklerken İngilizler hiç buna istekli davranmamış ve ne parasal ne de askeri olarak desteklemek gibi bir düşünceleri olmadığı çok açık bir şekilde anlaşılmıştır. Napolyon'un Fransa'da ortaya çıkması ve 1815 yılında yenilmesiyle beraber İngiltere Hindistan'ı ile Afganistan ve İran'ın diplomatik ilişkileri canlanmıştır. Onlar üzerinden de hanlıklarla iletişim kurmaya çalışmışlar, lakin istenilen verim neredeyse sağlanamamıştır[252].

İngilizler ticari ve askeri güzergahlar ile nüfusbilgileri ve siyasi dengeler konusunda Türkistan'dan kesin bilgiler almak istemiş ve isteklerinin karşılanabilmesi için bölgeye elçiler gönderilmeye başlanmıştır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan görevli isimler ve yaptıklarıilerleyen bölümde açıklanmaya çalışılacaktır. Elçileri vasıtasıyla bölgeye nüfuz etmeye çalışan İngilizler, Rusların bölgede çok aktif

---

Office , London 1879, s.347; Halil Çetin, **1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti**, Bilig Dergisi, S.15, Güz 2000, s.4.

[251]Koç, **a.g.m.**, s.73.

[252]Sabol, **a.g.m.**, s.1020.

olduklarını görmüşlerdir[253]. Hanlık yöneticileri İngilizleri pek dikkate almamakla birlikte güven duymadıkları da açıktır. Ruslar ise çok daha eskiden bölgedeki siyasi konjonktüre hakim olmaya başlamış ve konu üzerinde çalışmalarını ciddi bir şekilde yürütmüştür.

İngilizler Ruslara karşı Afganistan'ı tampon bölge yapmak istemiş, lakin Ruslarda Afgan hanına nüfuz etmek için görevlilerini kullanmıştır. Kısa bir zaman içinde İngilizler ile Afganlar arasında 1839-1842 yıllarına savaş çıkmış, bu savaş sırasında İngilizler Kabil'e kadar ilerleyip savaşı sonlandırmıştır. Hanlıklar ile olan münasebetlerine ise ara vermemişlerdir. Çünkü Orenburg'daki Vali Hive üzerine askeri bir sefer için Rus hükümetine baskı yapmış ve İngilizlerin Afganlarla savaşması istenilen ortamı oluşturmuştur. Rusların savaş sebebi eskiden beri önemsedikleri Rus esirler olmuştur. İngilizler, savaş nedenini ortadan kaldırırsa uluslararası alanda Rusları engelleyebileceğini düşünmüş olmalıdır[254]. Gönderilen elçiler ve yaptıkları araştırmanın ilerleyen kısımlarında anlatılmaya çalışılacaktır. Şu an için İngilizlerin istediklerine ulaşamadıklarını belirtmek yerinde olacaktır. Bunda en büyük neden yanlış karakterde görevliler seçmeleri ve Türkistan'da istediklerini gerçekleştirirken taşın altına ellerini hiç koymak istememeleridir.

Rus Çarlığı, 1860 yılı başlarında Kazak bozkırlarındaki hareketliliğini artırmıştır. 1854 yılında inşa edilmeye başlanan Almatı (Vernyi)[255] bu hareketliliğin sonuçlarındandır. Bozkır boyunca istihkamlar, askeri inşaatlar ve silahlanma söz konusu olmuştur. Rusların geniş bir işgal planladığı herkesçe malumdur, fakat kimse Türkistan toprakları için Ruslarla savaşma isteğinde değildir. Ruslar ilk adımlarını atmış, merkezi konumu ve ticaret potansiyeli nedeniyle St. Petersburg'un göz koyduğu Taşkent, 1865 yılında Rusların eline düşmüştür. Avrupa'dan, özellikle İngiltere'den kızgın protestolar alan Rusya duruma hazırlıklı olmuştur. Dönemin Rus Dışişleri bakanı Gorçakov, özetle savunmasında; vahşi bir topluluğa uygarlık getirmek için kulak çekmek gerektiğini ve bu vahşi gruba, yani Türklere, medeniyet kazandırmanın Avrupalıların görevi olduğunu söylemiştir[256]. Görüldüğü gibi Ruslar,

[253]Sabol, **a.g.m.**, s.1021.
[254]Sabol, **a.g.m.**, s.1021-1022.
[255]Şehrin geçirdiği dönemler için bkz. **https://almaty.gov.kz/page.php?page_id=384&lang=2**
[256]Sabol, **a.g.m.**, s.1023.

Batı'nın geçmişten bugüne kadar söylediği en büyük yalanı, medeniyet götürme misyonunu kullanarak Türkistan işgaline insani bir amaç katmaya çalışmıştır.

Türkistan hanlıkları, Rusların doğrudan saldırıları karşısında afallamış bir halde yardım çırpınışlarına başlamıştır. Rusya karşısında yardım isteyebilecekleri iki yer bulunmaktadır. Birincisi Rusya'nın karşısında olduğu ve Rusların her hareketini kendine saldırı sayan İngilizler, ikincisi ise soydaşları olmakla beraber İslam dininin başı halifelik unvanına sahip Osmanlı Devleti'dir. Bu iki ülke dışında onlara yardım edebilecek kimse bulunmamaktadır. Amaçları doğrultusunda 11 Kasım 1866 tarihinde Buhara elçisi Hoca Mahmud Parsa, İngiliz Hindistan'ı Hükümeti'nden yardım almak için Peşaver'e varmıştır. Yanında İngiliz Kraliçesi ve Osmanlı Sultan'ına verilmek üzere, Emir Muzaffer tarafından yazılmış iki mektup bulunmaktadır. Müspet bir sonuç alamayan elçi ülkesine geri dönmüştür. 1871 yılında bir girişim daha gerçekleşmişse de daha kesin olumsuz cevaplar alınmıştır. İngilizler hiçbir şekilde destek vermeyeceklerini açık bir dille ifade etmişlerdir[257]. Türkistan, tek başına Rus insafına bırakılmıştır.

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord John Russell, Orta Asya sorunuyla ilgili olarak Ruslarla bir tür anlaşma yapmak için görüşmeler gerçekleştirmenin zamanının geldiğine inanmaya başlamıştır. Bu inanca ulaşmasında Rusların Taşkent'i Rus toprağı olarak alması ve Hokand'a doğru dönen oklar vasıtasıyla Hindistan'a yaklaşan tehlikeninde etkisi büyüktür. İngilizlerin teklifi basittir; İran'ın bağımsızlığına saygı duyulacak, Rusya ve İngiltere mevcut konumlarını tanıyacak, hızlıca birbirlerinin sınırlarına yaklaşmaya neden olacak hareketlerden kaçınılacaktır. Görüldüğü gibi İngilizler, Rusları durdurarak kendilerini güvence altına almaya çalışmışlardır. Fakat Gorçakov, Rusya'nın ne hanlıklar ne de İran üzerine herhangi bir emeli olmadığını, bu sebeple teklifin daha baştan gereksiz olduğunu söyleyerek teklifi soğuk bir tavırla reddetmiştir[258].

Rusya söylediği diplomatik yalanlar sonucunda kendisine sakin bir ortam hazırlamış, ele geçirdiği Türkistan toprakları ile adım adım içlere doğru ilerlemiştir. Buhara, Hive ve Hokand endişe içerisinde olacakları beklemiştir. Yukarıda

[257]Hayit, **a.g.e.**, s.119.
[258]Sabol, **a.g.m.**, s.1024.

belirtildiği üzere Buhara Hanlığı birkaç diplomatik temasta bulunmuş olsa dahi başarılı olamamıştır. Zira hanlıkların Avrupa tarzı bir diplomasiden haberleri olmamış, Avrupa'da daimi elçiliklerinin bulunmaması dolayısıyla kendilerine bir destek sağlayamamışlardır. Osmanlı'dan ise bu tarihlerde bir yardım beklemek imkansızdır. Bu tarihlerde Osmanlı içeride ve dışarıda müthiş zorluklar yaşamaktadır. Yalnız başına kalan hanlıklar son hamlelerini yapmak için uğraşmışlardır. Buhara Hanlığı, Rusların son Taşkent seferine olumlu bakmamış, protesto etmenin dışında Taşkent'in Buhara'ya verilmesi gerektiğini söylemek için bir heyet göndermiştir. Lakin heyet Ruslar tarafından alıkonulmuştur. Aynı tarihlerde Buhara emirinin emriyle Rus elçilik heyeti tutuklanmış ve Ruslar emirin bu hareketinin karşılığını büyük tehditlerle vermiştir. Olaylar üzerine Buhara-Rusya arasında çatışmalar başlamıştır. 1866 yılının Mayıs ayında Ruslar pek bir direnişle karşılaşmadan Buhara yakınlarına kadar sokulmuşlar, sonunda ise Buhara toprak kayıplarını tanımış ve Ruslara tazminat ödemek zorunda kalmıştır[259].

Rusya, Türkistan'daki topraklarını genişletmesinden dolayı bölgede yeni bir sistem kurmak istemiştir. Halka yabancı olan Rusya, isyanların önüne geçebilmek için geçici, fakat kalıcılığı olacak bir sistemin peşine düşmüştür. 1867 yılında General Kaufman'ın Türkistan Genel Valisi olarak atanmasıyla sonuçlanacak bir görevle görevlendirilen bir komisyon kurarak Türkistan'daki yönetim yapısı yeniden düzenlenmiştir. Daha evvel bozkırda Step Komisyonu vasıtasıyla oluşturulmuş sistem Türkistan'a da uygulanacaktır[260]. Bu çalışmada detaylarına inilmeyecek olan bu sistem Rusların bölgedeki otoriteyi sıkı bir şekilde kurmalarına sebep olmuştur.

Buhara Hanlığı yaklaşan tehlikenin farkında olmakla birlikte, artık yapacakları pek bir şey kalmamıştır. Yardım istenmiş, Ruslarla savaşılmaya çalışılmış, fakat sonuç hep hüsran olmuştur. Yeni kurulan Rus sistemine tepki gösteren Buhara Hanlığı'nın hareketinin arkasında bir direniş ruhu vardır. Bu durum kesin bir sonuç gütmek yerine şereflerinin gerektirdiğini yaptıklarını ve Ruslarla savaştıklarını düşündürmektedir. Buhara Hanlığı Haziran 1868 tarihinde Ruslara teslim olmak zorunda kalmış ve Rusya'ya bağlı bir devlet durumuna gelmişlerdir.

[259] Sabol, **a.g.m.**, s.1024; Hayit, **a.g.e.**, s.98-99.
[260] Sabol, **a.g.m.**, s.1025.

Birkaç ay önce Rus taleplerine boyun eğen Hokand ise 1876 yılında Rus Çarlığı topraklarına dahil edilmiştir. Boyunduruk altına alınamayan tek hanlık olarak Hive kalmış, Kaufman 1873 yılında Hive üzerine bir sefer düzenlemiştir. Hive, toprak vermeyi ve tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Ruslar emirleri yerlerinde bırakmış olsalarda yetkilerini çok fazla kısmışlar, ticaret ve dış politikada Rus emirlerini uygulamak zorunda bırakılmışlardır[261]. İngilizler yine protesto etmekle yetinmiştir.

İngilizlerin Ruslara karşı hafif cevaplar vermesinin temelinde bazı hususlar yatmaktadır. Ruslar, Hive topraklarında ilerlerken İngilizler Afganları nüfuzları altında tutmaya çabalamıştır. Fazladan bir yük olarak Rusları karşılarına almak pek akıllıca olmayacak, bu sebeple farklı bir yol seçmek mecburinde kalacaklardır. Savaşmak istememiş, fakat Rusların ilerleyişini dizginlemek ve Hindistan'ı Rus tehlikesinden korumak istemişlerdir.İlk teklifleri bilindiği gibi tampon devletlerdir. Ruslar ilk olarak duruma yakın durmamışlardır. 1869 yılındaki görüşmelerde Amu Derya (Oksus) iki ülke arasındaki sınır olarak kabul edilecek, böylece İngilizler isteklerini sağlamış olacaklardır. Ayrıca bu konular konuşulurken Rusya Amu Derya'ya henüz ulaşamamıştır. Yani İngilizler Afganistan'a kadar olan toprakları çok daha evvelden Rusya'ya bırakmak fikrinde olmuş, fakat anlaşma tam olarak sağlanamamıştır. Zamanla "Oksus Hattı" fikrinden uzaklaşan İngiltere, Rusların fikirlerine olumlu bakmaya başlamıştır. 24 Ocak 1873 tarihinde İngilizler, Badahşan ve Vahan'ın Afganistan'a ait olması gerektiğini söylemiş ve Rusya İngilizlerin talebine olumlu karşılık vermiştir. Böylece İngiltere'nin nüfuz alanı Afganistan'da, Rusya'nınki ise Buhara'da son bulacaktır[262].

İngiltere ve Rusya arasındaki sınır hattı kesin olarak çizilmemiştir. Belirlenen nüfuz alanlarının nerede bittiği, nerede geri çekilmeleri veya bastırmaları gerektiği konusunda hala bir sonuç bulunmamaktadır. Bunun İngilizlerin ilerleyen zamanlarda diplomatik atalarına ortam hazırlamak yada Afganlar üzerinden Buhara sınırlarını alabilmek için yapılmış olması mümkün olabilir. Fakat bunu bilmek olanaksızdır. Yine de ortada bir sınır problemi olduğu açıktır.

Rusya, bir kumar daha oynamak için anlaşmadan birkaç yıl sonra

[261]Sabol, **a.g.m**., s.1025-1026; Hayit, **a.g.e.**, s.99-106.
[262]Hayit, **a.g.e.**, s.119-120.

Afganistan'a elçilik heyeti göndermiştir. Bu heyetin varlığını öğrenen İngilizler duruma müdahale etmek istemişse de Afgan hükümdarı Şir Ali Ruslardan yana tavır koymuş ve İngilizlerin isteklerini reddetmiştir. İngilizler Afgan hükümdarının yaptığını bir aşağılanma olarak kabul etmiş, askerlerini başkent Kabil'e göndererek karşılık vermiştir [263] . İngiltere, Rusya'ya güçlerin neredeyse denk durumda olmasından dolayı savaş açmak istememiştir. Fakat Afganistan İngilizlerin ezip geçeceği bir devlet durumundadır. Rusların İngilizlerden daha çok bölgeye, özellikle İngiliz nüfuzu içindeki Afganistan'a gücünü yayması İngilizleri sinirlendirmiştir. Rusları dövemeyen İngiltere, Afganistan'dan hıncını almış, bariz bir gözdağı olarak yorumlanabilecek bu savaş neticesinde Yakup Han tahta geçmiştir. Fakat dikkati çeken esas nokta Rusların, Afganlar ile ittifak anlaşması imzalamışsada onlara yardım etmemiş olmasıdır. O halde ittifakın göstermelik olduğu ve İngilizlere karşı bir hamle olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. İngiltere ve Rusya arasında oynanan oyun kıran kırana geçmekle birlikte, diplomatlara büyük işler düşmüştür.

Yakup Han Afgan hükümdarı olmuş ve bu elbette İngiliz desteği ile gelmiştir. Fakat İngilizler karşılığını görmediği veya görmeyeceğikimseye bir yatırım yapmamıştır. Yakup Han'dan da istekleri olacaktır. “Bu tanımanın maliyeti olarak Mayıs 1879 tarihinde “Gandomak Antlaşması” imzalanmıştır. Antlaşma, Afganistan'ın dış ilişkilerini, özellikle de “Rusya'yla ilişkilerini İngiliz hükümetinin tavsiye ve istekleri doğrultusunda” şekillendirmesini öngörmektedir[264]”.

1879 yılında Ruslar, Teke Türkmen gruplarına karşı harekete geçmiştir. Türkmen kuvvetleri Göktepe mevkiinde kahramanca düşmanla vuruştuktan sonra Rus kuvvetleri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu durum İngilizlerin istekleri doğrultusunda giden bir olay olmuş, düşmanlarının kendileriyle değil onların yerine başkalarıyla savaşmalarını istemiştir. Yani acıyı, cefayı başkaları çekerken zaferi kendilerine mal etmek istemiş, işte bu amaçla da İngilizler Türkmenlere hemen bir elçi göndermişlerdir. İngiliz özel temsilcisi namıyla Yüzbaşı George Napier Türkmenlere gelmiş ve kısaca Türkmenleri Ruslara karşı savaşmaya teşvik ederken aldığı emirler doğrultusundaİngilizlerin hiçbir şekilde yardım etmeyeceğini

[263]Sabol, **a.g.m.**, s.1025.
[264]Sabol, **a.g.m.**, a.s.

söylemiştir[265]. İran'da görevli olan Napier, İran hükümetine şikayet edilmiş ve İran'ın iyi niyetlerini göstermesi üzerine olay kapatılmıştır.

Rusların Türkmenistan ile olan işleri henüz bitmemiş ve çok süratli bir şekilde harekete geçerek hiçbir müdahaleye mahal vermeden işi bitirmek istemişlerdir."1880 yılında Ruslar, Hazar Denizi sahilindeki Krasnovodsk'tan içerideki Taşkent'e kadar uzanacak stratejik bir demiryolu inşa etmeye başlamışlardır.[266]" Demiryolu inşasına Türkmenler saldırılarıyla karşılık vermiş vetelgraf ve yol hatlarına saldırıp tahrip etmişlerdir. General Skobelev [267] komutasında bir birlik görevlendirilmek zorunda kalınmış, 1881 yılında Göktepe Kalesi yakınlarında bir savaş daha olmuş, fakat Türkmenlerin büyük bir kısmı şehit düşmüştür. Rus birliklerinin yağma ve çapulculuğu vasıtasıyla pek çok insan daha ölmüştür[268].

Ruslar, İngilizlerin bekledikleri gibi Aşkabat yakınlarında durmamıştır. Rus birlikleri 1884 yılında Merv'i işgal etmiş ve 1885 yılında Herat'a ilerlemiş, Afganların duruma müdahale etmesiyle silahlı çatışmalar yaşanmıştır. Dünya kamuoyu savaş hakkında İngiliz tavrını merak ederken onlar yalnızca protesto etmişlerdir. Sonuçta Afgan ordusu büyük kayıplar verirken verimli toprakların çoğu Rusların eline geçmiş ve Ruslar,oynadıkları kumarda bir kere daha kazanmışlardır. "1887 yılında Rusya ile İngiltere, Afgan-Rus sınırını kesinleştirmiş ve 1893 yılında da Kabil çizilen Durand hattını kabul etmiştir. Yine de anlaşmazlıklar devam etmiş ve gerçekleştirilen çalışmaya karşı çıkan bölge halkı harita çıkarma çalışmasında bulunan grupları taciz etmiştir. Bununla beraber Durand Antlaşması Afganistan ile İngiliz Hindistan'ı arasındaki sınırı belirlemiştir.[269]"

İngiltere ve Rusya arasındaki bu faaliyetler Türkistan'ın geleceğini belirlemiştir. İngiltere'nin pasif politikaları sayesinde Ruslar Türkistan'a

[265]Sabol, **a.g.m.**, s.1026.
[266]Sabol, **a.g.m.**, s.1027.
[267]General Skobelev, gerçekleştirdiği seferler ile önem kazanmıştır. Katliam denilebilecek faaliyetlerde bulunmasına rağmen vicdanen çok rahattır. Zira kendisi Türklerin başka türlü eğitilemeyeceğini savunur. General Skobelev, acımasızlığıyla ün kazanmış bir kişi olarak İngilizlerin Kabil seferini örnek aldığını ayrıca belirtir. Detaylı bilgi için Murat Özkan, **Türkistan'ın İşgal Çağı-Beyaz General Skobelev 1843-1882**, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
[268]Hayit, **a.g.e.**, s.108-115; Sabol, **a.g.m.**, s.1027.
[269] Sabol, **a.g.m.**

hakimiyetlerini yaymıştır. İngilizler bölgeye ticaret amaçlı birçok görevli göndermiş, fakat anlaşıldığı üzere hiçbir zaman Türkistan topraklarına sahip olmak veya bunun için Ruslarla çarpışma düşüncesinde olmamışlardır. Süreç boyunca Türkistan hanlıklarının birlik olmak yerine üzerlerinde iktidar kurma planları Türk topluluklarını Ruslara karşı savunmasız bırakmıştır. İçeride iktidara sahip olan bazı kimselerin Ruslardan sağladıkları çıkar sebebiyle milli önceliklerini unutarak Rusların yanında yer alması son derece elzem bir durum olmakla beraber, Rusların kullandığı yöntemlerden bir tanesi olmuştur. Rusların bu dönemlerde ele geçirdiği Türkistan topraklarında daha sonra asimilasyon çalışmaları başlayacak, Türk toplulukları her yönden ayrıştırılmaya ve hatta din değiştirmeye zorlamaya kadar varacak bir işleyişin içerisine girecektir. Rusların Türkistan'daki tahribatının izlerini bugün hala görebilmek mümkündür.

Bu çalışmanın bir sonraki kısmı, 19. yüzyıl içerisinde yaşananları anlatırken Türkistan'a gelen seyyahları ihtiva edecektir. İngiltere ve Rusya gibi iki gücün bölgeye olan ilgisi sayesinde hazırlanan eserler sonucunda pek çok bilim insanı veya seyyah bölgeyi ziyaret etmek için akın etmiştir. Avrupa için bakir topraklar sayılabilecek Türkistan'ı her yönden araştırmaya tabi tutmuşlardır. Gelenlerin sayısı pek çok farklı sıfat altında sayılamayacak kadar çoktur. Kimi zaman aynı anda birden çok görevli bölgeye gönderilmiş ve çalışmalar yapılmıştır. Seyyahların veya daha doğru bir tabirler bölge hakkında bilgi veren kişilerin önemli olanları aşağıda sıralanmaya çalışılmıştır.

3.2.1. 19. Yüzyılda Rusya'dan Gelen Seyyahlar

3.2.1.1. Poruçik Gaverdovskiy

19. yüzyıldan önce Rus kervanları Türkistan'a doğru yola çıkarken pek de güvenle seyahat etmemişlerdir. Gelişen ve büyüyen Rusya ticaretini koruma altına alma zorunluluğunu düşünerek duruma çözüm bulmak için harekete geçilmiştir. Rus hükümetinin düşüncesi kervanları silahlı bir şekilde yola çıkarmak olmuş, donanımlı hale getirilmiş olan kervanlara yaklaşmaya çalışanların bunu pahalı bir şekilde ödemeleri hedeflenmiştir. I.Aleksandr (1801-1825) döneminin Ticaret Bakanı Kont

Rumyantsev'in emriyle böyle bir kervan hazırlanmıştır. Silahlı olacak olan bu kervana bir subayı başkan yapmak bakan için mantıklı görünmüş olacak ki, heyetin başına Poruçik Gaverdovskiy adlı subayı getirmiştir. Gaverdovskiy, içerisinde tercüman gibi görevlilerin de yer aldığı küçük bir konvoyla 29 Temmuz 1803 tarihinde Orsk'tan hareket etmiş, fakat Hiveliler ve KazaklarınSır Derya bölgesinde hazırlandığını öğrenince geri dönmek mecburiyetinde kalmışlardır. Böylece ilk silahlı kervan deneyimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır[270].

Gaverdovskiy bir seyyah değildir. Fakat bu çalışmada kendisine yer verilmesinin nedeni Rusların gönderdikleri elçilik heyetlerinin tek bir amaçla gitmediğini gösteren önemli bir örnek olmasıdır. Bir subayın başkanlığında yola çıkan elçilik heyetinin içerisinde farklı görevlerde insanlar mevcuttur. Burnaşev'in heyetinde olduğu gibi etrafı farklı açılardan tetkik etmek Rus heyetlerinin asli görevi olmuştur. Diğer taraftan Rusların Türkistan ticaretine olan bağlılığınıda görmek önem taşımaktadır. Ticaretten vazgeçmek yerine gücünü göstermeyi tercih etmişlerdir. Bu olay aslında Rusların Türkistan politikasını göstermektedir. Rus Çarlığı veya ileride Sovyetler Birliği, adı ne olursa olsun Ruslar her daim bölgede kalmaya ve hakimiyet kurmaya ısrarcı olmuşlardır.

3.2.1.2.Filipp Nazarov

19.yüzyıl başlarında Hokand Hanlığı'nın başına geçen Alim Han, hanlığı kısa sürede güçlendirerek Türkistan'ın önemli ticaret merkezlerinden biri olan Taşkent'in hanlık sınırlarına katılmasını sağladı. Hokand Hanlığı'nın Türkistan ticaretinde önemli bir yere gelmesi sonrası Alim Han Rusya ile ilk teması gerçekleştirdi. Bunun karşılığında Rusya'da Hokand'ın isteği üzerine bir elçilik heyeti hazırladı. Elçilik heyeti Hokand Hanlığı'na vardığında Alim Han'ın yerine kardeşi Ömer Han'ın geçtiğini öğrenirler ve Rus elçisi 1810 dolaylarında ancak Hokand Hanlığı'na ulaşabilir[271].

1812 yılına gelindiğinde Hokand Hanlığı dostluklarını göstermek adına St.Petersburg'a elçilik heyeti göndermişlerdir. Rus çarı ile görüşmelerinden sonra

[270]Koç, **a.g.m.**, s.73.
[271] Dinçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2015, s.85.

geri dönen elçilik heyetindeki elçilerden biri hastalıktan ölmüş, diğeri ise bir Rus askeri tarafından gasp edilmek için öldürülmüştür. Bundan sonra Hokand Hanlığı ile Rusya arasındaki ilişkiler gerginleşmeye başlamıştır. Çıkan diplomatik krizi çözmek adına Petropavlovsk Kolordusu'nun komutanı General G.İ. Glazenap, durumu açıklaması ve Hokand elçilik heyetinin geri kalanına refakat etmesi için Filipp Nazarov'u görevlendirdi. 16 Mayıs 1813'te General'den yeterli talimatları aldıktan sonra yanında Ömer Han'a sunulacak hediyelerle beraber yola çıkmıştır[272].

Nazarov'un dört ay süren maceralığı yolculuğu Taşkent'e ulaştıktan sonra yanındaki Kozak birliği ile beraber Hokand'a doğru yoluna devam etmiştir. Hokand'a vardığında bizzat Ömer Han tarafından karşılanmıştır. Ömer Han'ın emri ile Nazarov'un yanındaki Kozaklar, beş kişi haricinde, Rusya'ya geri gönderildi. Kendisinin ise ilkbahara kadar Fergana vadisinde kalması kararlaştırıldı. O, bu süre içersinde önemli bir şehir olan Mergilan'a seyahat etti ve şehrin yöneticisi ile hediyeler vasıtasıyla yakınlık kurdu. Amacı ticari ilişkilerde Ömer Han'a telkinde bulunmasıydı. Mergilan ve çevresinde dolaşmak için izin aldığı için civar hakkında iyi bir gözlem yapabilmiştir. 1814 Mart'ında Rus çarına yazılan mektup ve ölümlerin nedenini anlamak için iki Hokandlı elçi ile birlikte Rusya'ya dönmek üzere yola çıktı. Bahsettiğimiz süre içersinde Nazarov, gördüğü, geçtiği ve yaşadığı tüm olayları kaydetmiştir[273].

Nazarov hakkındaki bilgiler son derece az olmakla beraber Sibirya Kolordusu'nda tercümanlık görevini üstlendiğini ve Asya Okulu'nu bitirerek oğu dillerine hakim biri olduğunu, özellikle Türkçeyi anadiline yakın bir şekilde konuşabildiğini öğrenmekteyiz[274].

Nazarov'un notlarının genel muhtevasını Kazakların kız isteme, ölü gömme ve eğlenceleri hakkında bilgiler tasvir edilmiştir. Bunlar dışında yine Kazakların halk oyunları ve müzikleri ile beraber sosyo-ekonomik düzeyleri hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir[275].

Nazarov notlarında Kırgız ismiyle andığı Kazakların üç orda halinde yaşadığını belirtmiştir. Halkın genle görünüşü ve yaşayışları ile karakterleri hakkında

[272] Dinçer Koç, **a.g.e.**, s.86.
[273] Koç, **a.g.e.**, s.87.
[274] Koç, **a.g.e.**, s.89.
[275] Koç, **a.g.e.,** s.89-90.

çıkarımlarda bulunmuştur. Kazakların çocuklarına biniciliği 4 yaşında öğretmeye başladığını ve kadınların dahil dövüşmekten geri durmadıklarını notlarına eklemiştir. Kazakların üzerinde mütemadiyen silahla dolaştıklarını ve bu silahların neler olduğunu okuyucu ile paylaşmıştır. Evliliklerin hangi geleneksel aşamalar sonucunda yapıldığını da eklemiştir. Bunların her birini gözlemleri ile yazdığı notlarından anlaşılmaktadır. Hukuk konusunda ise hiçbir resmi kanunun olmadığını, Kur'an ve doğa kanunlarına göre yaşadıklarını söylemiştir[276].

Yolda karşılaştıkları Kazakların yaşayışı hakkında olabildiğince fazla malumat edinmeye çalışmıştır. Ne zaman nereye göç ettiklerinden bu süre zarfında neler yaptıklarına dair pek çok bilgi edinmiştir. Bundan sonra koyun çalmış birinin cezalandırılma usulüne denk gelmiş ve bunu ayrıntılarıyla yazmıştır[277].

Nazarov, yolda başına gelenler ve gördüklerini detaylıca aktardıktan sonra Hokand Hanlığı'nda neler yaşadığına ve hükümdar ile görüşmeleri sırasında yaşadıklarını da notlarına ekler. Bu aşamada kendisine söylenenler ve teşrifat hakkında bilgileri aktarmıştır. Kendi hükümdarına karşı nasıl hürmetli davranıyorsa hana da aynı şekilde davranmasını salık verdiler. Nazarov'da bu süre zarfında olanları tüm detayıyla anlatmıştır[278].

Nazarov, hanlığın askeri güçleri ve hükümdarın sahip oldukları hakkında kısa bilgiler vermiştir. Bunun dışında bölgede yetişen pamuktan ve ipekten de bahsetmiştir. Pazarlar ve satılan malzemeler hakkında gözlemlerini notlara eklemiştir[279].

Bölgede geçirdiği zaman içersinde hukuk alanında incelemeler yapmaya fırsat bulmuştur. Hırsızlık yapan bir kişinin elinin kesildiğini, ölüm cezasıyla cezalandırılmış olan bir kişinin nasıl öldürüldüğü hakkında bilgi vermiştir. Zina suçunda ise ibret verici bir şekilde ölüm cezası veriliyordu. Nazarov, bu tarz bir cezaya şahit olduğunu söylemektedir ve o günden beri ürperti duyduğunu açıklamaktadır[280].

Nazarov'un notları Hokand Hanlığı hakkında önemli bilgiler ihtiva

[276] Koç, **a.g.e.**, s.94-97.
[277] Koç, **a.g.e.**, s.99-102.
[278] Koç, **a.g.e.**,s.125-128.
[279] Koç, **a.g.e.**, s.138-141.
[280] Koç, **a.g.e.**, s.142.

etmektedir. Askeri, ekonomik ve teşrifat konularının yanında toplum hakkında verdiği bilgilerde mühimdir. Toplum hakkında geniş bilgiler edinebilmesinin en büyük nedeni yerel dili çok iyi bilmesidir. Bu özelliği ile pazarların işleyişi ve hareketliliği gözlemlemesi daha da kolaylaşmıştır.

3.2.1.3.N.N. Murayev

Rusya'nın Kafkas Ordusu Komutanı Aleksey Petroviç Ermolov, Hive ve Türkistan ticaretini olabilecek en kolay yoldan Rusya'ya gelmesini sağlamak için Kurmay Yüzbaşı Nikolay Muravyev elçi olarak görevlendirildi. Muravyev 1819'de yola çıktı. 19 Eylül'de ulaştığı Hazar Denizi kıyıları ve coğrafi özellikleri ve etraftaki yerlerin mesafeleri hakkında tespitlerde vakit geçirdi. Burada Türkmenlerle ilişkiler kurmaya çalıştı ve Hazar Denizi'nin doğusunda bir kale kurmalarına izin vermeleri için ikna etmeye çalıştı. Türkmenler ile girdiği münasebetler sonunda iyi sonuçlar alan Muravyev, Ermeni bir tercüman ve kervan ile Hive'ye doğru yola çıkmıştır. Muravyev, Hiveli görevlilerce şehrin yakınında karşılandı. Fakat bir sebepten elçi 48 gün kadar tutuklu kalmıştır. 20 Kasım'da ise Hive Hanı Muhammed Rahim Han tarafından huzura kabul edilmiştir. Ticaret yolunun değiştirilmesi konusunda ise mutabakata varılamadı. Fakat Muhammed Rahim Han Rusya ile iyi ilişkiler kurmak için Rusya'ya elçi göndereceği hakkında söz verdi. Muravyev daha sonra yanında Hiveli elçilerle beraber 27 Kasım'da dönüş yoluna çıkmıştır. Muravyev'in notları Hive Hanlığı'nın siyasi hayatı, askeri, idari, coğrafi ve ekonomik özellikleri, yolların tarifi, iç çekişmeler, yerleşim yerleri vesaire gibi önemli bilgileri ihtiva etmektedir[281].

3.2.1.4.Albay F. Begr

Rusya'nın Üstyurt'un incelenmesi, Hazar Denizi ve Aral Denizi arasındaki mesafeyi öğrenmek isteklerini karşılamak için Albay F. Begr bölgeyi keşfetmek için görevlendirildi. Heyetin içersinde Rus görevlilerin yanında doğa bilimci Doktor Eversman'da bu seyahate katılmıştır. Seyahatleri sırasında 2300 atlı topuda bulunan bir askeri birlik kendilerine rafakat etmekteydi. Kalabalık bir halde gelen heyet Hive'de saldırı fikrini canlandırdı ve hemen Ruslar ile olan sürtüşmelerini gidermek için heyeti dostane bir şekilde karşılayarak ellerindeki Rus esirleri bırakma kararı

[281] Dinçer Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.215, Nisan 2015, s.95-96.

aldılar. Bu amaçlarla Sarayçik Kalesi'ndeki Rus komutana elçi gönderilmiştir. Hivelilerin girişimleri Rus görevlilerin bir daha Rus esir almama şartlarını öne sürmesi ve Rusların askeri bir hareket planında olmamaları üzerine yine eski düşmanca hareketlere Hive geri döndü. F.Begr'in keşif heyeti 16 Aralık'ta Sarayçik Kalesi'nden yolculuklarına başladılar. Hazar Denizi'nin kuzeydoğu kolunu gezerek Aral Denizi'ne doğru yol almışlardır. Aral'ın batı kıvrımına kadar geldikten sonra Üstyurt'tu dolaşmışlardır. 1826 Mart'ında tekrar Sarayçik Kalesi'ne gelerek seyahatlerini bitirmişlerdir. Keşif gezisi sayesinde Rusya başlangıçlarındaki amacına ulaşmıştır[282].

3.2.1.2.Nikolay İlviç Potanin

1829-1830 yılları arasında Hokand'a gerçekleştirdiği seyahat sırasında tuttuğu notlar sayesinde adını duyurmayı başarmış Sibiryalı bir subay olan Potanin'in seyahate çıkmasına vesile olan olay Hokand elçilik heyetinin geri dönüş yolunda refakatçi olarak atanmasıdır. 1829 yılında yanında 12 Kozak ile beraber Taşkent'e gitmekle görevlendirilmiştir. Bu görevi sırasında yol boyunca gördüğü her şey hakkında not tutması ve çizimler yapması kendisinden istenmiştir[283].

Yazar, yola çıkışlarından Taşkent şehrine varışlarına kadar gördüğü, geçtiği her şeyi detaylarıyla kaydetmiştir. Yol boyunca yörelerinden geçtikleri dağlar ve etrafındaki topraklar hakkında bilgiler kaydetmiş, bahsi geçen toprakların verimliliğinden, yetişen ağaç türlerinin özelliklerini notlarına eklemiştir. Bunun dışında yolda kendilerine saldıran eşkıyaların ve onlara nasıl karşı koyduklarını detaylarıyla anlatmıştır. Yazarın anlatımı sırasında verdiği kesin sayısal ifadeler rapor tutmasındaki ciddiyeti göstermesi bakımından önemlidir. Toprak, dağ gibi geçtiği yollar üzerindeki nehirler hakkında da detaylı bilgiler vermeye gayret eden yazar, nehirlerin büyüklüğü, gücü ve içersinde yaşayan balıkların türünü notlarında vermiştir[284].

Taşkent'e doğru yaklaşırken yine Taşkent valisine bağlı Çimkent'e ulaşan yazar, iyi karşılandıklarını yazmış, fakat kendisinin hiçbir şekilde yerleşim yerinde

[282] Dinçer Koç, **a.g.m.**, s.97-98.
[283] Koç, **a.g.e.**, s.156.
[284] Koç, **a.g.e.**, s.158-167.

kalmak istemediğini söyleyerek şehrin biraz ötesindeki kırsalda kaldığını beyan etmiştir. Elbette bu süre zarfında da şehrin dış görünüşünü ve etrafının özelliklerini olabildiğince notlarına eklemiştir. Şehrin yöneticisinin kendilerini daveti ve bu davette kendilerine pek çok ikramın sunulduğunu söyleyen yazar, yöneticinin kendilerine Rusya'daki yaşayış hakkında pek çok soru sorduğunu belirtmiştir[285].

Potanin, Çimkent'ten Taşkent'e doğru harekete geçmiş ve Taşkent yakınlarına ulaştığında kendisine valinin şehirde olmadığı bildirildi. Taşkent şehrinde belli bir süre geçiren Potanin, burada gördüklerini notlarına yazmıştır. Halkın kendilerine olan ilgisinden başlayarak şehrin içersinde dikkatli ve hızlı bir şekilde gözlem yapmaya çalışmış ve bizce başarılı da olmuştur. Taşkentlilerin ekonomik geçim kaynakları hakkında notlar alan yazar, onların çok çalışkan olduklarını, toprağın çok verimli olduğunu anlattır. Ek olarak verimi artırmada kullanılan su kanallarını ve kanalların şekli onun notlarında yerini almayı başarmıştır. Taşkent halkının yaşayışı, eğlenceleri ve bu eğlencelerde kullanılan müzik aletleri, eğitim-kültür hareketleri gibi pek çok alana temas etmiştir. Taşkentlilerin kadın düşkünü olduklarını söylemiştir. Yine kadınların yaşayışı ve toplum ile temaslarının düzeyini anlatan yazar, bu konuda, doğal olarak gözlemleri dışına pek çıkamamıştır[286].

Taşkent valisinin geliş haberini almalarıyla Potanin Taşkentlileri görevlilerin tavsiyesiyle valiyi dışarıda karşılamış ve kendisiyle görüşmüştür. Bu görüşmelerin detayları notlarında mevcuttur. Potanin kendisine verilen görevi yerine getirdiğini düşünerek elçileri teslim ettiğine dair bir senet istedi. Vali ise kendisine Hokand Hanı Seyyid Muhammed Han'ın kendilerini hediyelerle beraber Hokand'da görmek istediğini kendilerine bildirmiştir[287].

Yazar buradan sonra yola çıkmıştır. Hokand yolu üzerinde gördüğü her şeyi not etmeye devam eden yazar, geçtiği köyleri ve burada bölge hakkında öğrendiklerini notlandırmıştır. Hokand'a girişlerini ve karşılanmalarını anlatmaya devam etmiştir[288].

Yazar yerleştirildiği her yeri büyük bir ilgiyle gözlemlemiş ve ince ayrıntılara notlarında yer vermiştir. Evlerin yapısından, malzemesinden ve cam yerine kullanılan

[285] Koç, **a.g.e.**, s.167-168.
[286] Koç, **a.g.e.**, s.169-172.
[287] Koç, **a.g.e.**, s.172-173.
[288] Koç, **a.g.e.**,s.177-178.

motifli tahta perdelere kadar bilgileri aktarmıştır[289].

Yaşayışlarıyla ilgili bilgileri görmeye başladığımız notlarda Hokand şehri ile Taşkent arasında yazarın büyük benzerliğinin altı çizilmiştir. Yaşayış bakımından benzer sözlerle betimlemesini sürdürmüştür. Bunun dışında askeriye ve vergi gibi konulara değinmiştir. Fakat dikkat çeken noktalardan biri Rus yetkililere bölgedeki altın ve gümüş varlığı hakkında haber vermesidir. Bölgede avcıların bunu dağlardan kendilerinin çıkarttığını fakat halkın işleme konusunda bir girişiminin olmadığını söylemektedir. Basılan paralar hakkında da söz ettikten sonra yine şehirdeki yaşadıklarına dönmüştür[290].

Potanin, Hokand Han'ı ile görüşmek için onun avdan dönmesini bekledikten sonra nihayet bunu başarmıştır. Oldukça iyi muamele gördükten sonra hediyeleri bizzat sunmuş ve ardından kendisine Hokand'da gezebilme izni verilmiştir. Bu sayede Hokand şehrinin genel görünüşü hakkında önemli bilgiler vermiştir[291]. Potanin 16 Ocak 1830'da Rusya'ya dönmek üzere Hokand şehrinden ayrılmıştır. Tuttuğu notlar daha sonra rapor olarak istenilerek Rusya'nın politikaları konusunda fikir edinebilmesini sağlamıştır.

3.2.1.3. Aleksander Fedoroviç Negri

Yüzyılın ilk çeyreğine kadar Türkistan ve Rusya arasındaki ilişkiler seyyahlar vasıtasıyla incelenmiştir. Dalgalı bir grafikte ilerleyen Rus ilişkileri bölge hakkındapek çok bilgiyi Ruslara hediye etmiş, fakat yeterli olmamıştır. İleri harekatlar için her detaya ihtiyaç duyan Çarlık Rusya, elçilik heyetleri vasıtasıyla bilgiler edinmeye çalışmış, başarılıda olmuştur.

Türkistan'daki ticaret hacmi Rusya için önemli olduğu kadar Rusya'daki malları Hindistan, Afganistan gibi ülkelere götürmek de Buhara için önem taşımaktadır. Buhara'nın karşısında yükselmeye başlayan Hive, Hokand gibi hanlıkların karşısında daha da güçlü olabilmesi için hazinesini zenginleştirmek

[289] Koç, **a.g.e.**, s.179.
[290] Koç, **a.g.e.**, s.180-182.
[291] Koç, **a.g.e.**, s.183-188.

isteyen Buhara, daha önce konuşulmuş olan Rus-Buhara ticaret akdini tamama erdirmek için 1815 yılında Emir Haydar'ın (1800-1825) emriyle St.Petersburg'a Azimcan Mumincanov'u göndermiştir. Buhara heyeti ayrıca Buhara Hanlığı'na bir elçilik heyetinin gönderilmesini de talep etmişlerdir. 5 Temmuz 1816 tarihinde Rus Dışişleri yöneticilerinden Nesselrode, Buhara'daki Rus esirler, ticaret ve kervan güvenliği ile beraber hanlığa Rusya adına diplomat atanması konusunda görüşmek üzere bir elçilik heyetinin gönderileceğini söylemiştir[292]. Dışişlerinden yapılan açıklamaya rağmen elçilik heyetinin hazırlıkları konusunda son derece yavaş davranılmış, Rus tarafı olayı sürüncemede bıraktığıiçin ise Azimcan Mumincanov, 1819 yılında tekrar St.Petersburg'a gelmek durumunda kalmıştır[293].

Çar I.Aleksander, 3 Temmuz 1820'de Buhara'ya gidecek elçilik heyetinin başına Alexander Fedoroviç Negri'nin geçmesini onaylamıştır. Heyetin sekreterliğine E.K Meyendorff atanmış, ayrıca doğa bilimci olarak H. Genrih Pander ve E.A. Eversmanda[294]bulunmuştur. Ek olarak birde Budrin adında bir rahip yer almıştır[295].

Aleksander Fedoroviç Negri'nin heyetin başına getirilmesinin elbette bazı nedenleri olmuştur. Ruslar Türkistan'a 17.yüzyılın ortalarından itibaren son derece donanımlı kişiler göndermeye başlamışlardır. 1806 yılında bugünkü Yunanistan'dan Rusya'ya göç etmiş, Çarlığın dışişleri konusunda önemli görevler icra etmiştir. Hatta İran'a 1818 yılında giden elçilik heyetine danışman olarak atanmıştır. Negri'nin Rusya'ya göç ettiği dönemde doğduğu topraklar Osmanlı Devleti'nin hükmü altındadır. Bu sebeple Türk kültürüne ve diline, buna ek olarak ise Fars dilini ve İran kültürünede hakimdir. Rusya'nın Türkistan'da, özellikle Buhara'da, ihtiyacı olan özelliklere sahiptir. Negri'nin temel görevi; Rusya ile Buhara arasındaki ticaretin

[292]Muhammed Bilal Çelik, Emre Keser, "Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati", **Mavi Atlas Dergisi**, 6(2), 2018, s.30-31.
[293]Muhammed Bilal Çelik, Emre Keser, **a.g.m.**, s.31.
[294]Eduard Aleksandroviç Eversman Dresten, Berlin, Magdeburg gibi üniversitelerde eğitim gördü. Daha sonra doktorluk mesleğini icra etmiştir. 1820'de Orenburg'a gelmiş, Buhara'ya giden elçilik heyetine katıldı. Daha çok zooloji ve botanikle ilgilendi. Elçilik heyeti ile olduğu sırada gördüklerinden bir kitap yazmıştır. Kazan Üniversitesi'nde zooloji ve botanik profesörü olarak daha sonra görev aldı, detaylı bilgi için **https://kpfu.ru/eng/about-the-university/museums-and-library/edward-eversman-zoology-museum/persons**
[295]Koç, **a.g.m.**, s.74.

Rusya lehine çevrilmesini sağlamaktır[296].

Negri, görevi dahilinde birkaç bağlantılı görevide üstlenmiştir.Bu görevler, Rus ticaret kervanlarının güvenliğinin sağlanması ve tüccarlar için çok yüksek olan gümrük vergilerinin düşürülmesi konusunda hanlık makamlarını ikna etmektir. Ayrıca; Buhara Hanlığı'nın endüstriyel durumu, hangi sanayi kollarında daha fazla çalışan olduğu ve ne kadar üretim yaptıkları, hangi Avrupa mallarına ihtiyaç duydukları ile Osmanlı, İran gibi devletlerle olan ilişkileri konusunda da bilgi sahibi olmalarını istemişlerdir. Heyetin görünen siyasi ve iktisadi görevleri bunlardır. Fakat defalarca görüldüğü gibi Rusların ana amaçlarının dışında gelecek planları için farklı alanlarda da bilgi sahibi olmaya çalışmıştır. Negri'nin heyetinde farklı özelliklere sahip pek çok kişi yer almaktadır. Alt görevler kendi aralarında uzmanlıklarına göre ayrılmaktadır. Türkistan'ın askeri durumunu incelemek, gelecekte bu topraklara hakim olma ihtimali için detaylı ticari ve askeri yolların haritalandırılması, bölgenin yer altı ve yer üstü kaynaklarının detaylı raporları istenmiştir[297].

Heyetin her bir üyesinin Orenburg'ta toplanması istenmiş, fakat heyetin toplanmasında da çok fazla sıkıntı yaşanmıştır. Yine de bir şekilde çözülmüş ve Ekim 1820 tarihinde seyahat başlamıştır. “530 kişilik konvoyla Orenburg’dan yola çıkan elçilik heyeti İlek Nehri, Mugocar Dağları, büyük ve küçük Barsu, Sapakkum, Kamışlı Gölü, Sır Derya, Kızılkum, Kuvanderya ve Yeniderya’nın mecrası, Betpak Kumulu, Kagatan Köyü ve Vafkend Köyü güzergâhından Buhara’ya ulaşmıştır.”[298]

Negri'nin elçilik heyetinin araştırılmasını önemli kılan içerisinde bulunan uzmanlar olmuştur. Bunlardan bir tanesi olan Meyendorff, Türkistan ile alakalı önemli bilgiler bırakmıştır. Bu sebeple çalışmada ayrı bir başlık olarak Meyendorff'un üzerinde durulacaktır.

3.2.1.4. E. K. Meyendorff

Meyendorff, heyete katılmadan önce Rus ordusunda Albaylık rütbesinde bulunan bir kişidir. Askeri okulda inşaat üzerine eğitim almış ve daha sonra pek çok

[296]Muahmmed Bilal Çelik, Emre Keser, **a.g.m.**, s.31.
[297]Muhammed Bilal Çelik, Emre Keser, **a.g.m.**, s.31-32.
[298]Koç, **a.g.m.**, s.74.

savaşa katılmıştır[299]. Bu sayede coğrafyayı askeri olarak tetkik edebilme, kale ve tahkimat gibi kurulacak savunma hatları için uygunluk yorumunda bulunabilme özelliklerine sahiptir. Ayrıca notlarından öğrenildiğiüzere kendisi iyi bir gözlemcidir. Meyendorff, Orenburg'tan Buhara'ya kadar giden yol boyunca gördüğü pek çok şeyi kaydetmiş, bunlara fazladan birer harita çizerek daha geniş bir bilgi bütünü oluşturmuştur[300]. Buhara topraklarına ayak bastığı 20 Aralık 1820 tarihinden, şehirden ayrıldığı 10 Mart 1821 tarihine kadar Buhara Hanlığı'nın siyasi, ticari, demografik, askeri, mimari, iklim, tarım gibi pek çok alanda gözlem yapabilme şansı olmuştur[301]. Daha sonra kitap haline getirdiği notları bu sebeple mühim bir eser olarak tarihçilerin hizmetindedir.

Meyendorff anlatımına ilk olarak Buhara'nın coğrafi özelikleriyle başlamıştır. Doğu tarafının dağlarla çevrili olduğunu,bölgedeki sıradağların kuzeye kadar uzadığını, Semerkant şehrinin batısına kadar gittiğini, hatta Amu Derya'ya kadar uzandığını belirtmiştir. Batı sınırlarında ise engebeli arazilerin bulunduğundan bahsetmiştir. Seyyahın nazarına malik olan bir diğer nokta ise Buhara topraklarının türleri olmuştur. Sık görülen toprak türünün "killi" toprak olduğunu belirtmiş ve killi toprakların Kızılkum Çölü'nde bulunduğunu belirtirken Amu Derya ve Sır Derya nehirleri arasında bulunan Kızılkum Çölü'nün kuzey-güney yönündeki tüm topraklarının killi topraktan oluştuğundan özellikle bahsetmiştir[302].

Seyyah Buhara'da bulunduğu süre boyunca iklimi dikkatle gözlemlemiştir. Elbette bu durumun altında olası harekatlar için bölgenin potansiyelini bilmek yatmaktadır. Daha önceki seyyahlarında altını çizdiği gibi Buhara'da mevsimler gayet düzenli bir şekilde geçmekte, bununla bağlantılı olarak meyve üretimi ve çeşitliliğinde gayet iyi bir noktada bulunmaktadır. Meyendorff da kendisinden öncekiler gibi bu durumun altını çizmiş, söylediklerini detaylandırırken ağaçların açma zamanlarını ifade etmiştir. Üç hafta süren yağmurlar sonunda bunaltıcı bir sıcaklığın ortaya çıktığını eklemiştir[303]. Kışın yağan kar ve yağmurun hangi zamanda,

[299]Koç, **a.g.m.**, s.74, dipnot:34.
[300]Muhammed Bilal Çelik, Emre Keser, **a.g.m.**, s.32.
[301]Muhammed Bilal Çelik, Emre Keser, **a.g.m.**, s.33.
[302]E.K Meyendorff, **A Journey From Orenburg To Bokhara**, çev. Captain E.F. Chapman, ForeignDepertmentPress, Calcutta 1870, s.26-27.
[303]Meyendorff, **a.g.e.**, s. 28; Muahmmed Bilal Çelik, Emre Keser, **a.g.m.**, s.34.

ne kadar yağdığını da notlarına ekleyen yazar, yazların tam tersi olarak geçtiğini ifade etmiştir. Yazın yaşanan kurak zamanların çok şiddetlendiğini, halkın nehirden su çekmek zorunda kaldığını söylemiştir. Meyendorff, kendi hissiyatıyla özetle şöyle bir ifadede bulunmuştur; kışın özellikle yağan yağmur sayesinde bölgedeki hava temizlenmektedir. Bölgedeki havanın ve iklimin çok sağlıklı olduğunun altını çizmiştir[304]. Buhara şehrinde hem kış hem yaz mevsiminde esen rüzgarlar dolayısıyla körlüğün çok yaygın olduğuda notlarda bahsedilen bir başka nokta olmuştur[305].

Seyyah, nüfus bakımından son derece önemli bilgiler vermiştir. Seyahati boyunca pek çok farklı boy ile karşılaşan Meyendorff, sonunda sağlıklı bir sonuca varmıştır. Ona göre "Kırgız, Özbek, Türkmen, Kazan Tatarları, Osmanlı ya da Kırım Türkü arasında özellik olarak neredeyse hiçbir fark yoktur."[306]Nüfus yapısını detaylı olarak inceleyen seyyah, detaylı bir analizi bizlere sunmaktadır. Meyendorff, nüfusu ilk olarak ikiye ayırmıştır. Bunlardan ilki hanlığın yönetiminde etkili olan Özbekler olup, onları bölgenin fatihleri olarak görmüştür. Diğer grup ise fethedilenler olan Taciklerdir. Seyyah iki ana grup olarak bahsettiği Özbek ve Taciklerin dışında Türkmen, Kalmuk, Kırgız, Karakalpak, Afgan, Yahudi ve Çingenelerinde yaşadığını belirtmiştir. Verdiği bilgilerden sonra detaylandırmaya başlamış, ilk grup olarak bahsettiği Özbeklerin birçok kabileye ayrıldığı ve en üstünlerinin Mangıtlar olduğunu belirtmiştir. İkinci gruptaki Tacikleri anlatırken fiziki detaylarınıda belirtmiş ve onların daha çok İranlılara benzediğinin altını çizmiştir. Taciklerin iyi tacirler oldukları, fakat güvenilmemesi gerektiğinide ayrıca belirtmiştir[307].

Yazar nüfus konusunda edindiği bilgileri bir tablo haline getirerek yekunu hesaplama zahmetinde de bulunmuştur. Seyyahın verdiği bilgilere göre Buhara'da 1.500.000 Özbek, 650.000 Tacik, 200.000 Türkmen, 50.000 Arap, 20.000 Kalmuk, 4.000 Yahudi ve Afgan, 2.000 çingene, 2.000 Lesgi'nin olduğunu; toplamda 2.532.000 kişinin yaşadığını söylemiştir[308].

Meyendorff, Buhara'daki ticarette toprağın büyük öneminin olduğunu

[304]Meyendorff, **a.g.e.**, s.29.
[305]Muhammed Bilal Çelik, Emre Keser, **a.g.m.**, a.s.
[306]Muhammed Bilal Çelik, Emre Keser, **a.g.m.**, a.s.
[307]Meyendorff, **a.g.e.**, s.39-40.
[308]Meyendorff, **a.g.e.**, s.41.

söylemektedir. Elde edilen mahsullerin hem halkın karnını doyurma hemde ticaret metası olarak kullanmalarına olanak verdiğini belirten yazar bundan önemli bir gelir elde ettiklerinide söylemiştir[309]. Meyendorf, Buhara'da ticarette kullanılan para türünden başlayıp Safevi, Hindistan bölgelerinde yaptığı ticarete kadar pek çok önemli bilgi vermiştir. Buhara'da lüks malzemelerinin siyasi ve sosyal nedenlerden dolayı çok alıcı bulmadığını, bu sebeple daha çok ihracatta kullanıldığını söylemiştir[310]. Şehrin bölge ticaretindeki önemine de değinen seyyah, pek çok milletten tacirin şehirde iş yaptığına dikkat çekmiş ve böylece Buhara'nın Türkistan bölgesinin en önemli ticaret şehri olduğunu söylemiştir. Seyyahın burada dikkatini çekmiş olan yer ise devletler arasında değişen durumların şehrin statüsüne herhangi bir etki yapmaması olmuştur. Buhara'nın ticarette böyle kıymetli olmasını yazar, komşu devletlerinde bulunan kıymetli mallara bağlamıştır. Özetlemek gerekirse Buhara'nın ticaretteki kıymeti bir geçiş durağı olmasından kaynaklanmaktadır[311].

Meyendorff, ticaret konusunun üzerinde detaylıca durmuş ve enine boyuna notlarında anlatmıştır. Rusya'nın Buharalı tacirler için çok uygun bir yer olduğunu ve neredeyse tüm mallarını sattığını, Rusya'dan yüklü miktarda mallar alıp yine Buhara'da çoğunu satabildiklerinden bahsetmiştir. Buharalı tacirlerin yol güzergahları konusunda, Buhara’dan Rusya’ya giden ticari kervanların genellikle Hazar Denizi ile Petropovlovsk arasında bulunan Rus sınır kasabalarına gitmekte olduklarını belirtmiştir. Meyendorff devam eden notlarında ticaretin Orenburg'a yakın sınır bölgelerinde çoğaldığını özellikle belirtmiş, Buhara kervanlarının çoğunlukla Mayıs ayında Buhara-Rus sınırında faaliyet gösterdiğini ve Buhara'ya geri dönmek isteyen kervanların ise daha çok Ekim yada Kasım aylarında yola çıktıklarını söylemiştir. Ek olarak Rus-Buhara arasındaki revaçta olan ürünleri bildirmiştir[312].

Seyyah, Buhara'ya elçilik heyeti ile geldiği için Buhara Hanlığı'nın işleyişini de öğrenme imkanı yakalamıştır. Gözlem yeteneğinin ne denli güçlü olduğu görülen Meyendorff, yönetim alanındaki gözlemlerini de detaylarıyla sunmaktadır.

[309]Meyendorff, **a.g.e.**, a.s.
[310]Meyendorff, **a.g.e.**, s.45.
[311]Meyendorff, **a.g.e.**, s.47.
[312]Meyendorff, **a.g.e.**, s.49.

Meyendorff, Buhara'da sert ve despotça bir yönetimin varlığından söz etmiş, fakat bu yönetim Bozkır kültürü ve İslam dini sayesinde biraz daha yumuşama mecburiyetinde kalmıştır. Meyendorff'un Buhara'da olduğu sıralarda başta bulunan Emir Haydar'ın "Emirü'l Müminin" unvanıyla anıldığını söylemiş ve Hanın mutlak suretle halkı üzerinde ölüm ve yaşam kararı verme yetkisinin bulunduğunu anlatmıştır. Seyyahın ilgisine mazhar olan diğer bir durum mollaların hanın üzerine müthiş bir tesirinin olmasıdır. Dinin devlet üzerindeki etkisini notlarında son derece iyi anlatan Meyendorff, konu hakkındaki gözlem ve düşüncelerini aktarmaktan geri durmamaktadır. Emir Haydar'ın divanı topladığı zamanlarda mollalarında bulunduğu ve görüşlerinin alındığını söylemektedir. Taşra teşkilatı noktasında ise hanlık topraklarının ufak olmasından dolayı gönderilen valilerin kendi başlarına buyruk davranamadıklarını belirtmiş, başkente ulaşımın kolay olması dolayısıyla halkın şikayetlerini hana ulaştırmasının gayet rahat olduğunu açıklamıştır[313].

Meyendorff, Buhara Hanlığı'nın işleyişi konusunda daha detaylı bilgiler öğrenmiştir. Aktardığı bilgilere göre devletin başında Emir Haydar olsa da yönetim hanın baş yardımcısı olan Koşbegi[314] ve ona bağlı olanlar tarafından yürütülmektedir. Koşbegi'nin bir yeğeninin Semerkand valisi olduğu ve kardeşinin özel meclise üye yapılmış ayrıcalıklı bir yerde olduğunu söylemiştir. Ayrıca vezir makamına oturmuş olan kişinin oğullarının hiçbir vasfı olmamasına rağmen devletten maaş aldığının altını çizmiştir. Hülasa, Meyendorff'un Buhara Hanlığı için düşüncesi şudur; liyakatsizliğin hakim olduğu bir yapılanma söz konusudur[315]. Konu hakkında anlatımını sürdüren seyyah, Osmanlı Devleti'ndeki müsadere sistemine bir nebze benzetebilecek bir uygulamadan bahsetmektedir. Seyyah, mevki sahibi olmuş kimselerin adamlarını halkın üzerinde baskı kurmaları yolunda serbest bırakmış olduğunu söylemiş ve bunun amacının zengin kimselerin mallarına el koymak olduğunu belirtmiştir. Bundan sonra Koşbegi ile Osmanlı sadrazamı arasında bir mukayese yapmış ve Osmanlı sadrazamının daha üstün olduğu sonucuna varmıştır. Buhara Hanlığı'ndaki itibar sırasına göre yönetimdekileri sıralayan seyyah hem

[313]Meyendorff, **a.g.e.**, s.50.
[314]Kuşbegi (kuşbeyi) Buhara Hanlığı'nda üst düzey bir memurluk makamıdır. Yukarıda açıklamasını yaptığımız için bir kere daha değinmeyeceğiz. Fakat eserde bu haliyle verildiği için bizde bu halini kullandık.
[315]Meyendorff, **a.g.e.**, s.51.

devletin önem sırasının hemde Buhara teşrifatının görülmesini sağlamıştır. Ayrıca şeyhülislamlık makamında bulunan kişinin sarayda hiçkimseye karşı sorumlu olmadığını notlarında aktarmıştır[316].

Rus hükümeti tarafından görevlendirilmiş her heyetin mutlaka gözlem alanına dahil olan ordu sisteminin detaylarını Meyendorff'ta da görmek mümkündür. Tıpkı nüfus konusunda yaptığı gibi orduyuda iki ana kısma ayırmıştır. Bunlardan ilkini "Hassa Ordusu" denilebilecek kısım, yani hanın daimi ordusu oluşturmaktadır. İkinci kısım ise süvariler, gönüllüler demekte bir beis olmayacağı kanaatindeyiz, köleler ve paralı askerlerden oluşmaktadır. Meyendorff, daimi olarak hazır olan 25.000 kişilik bir ordudan bahsetmiş, fakat acil durumlar ve sefer zamanlarında bu sayının istenildiği takdirde 60.000 civarına çıkarılabildiğini de eklemiştir. Buhara Hanlığı'nın sefere çıkarken kullandığı birliklerin sayısının 12.000-13.000 civarında olduğunu, diğer birliklerin sınır kalelerinde güvenlikle uğraştıklarını belirtmiştir. Hanın kendisine bağlı birliklere tahıl ve para ile ödeme yaptığını notlarına ekleyen seyyah, teçhizat yapısı hakkındaki gözlemleriyle notlarına devam etmiştir[317].

Meyendorff, pek çok farklı alanda Safevi etkisinin Buhara'da ne denli etkili olduğunu yakalamıştır. Aynı şekilde ordu birliklerinin silahlanışlarında da benzerlikler bulmuştur. Özellikle süvarilerin görünüşleri, kullandıkları silahlar bakımından neredeyse aynı olduklarını belirten seyyah, süvarilerin silah olarak uzun mızrak, fitilli tüfek ve eğri kılıçlar kullandıklarını söylemiştir. Savunmaları için ise çelik başlık, zincir zırh gömlek, manda derisinden yapılmış kalkanlar kullanmışlardır. Seyyah, ağır silahlar noktasında, kendisinden önce Buhara Hanlığına gelmiş pek çok seyyah ile aynı düşüncededir. Ona göre Buhara Hanlığı bu konuda çok yeterli değildir. Buhara ordusunda üç veya dört at arabasını çektiği 10 tane Safevi topunun olduğunu söyleyen yazar, kullanım ve hareket kabiliyeti olarak yetersizliklerinden dem vurmuş; bu bilgilerden sonra Buhara ordusunun diğer bir kısmına değinmiştir. En elit birlikler olarak gösterdiği Özbek süvarileri için en iyi atların tahsis edildiğini ve önemli bir hız avantajına sahip olduklarını söylemiştir. Saldırı savaşlarında çok önemli sonuçlar alan bu birlik askerlerinin teke tek mücadelelerde hep iyi olduklarını

[316]Meyendorff, **a.g.e.**, s.52.
[317]Meyendorff, **a.g.e**., s.56.

söylemiş, Özbek süvarilerinin eksikliği olarak ise uzun seferlere dayanıksız olmaları ve disiplinsiz bir şekilde savaşmalarını göstermiştir[318].

Meyendorff, kendisinin ilk kısımlarda,bu çalışmada ise en sona alınan mimari noktasında da önemli bilgiler vermiştir. Belki inşaat konusunda aldığı eğitim vesilesiyle daha dikkatli olarak Buhara mimarisini incelemiş, fakat hayal kırıklığına uğramıştır. Camii, mescit, hamam, medrese gibi yerler haricinde şehirdeki yapıların bakımsız olduğunu söyleyen seyyah, yolların dar olduğunu ve süratle hareket edilmesi durumunda muhakkak bir vasıta aracına çarpmakla sonuçlanacağını belirtmiştir. Şehir savunmasında büyük işin düştüğü surların her yerde aynı kalınlıkta ve aynı şekilde olduğunu belirten seyyah, sur yapısınıİran kasabalarının sur yapısına benzetmiştir. Ona göre şehrin 11 kapısı bulunmaktadır. Yanlarınaise iki adet kule yapılmıştır. Özetle Meyendorff, şehrin düzensiz, kirli ve neredeyse her şeyin balçıktan olduğunu söylemiştir[319].

Son olarak Meyendorff, tarım ve tarım alanlarından çıkan mahsullerile üretim konusunda bilgi vermiş, Avrupa'da elde edilen ürünlerle mukayese etmiştir. Yalnızca patates ve enginar gibi sebzelerin bilinmediğini söylemiş, tarım alanları ve su sorununa da değinmiştir[320]. Büyük fabrikaların bulunmadığını belirten seyyah üç veya dört kişinin çalıştığı atölyelerin olduğunu, ipek böcekçiliğinin geliştiğini, ayakkabı tamirinde mahir olduklarını belirttikten sonra üretimde atıl kalan yöntemlerden bahsetmiştir[321].

Meyendorff, müthiş gözlem yeteneği ve aldığı eğitimler ile ilgi alanlarının genişliği sayesinde Buhara tarihi için çok önemli bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Özellikle Safevi (İran) ve Osmanlı ile mukayeselere girerek bazı noktaları daha iyi açıklamaya çalışması araştırmacıların kafasında canlanan şemaların daha somut olmasını kabil kılmaktadır. Verdiği bilgilerin Rus hükümetinin çok işine yaradığı kesindir. Buhara hakkında yaptığı detaylı araştırmalar ileride bölgede genişleyecek olan Rus Çarlığı'nın planlarının seyrinde önemli mihenk taşlarından biri olacaktır.

---

[318]Meyendorff, **a.g.e.**, s.57.
[319]Meyendorff, **a.g.e.**, s.34.
[320]Meyendorff, **a.g.e.**, s.42-43.
[321]Meyendorff, **a.g.e.**, s.46.

3.2.1.5. Petr İvanoviç Demezon

İsmi Rus kaynaklarındaki şekliyle zikredilen kişinin asıl ismi Jean-Jacques Pierre Desmaisons'tur[322]. Çok uzun bir süre hakkındaki bilgiler gölgede kalmıştır. İlginç yaşam öyküsü ve Buhara hakkında o döneme kadar bölgeye gelmiş olan seyyahlardan farklı olarak verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Demezon, 1807 yılında Savioalı bir mason doktor ailesinin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Fakat henüz çok gençken, 20 yaşında, Savioa'dan St.Petersburg'a gitmiştir. Daha sonra Doğu Dilleri Bölümü için Kazan Üniversitesi'ne girmiş ve oldukça başarılı bir öğrenim hayatı geçirmiştir. Orenburg'ta subaylara Doğu dillerini öğretmek amacıyla kurulmuş olan Nepliuyev Askeri Okulu'na 1831 yılında Doğu Dilleri Hocası olarak atanmıştır[323].

Demezon, hayatını bir şekilde yoluna koyup devam ederken, Türkistan üzerinde emelleri olan iki güç gizliden gizliye bir rekat içerisinde birbirlerine bilenmiştir.Bu iki güç olan Rusya ve İngiltere birbirlerine açık bir tehdit göstermeden, gizliden gizliye bir oyun tertiplemiştir. İngilizler, bölgede gücü ellerine almak ve yerel müttefikler kazanarakHindistan savunmasını ileri hatlara taşıma isteğinde olmuşlardır. Bu amaçla bölgeye, daha sonra ayrı başlıklar halinde kısaca bahsedilmeye çalışılacak olan William Moorcroft ve George Trebeck isimli kişileri göndermiştir [324] . Ruslar için çok mühim olan Türkistan pazarının İngilizlere kaptırılması Çarlığın ekonomik kollarından en önemlisinin kesilmesi demek olacaktır.

İki devlet arasındaki gözle görülmeyen savaş sürerken, 1833 yılında Orenburg Valisi Pavel Petroviç Von Suhtelen vefat etmiştir[325]. Orenburg, Rusların Türkistan ile temaslarındaki en önemli bölgedir. Bir bakıma özerk denilebilecekyapıları, atanan valilerin Türkistan siyasetinde Rusların oynayacağı rolü temsil etmektedir. Rusya'nın, İngilizler karşısında hızlı ve sonuç alıcı hareketlere girişmemesi halinde onca zamandır sabırla kurduğu ilişkiler boşa gidecek ve İngilizler belkide hiç hissettirmeden Rusları saf dışı bırakacaklardır. Dönemin şartları dahilinde düşünüldüğünde iki taraf da birbirinden tam olarak haber alamamış ve tahmini senaryolar, kırıntı bilgilerle iş yürütmeye çalışmışlardır. Ruslar dinamik

[322]Bundan sonra ismi Demezon olarak kullanılacaktır.
[323]TherryZarcone, **Yasak Kent Buhara 1830-1888**, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s.21-22.
[324]Emin Özdemir, **a.g.m.**, s.120.
[325]Koç, **a.g.m.**, s.76.

hareket etmelerini anladıklarını adeta gösterir şekilde bölgeye 38 yaşındaki enerjik Rus Generali Vasiliy Alekseeviç Perovskiy'i atamıştır[326]. Perovskiy bölgede gayet aktif ve kurnaz hareket etmiştir. Yeri geldiğinde şiddete başvurmuş, yeri geldiğinde gizli işler yürütmüştür. Genç valinin Türkistan'daki İngiliz faaliyetlerinden elbette haberi var olmuş, bu konu hakkında bir planda yapmıştır. Öncelikle Rus Dışişleri Bakanlığı'nın Asya Departmanı Müdürüne başvurarak sınır ticareti ve Türkistan hakkında daha çok ve güvenilir bilgi edinilmesinin gerekliliğini bildirmiştir. Bölgeye gelmiş olan iki İngiliz'in akıbeti pek hayırlı olmamıştır. Bu sebeple vali, hükümetin resmi olarak bir elçi göndermesini yanlış bulmuştur. Düşük rütbeden ve yerel makamlardan bir elçinin gönderilmesini hem ekonomik olarak faydalı bulmuş, hemde aleni olarak bir harekete geçilmemiş olduğu için gizlenebileceğini savunmuştur[327]. Gönderilecek olan kişi Demezon olmuştur.

Buhara seyahatinde İngilizlerin başına gelenler Demezon için çok öğretici olmuştur. Bu sebeple bölgeye giderken çok iyi bir kamufle seçmesi gerektiğini anlamıştır. Buhara'da yabancıların zorluklar yaşadıklarını, fakat Tatarların Rus egemenliğinde Hristiyanlığı seçenlere çok daha kötü davrandıklarını öğrenmiştir. İşte bu sebeple kendisi bir Tatar kılığına girmiş, bununla da yetinmeyerek molla görünümüne bürünmüştür. Bu durum ziyadesiyle tehlikelidir. Rusya namına gelen Tatar görevliler muhakkak Buhara'da göz hapsine alınmakta ve dini sorgulanmaktadır. İslam dininde bir sınav vermesi gerekmekte, sınavı geçse dahi işi bitmiş sayılmaktadır. Hareketleriyle samimi bir Müslüman olduğunu herkese kabul ettirmesi ve üst düzey yöneticilerin güvenini kazanarak serbestlik kazanması gerekmektedir. Dil noktasında bir problem yaşamamakta, hem Arapça hem de Tatarca'yı gayet iyi bilmekte ve bu sayede Tatarlığını onlara kabul ettirme ihtimali doğmaktadır. Özetlemek gerekirse Demezon, Buhara'daki görevleri haricinde girdiği bu kılık ile iki sınav vermesi gerekmekte, eğer geçerse müthiş getirileri söz konusu olmaktadır. Örneğin; normal Müslümanlara açılmayan bazı kapılar kendisine açılabilmekte, o da pek çok gözden gizli kalmış olan Buhara'nın görünmeyen noktalarını görebilmektedir. Karar verildikten sonra 1833 yılının Kasım ayında Demezon sekiz aylığına Tatar

[326]Koç, **a.g.m.,** a.s.
[327]Koç, **a.g.m.**, a.s.

Mirza Cafer'e dönüşmüştür[328].

Demezon'dan istenenler 25 maddede toplanmıştır. Özetle Rus hükümetinin kaygılarını gösteren bu maddeler Demezon'un raporuyla beraber gözler önüne serilmektedir. Demezon'dan beklenenler esas olarak ticari sorunların nihayete erdirilmesi ve daha geniş çerçevede Petersburg ile Doğu Hint Kumpanyası arasındaki rekabeti ihtiva etmektedir. Buhara ile komşu hanlıklar, Afganistan, Hindistan, Kaşgar, Doğu Türkistan ve İran arasındaki kervan ticareti hakkında Demezon'dan bilgi toplaması ve mümkünse pek çok detaya ulaşması istenmiştir. Ayrıca Rus esirlerin durumu ile Buharalıların İngiltere'ye ve İngiliz ajanlarına bakışlarını öğrenmesi ve Moorcroft'un bıraktığı belgelerin gerekli yerlere hediyeler vererek ele geçirilmesi istenmiştir[329].

10 Kasım 1833 tarihinde Orsk Kalesi'nden Buharalı tacir Niyaz Muhammed'in kervanına katılarak yola çıkmış ve 29 Aralık'ta Buhara'ya varmıştır[330]. Yol boyunca gördüğü herşeyi detaylı olarak kaydeden Demezon, bölge hakkında çok kıymetli bilgiler vermiştir. Kızılkum Çölü hakkında, Meyendorff'un detaylı anlatımına ek olarak bölge ahalisi içinde Kızılkum Çölü hakkındaki rivayetleri ve batıl inançlarıda belirtmiş, hatta deyim yerindeyse dalga geçmiştir[331].

Demezon, Buhara'ya geliş yolunda muazzam bir şekilde molla kılığıyla bir bütün olmuştur. Yol arkadaşları Buharalılardan oluşmakta ve Mirza Cafer isimli Tatarın Buhara Hanlığı'na bir mektup taşıdığını bilmektedir. Demezonda bu bilgiyi saklama gereği duymamıştır. Elbette Buharalılar, hakkında bildiklerini bir şekilde hanlığa uçurmuşlar, o da bunun bilincinde olarak tam bir molla gibi davranmıştır. İslami akidelere, davranış ve konuşmasına büyük özen göstermiştir. Hatta Buhara ve Türkistan için önemlimanevi bir mekan olarak Kara-Ata Türbesi'ne girmiş ve burada namaz kılmıştır. Kendisi durumu anlatırken yavaşça namaz kıldığını, çünkü Buharalıları bu şekilde inandırmak istediğini özetle açıklamıştır[332].

Haberler Buhara Hanlığı'na ulaşmıştır. İlk günlerinde müthiş bir soğukluk ile

[328]Therry Zarcone, **a.g.e.**, s.24.
[329]Zarcone, **a.g.e.**, s.25.
[330]Koç, **a.g.m**, s.76.
[331]Zarcone,**a.g.e.**, s.26.
[332]Zarcone,**a.g.e.**, s.28.

karşılaşmış, nedeni kolayca anlaşılabilir olan bu davranış Demezon'u şaşırtmamıştır. Kafasında kurduğu plana göremuhakkak böyle bir karşılamayı beklemiştir. Müslümanlığı ve amacının sorguya tabi tutulması ve her birinden sıyrılmayı başarması söz konusudur. Kuş Beyi'ne yakın adamların birinin evinde misafir edilmiş, mektubunu elinden almak istedilersede kararlı bir duruş sergileyerek yalnızca Kuş Beyi'ne vereceğini söylemiştir. Kuş Beyi kendisiyle görüşmüş, önce Müslümanlığını sorgulamış, hoşuna gidecek cevapları aldıktan sonra Demezon'a ne zaman ayrılacağını sormuştur. Bu, o an için çok iyi bir sonuç sayılmamaktadır. Fakat Kuş Beyi kendisinin dört ay kadar kalmasına izin vermiştir[333].

Demezon, izlediği yöntemler ve gerçekten sahibi olduğu bilgiler sayesinde Buharalı ulema tarafından kabul görmüştür. Konuşması, verdiği bilgiler ve tartışmalardaki mahareti sayesinde pek çok dost edinmekle beraber medrese, cami, hatta Sufilerin zikir çektiği, Demezon'un "Hankah" dediği yerlere girebilmiştir. İşte bundan dolayıdır ki Demezon'un bıraktığı notlar diğer seyyahlardan ayrılmaktadır. Pek çoğunun yanından geçtiği Kara-Ata Türbesine ilk o girmiş, hanlığın dini kurumlarının en özellerini bizzat kendisi görmüş ve ulema ile dirsek temasında olmuştur [334] . Verdiği bilgiler sayesinde oralarda neler olduğu detaylarıyla öğrenilebilmektedir.

Demezon, halkın dini hassasiyetleri ve yaptıkları uygulamalara da şahit olmuştur. Örneğin; Buhara'nın koruyucu evliyası kabul edilen Bahaeddin Nakşibend'in Türbesi'nde düzenledikleri hem dini hemde eğlence faaliyetlerinden bahsetmiş, hatta bazen durumun daha ileriye giderek işrete döndüğününde altını çizmiştir[335].

Buharalıların yaşayışları, inançları üzerine yaptığı araştırmaların dışında istihbarat görevlerinide yerine getirmiştir. En öncelikli işi ticarette yaşanan sorunlar olmuş, bu amaçla Buhara'daki kervansarayların yerlerini, buralarda kalanların uyruklarını titizlikle kaydetmiştir. Şehrin zenginlik kaynaklarını değerlendirmeye çalışmış, özellikle hanlığın komşularıyla yaptığı kervan ticaretinde ihracat ve ithalat

[333]Zarcone,**a.g.e.**, s.29.
[334]Zarcone,**a.g.e.**, s.30-34.
[335]Zarcone,**a.g.e**., s.35.

kalemlerini tespit etmeye çabalamıştır. Buhara Hanlığı'nın askeri gücünün bir dökümünüde çıkarmış, ayrıca Rus esirler konusunda da çalışmıştır. Diğerlerinden farklı olarak bu konuyu halletmeye çalışmıştır.

Kuş Beyi ile köleler üzerine girdiği bir tartışmada ona köleliğin Kur'an'da yasal olmadığını anlatmış ve iknada etmiştir. Kuş Beyi sorunu direkt hana sunmuş, fakat istenildiği gibi bir karşılık alınamamıştır. Kendi çabalarıyla iki Rus esiri kaçırmayı başarmıştır. Kuş Beyi ile olan yakınlığı dolayısıyla Han ile dahi görüşmüş, ona uzun ömürler diledikten sonra dualar eşliğinden oradan ayrılmıştır[336].

Dönüşünde muazzam bir ilgiyle karşılanmıştır. Rus yönetimi getirdiği bilgilerden çok memnun kalmış ve Demezon'a hediyeler bahşetmiştir. "O ayrıca Buhara Kuş Beyi'nin ticari kervanların güvenliğinin sağlanması amacıyla Rusların Sır Derya'nın her iki kenarına kale inşa etmesi arzusunu General V.A. Perovskiy'e iletmiştir."[337] Böylece Demezon, üzerine düşeni misliyle yerine getirmiştir.

3.2.1.6. İ. V. Vitkeviç

Vitkeviç, 19.yüzyılın 30'lu yıllarının Buharası için mühim kaynakların başında yer almaktadır. Genç yaşta Orenburg valiliğine atanmış olan General V.A. Perovskiy ile çok yakın bir ilişkisi olmuş ve hatta Demezon yerine onun Buhara'ya gönderilmesi istenmiş, fakat rütbeden kaynaklanan bazı engellerle karşılaşılarak vazgeçilmiştir [338] . Vitkeviç'in hayatı kolay devam etmediği gibi kolay da başlamamıştır. İlk gençlik yıllarının henüz başında, belki de çocuk denilebilecek bir yaşta, siyasi bir suç ile hüküm giyerek 15 yıl Orenburg sınır hattında kalmaya mahkum edilmiştir. Elbette çok zor bir zaman olmalıdır. Sınır hattı ölümle yaşam arasındaki çizgide yaşamayaçalışan askerlerin bulunduğu bir yer olup, böyle yerlerde içki ve kadınlar pek çok defa askerler için bir unutma biçimine dönüşmüştür. Rus askerleride sınırları korurken ahlaklarını günden güne kaybetmiştir. İşte Vitkeviç'i Vitkeviç yapan şey 10 yıl boyunca,yukarıda tasvir edilmeye çalışılan ortamda er görevinde bulunmasına rağmen, daha çok ahlaki özelliklerini korumasındaki başarı

[336]Zarcone,**a.g.e.**, s.37.
[337]Koç, **a.g.m.**, s.77.
[338]Koç, **a.g.m.**, s.76.

olmuştur[339].

Vitkeviç, aldığı ceza ile adeta tekrar doğmuş, Orenburg'un sınır boylarında kendisini bulmuştur. Burada erlik gibi en alt düzeyde bir görevi ifa etmiş, fakat kendisini geliştirmekten asla geri durmamıştır. Takdire şayan bir azimle Doğu dillerini öğrenmek için çabalamış ve bu konuda çok ileri gitmiştir. Örneğin; Kazaklarla o kadar çok sohbet etmiştir ki bölgede Kazakları onu kadar iyi tanıyan kimse neredeyse olmamıştır. Bu özelliği dolayısıyla Vitkeviç'e 1835-36 kışında Sırderya kıyılarında yaşayan Kazakların obalarına gitme görevi verilmiştir. Rus tebaasından olan Kazaklar arasındaki husumetler Rus ticaretinde sorunlar yaşanmasına sebepolmuş, Vitkeviç'ten istenilen bu Kazak obalarının aralarındaki çatışmaların sonlandırılması olmuştur. Elbette tek bir amaçla bölgeye birini göndermek Rus geleneğine pek uygun düşmemektedir. Vitkeviç'e de bu ana görevi dışında görevler verilmiştir. Rusya'ya geçmiş Kazaklar üzerinde nüfuz kurmak isteyen Hokand ve Hive hanlarının girişimlerine karşı gerekenlerin yapılması yine onun görevi olmuş, fakat her nedense Vitkeviç Buhara'ya gitmiştir[340].

Vitkeviç'in emirler dışında Buhara'ya gelmesi cezalandırılacak bir durum olmakla birlikte, Vali Perovskiy'e olan yakınlığı düşünüldüğünde onun haberinin olma ihtimalinin de düşünülmesi gerekmektedir. 2 Ocak 1836 tarihinde geldiği Buhara'da bir buçuk ay kalarak 13 Şubat 1836 tarihinde ayrılmış, 18 Nisan 1836'da Orsk Kalesi'ne ulaşmıştır. Hazırladığı rapor Demezon'un gibi ilgi çekici ayrıntılara sahip olmamış, diğer Rus seyyahlar gibi pratikte işe yarayacak bilgilere odaklanmıştır. Buhara'nın ticari ilişkileri, iktisadi özellikleri, idari yapısı, halkın gündelik yaşamı, siyasi durum gibi konularda bilgi vermiştir. Ayrıca bölgede İngilizlerin faaliyetlerine özellikle dikkat çekmek istemiştir[341].

Vitkeviç, raporlarında Demezon'dan da ayrıca bahsetmiştir. Onun molla kılığında gittiği Buhara'da hemen anlaşıldığını söylemiştir. Burada dikkat çeken nokta, bu iki isimden biri olan Vitkeviç'in Demezon'dan nefret etmek için pek çok sebebinin olmasıdır. Diğer taraftan Vitkeviç'in söyledikleri çerçevesinde

[339]Koç, **a.g.m.**, s.77.
[340]Koç, **a.g.m.**, a.s.
[341]Koç, **a.g.m.**, s.77-78.

düşünüldüğünde; Buharalı yöneticiler yabancı elçilere karşı müthiş şüpheci ve ketum davranmışlardır. Hele medreseleri, zikirhaneleri açmaları söz konusu dahi olmamaktadır. Tüm bunların dışında Buharalıların iki seyyaha bakışının anlaşılması bakımından söylemek gerekir ki; Demezon hayır duaları ve güleryüzle uğurlanmış, fakat Vitkeviç, Demezon'un yaptığını yanlış bularak kendisini olduğu kimliğiyle sunmuş ve önce Buhara'da zehirlenmeye, ardından yolda öldürülmeye çalışılmıştır[342].

Orenburg valisi Perovskiy, Vitkeviç'in getirdiği rapordan son derece memnun olmuştur. Kendisi ödüllendirilmiş ve pek çok farklı görevde kullanılmıştır. 1838 yılında Afganistan'da Rus nüfuzunu arttırmak için özellikle görevlendirilmiştir. Araştırmanın ilerleyen kısımlarından temas edilecek olan İngiliz seyyah Aleksander Burnes, Afganistan'a elçi vasfıyla gittiği zaman hanın sofrasında Vitkeviç ile karşılaşmıştır. Orada Rus heyetinin Afganistan'a üçüncü gelişi olduğunu öğrenmiş ve notlarına eklemiştir[343].

3.2.1.7. Yüzbaşı Nikiforov

1839'da Hive üzerine gerçekleştirilen işgal hareketinin başarısızlık sonuçlanması sonucu ilişkiler bozuldu. Hive'nin barış görüşmeleri için girişimleri sonucunda Rusya'da karşı bir elçilik heyeti göndermiştir. Hive'ye gönderilen elçi Nikiforov, Rus Dış İşleri'nden yüksek tasdikname ve Han'a gönderilen bir mektup dışın da Rusya ve Hive arasındaki bazı çözülmemiş sorunları da çözmek görevleri verilmiştir. Rusya'nın bu görevler dışında bir isteği de Hive'deki ticareti eline alabilmek için Hive Hanlığı'nda Rus ticari konsolosluğunun açılması için Hanı ikna etmekti. Elbette her heyetin görevi olduğu gibi Nikiforov'un da görevi bölgenin topoğrafik özelliklerinden geçen yollarına kadar bilgi edinmekti[344].

Nikiforov, ekonomik beklentilerden çok Hive'nin güvenini kazanmayı ön plana almıştır. Bu güvenin kazanılması Rusya tarafından ilerideki nüfuz kurma işini kolaylaştıracak bir etken olarak görülmekteydi[345].

Nikiforov 3Mayıs 1841'de Orenburg'dan hareket etti. Yanında heyetin

[342]Zarcone, **a.g.e.**, s.38.
[343]Sabol, **a.g.m.**, s.1021.
[344] Dinçer Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.215, Nisan 2015, s.98.
[345] Dinçer Koç**, a.g.m.**, s.99.

görevlileri haricinde ticari konsolosluğu kabul ettirdiği takdirde göreve başlayacak olan Aitov'da bulunmaktaydı. 9 Ağustos'ta Hive'ye varan elçi hemen görüşmelere başladı. Görüşmeleri sonunda Hive Han'ı Rusya'nın isteklerini kabul etmedi. Bir müddet elçiyi beklettikten sonra Orenburg ve Astarhan'da kendi tüccarları için bir konsolos bulunması şartıyla Rusların ticari konsolos bulundurabileceğini bildirdi. Bu söz alınmış olsa dahi şehirden heyet ayrılır ayrılmaz Hive Han'ı Rus ajanlarını istemediğini belirterek Aitov'u şehirden attı. Nikiforov'un seyahati Rusya'ya hiçbir şey kazandırmamış olsa da Hive Hanlığı ve yolları hakkında mühim bilgileri toplamıştır[346].

3.2.1.8. Egor Petroviç Kovalevsky

1830'lu yıllar Hive ile Rusya arasındaki ilişkilerin gerginleştiği ve olası bir savaşın çanlarının çaldığı dönem olmuştur. İhtimalin gerçekleşme riskinin artmasıyla Hive Hanı, Buhara Emiri ile ittifak yapmak ve beraberce Ruslara karşı koymak istemiştir. Lakin Buhara'nın o dönemde başında bulunan Emir Nasrullah (1826-1860), bu öneriye hiç sıcak bakmamış ve direkt reddetmiştir. Emir Nasrullah, Ruslara karşı mücadele etmek yerine onlarla yanyana bir siyasetin İngilizlere karşı daha yararlı olacağını düşünmüştür[347].

Emir Nasrullah, Rusya ile olan ilişkileri güçlendirmek adına St.Petersburg'a bir elçi göndermiştir. Elçiliğin vasıtasıyla Ruslardan Buhara ülkesinin doğal kaynaklarını işlemek üzere Buhara'ya maden mühendislerinin gönderilmesini istemişlerdir. Rusların çok uzun zamandır bilgi toplamaya ve bir şekilde o kaynaklarasahip olmaya çalıştığı madenler Buhara Hanlığı tarafından Rusların önüne serilmiştir.

Rus hükümeti hiç vakit kaybetmeden Binbaşı E.P. Kovalevsky ve Yüzbaşı Gerngross'u 30 Ekim 1839 tarihinde Buhara kervanıyla birlikte Orenburg'dan Buhara'ya göndermiştir. Temel görev haricinde Kovalesvsky'e Rus tüccarlardan alınan vergileri düşürmek, daimi Rus konsolosluğunun açılması konusunda Buharalı yöneticilerin fikrini öğrenmek, Amu Derya üzerinden Buhara'dan Afganistan'a doğru

[346] Koç, **a.g.m.,** a.s.
[347]Hatunoğlu, **a.g.m.**, s.503; Koç, **a.g.m.**, s.78.

ticaretin geliştirilebilir olup olmadığını öğrenmek, Buhara'nın topografik olarak ulaşılabilecek her bilgisine ulaşmak, Buhara'da satılan İngiliz malları hakkında bilgi toplamak gibi görevlerde verilmiştir. Fakat Hivelilerin düşmanca tutumu sebebiyle mühendisler kervandan ayrılarak başka bir yol tutma mecburiyetine düşmüştür. Geçtikleri yollar daha çok Kazak Bozkırlarını ihtiva ettiği için Kazaklar hakkında etnografik ve topografik çok fazla bilgi kaydetmiştir[348].

Kovalevsky, Emir Nasrullah dönemi hakkında birinci elden kaynak olması nedeniyle Buhara Hanlığı tarihi açısından mühimdir. Hazırladığı eserinde; Emir Nasrullah ve Kuş Beyi'ne, Buhara'da geçtiği yollara, Buhara'nın Hive üzerine düzenlediği 1839 seferine değinmiş, ayrıca İngiliz subaylarının Buhara'da olması ve onlarla ilişkili diğer konulara da temas etmiştir[349].

3.2.1.9.Albay G.İ. Dainilevskiy

Nikiforov'un Hive'den ayrılmasından sonra Allahkulu Han, Rusya ile olan sorunların çözümü için bir elçilik heyetini St.Petersburg'a gönderdi. Fakat yeteri kadar yetkili bir elçi olmadığı görülünce Rusya kendisinin bir elçi göndermesini ve barış görüşmelerinin sağlanması için Albay G.İ Danilevskiy'i görevlendirdi. Heyetin görevi halledilmemiş sorunları çözüme ulaştırmak ve barışı Rus lehine sonuçlandırmaktır. Ek olarak İran Şahı'nın ricası üzerine Hive'de esir tutulan 1500 kadar İranlı'nın serbest bırakılmasını sağlamaya çalışmıştır[350].

1 Ağustos 1842'de Orenburg'dan yola çıkan heyet 9 Ekim civarlarında Hive'ye ulaştı. Uzun görüşmeler sonucunda ilerlemeye başlayan ilişkiler Allahkulu Han'ın ölümü üzerine sekteye uğradı. Fakat yerine geçen oğlu Rahimkulu Han ile tekrar başlayan görüşmeler sonunda protokol konusunda anlaşmaya varıldı. İranlı esirler konusunda ise sadece bir kişinin serbest bırakılacağı Rus heyetine söylendi[351].

Rus elçilik heyeti protokolün sağlanması sonrasında 31 Aralık'ta Hive'den ayrılmıştır. İmzalanan protokol Rusya'nın lehine sonuçlanmış ve büyük kazançlarla çıkmıştır. Danilevskiy, kendisiyle beraber Hive elçisi Muhammed Emin ile beraber

[348]Koç, **a.g.m.**, a.s.
[349]Koç, **a.g.m**., s.79.
[350] Dinçer Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.215, Nisan 2015, s.100.
[351] Dinçer Koç, **a.g.m.**, a.s.

St.Petersburg'a geldi. Barışın sağlanması sayesinde Hive elçisi iyi karşılanmış ve kedisine yüklü miktarda hediyeler verilerek Hiveli devlet adamlarına götürmesini istediler. Seyahatin getirisi ise heyet üyelerinin raporları sayesinde Hive Hanlığı'nın coğrafi, ekonomik, kültürel ve etnografik bilgilerin aktarılmış olmasıdır[352].

3.2.1.10. Konstantin Fedoroviç Butenev ve Nikolay Vladimiroviç Hanikov

Buhara'ya giden iki ismin bir arada anılmasının nedeni bir heyetin iki önemli ismi olmalarından kaynaklanmaktadır. Orenburg Valisi Perovskiy, Rus Hükümetini Türkistan'a casuslar yollamanın gerekliliğinde ikna etmeyi başarmıştır. Bu durumun sebebi İngilizlerin bölgede olduklarının biliniyor olmasına rağmen neler yaptıklarıveya planlarından bir türlü haberdar olunamamasıdır. Diğer taraftan hanlıkların, özellikle Buhara Hanlığının, bu yeni oyuncuya karşı hangi nazarla yaklaştığı Ruslar için öğrenilmesi elzem konuları oluşturmaktadır. Valinin tavsiyesi doğrultusunda Rus hükümeti 1841 yılında Buhara'ya maden mühendisi K.F. Butenev başkanlığında bir elçilik heyeti gönderilmesini kararlaştırmıştır. Buhara emiri bizzat kendisi böyle bir taleple daha önce gelmiş, Hivelilerin karşı koymalarıyla istenilen sonuç alınamamıştır. Fakat bu sefer daha iyi sonuçlar alınmak için bölgeye tekrar bir görevli gönderilmiştir[353].

Butenev'e hanlığa götüreceği mektup dışında pek çok yan görev verilmiş, bunlar işinin gözükmeyen ama en iyi şekilde yapılması beklenen kısmı olmuştur. Butenev'den istenenler kendisinden önceki görevlilerden istenenlere benzemektedir. İlk istek Rusya ile süren sıkı ittifakın devam ettirilmesi olmuş,diğer istekler ise şu şekilde devam etmiştir; Buhara Hanlığı ve ona komşu olan hanlıklar hakkında doğru ve güvenilir bilgiler toplamak, Rusya ile varolan ticareti daha da geliştirmek, Rus tüccarlardan alınan vergi miktarını düşürmek, doğal kaynakların tespiti bahanesiyle Buhara Hanlığı'nın her karış toprağını incelemek, Rus kölelerin serbest bırakılmasını sağlamak, Buhara Emiri'ni Rusların haklarını koruyabilmesi için ülkesinde bir Rus konsolosluğunun kurulması için ikna etmek. Ayrıca İngilizlerin olası müdahalesini engellemek için İngiliz esirlerin serbest bırakılmasını da eklemişlerdir[354].

---

[352] Koç, **a.g.m.**, s.101.
[353]Koç, **a.g.m.**, s.79.
[354]Koç, **a.g.m.**, a.s.

Butenev'in heyeti oldukça kapsamlı olmuş, heyet içerisinde mühendisler, topoğraflar, doğa bilimcilerinin yanı sıra araştırmada üzerinde ayrıca durulmaya gayret edilecek olan Hanikovda şarkiyatçı olması münasebetiyle bulunmuştur. Heyetin ana görevi bilgi toplamaktır. "3 Mayıs 1841 tarihinde Rusya'nın aynı sıralarda elçi olarak Hive'ye gönderdiği Yüzbaşı Nikiforov'un heyetiyle birlikte Orenburg'dan yola çıkmıştır."[355] Uzun yolculuktan sonra 5 Ağustos'ta Buhara'ya gelmiş, gelir gelmez emir kendileriyle görüşmüştür. Ruslar ile kurulan dostane ilişkilere güvenerek heyetin içerisindeki Hanikov ve diğer görevliler araştırma yapmak için Emir Nasrullah'tan izin almış, böylece araştırmalarını gizli gizli yürütmek zorunda kalmadan, bir nebze daha özgürce hazırlama fırsatı elde etmişlerdir[356].

Butenev, Emirle görüştüğü bu ilk günün ardından kendisini daha fazla görememiştir. Emir bu iş için bürokratlarını memur kılmış ve görüşmeler onların vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Emir son derece akıllı davranarak Rusların her isteğini bir şarta bağlamıştır. İstenilen ticaret anlaşmasını önce Rusların imzalamasını istemiş, ancak bundan sonra Buhara Hanlığı'ndaki Rus esirlerin serbest bırakılacağını söylemiştir. Rus tüccarlarından alınan verginin düşürülmesi için ancak Buharalı tüccarlardan Rusya'da alınan verginin düşürülmesi halinde geçerli olabileceğini söylemiştir. İngiliz esirler konusunda ise; İngilizlerin Buhara'yla dost olmak için bir mektup gönderdiklerini ve Emirin de dostluğa karşılık bir mektup yazdığını, buna cevap gelir gelmez serbest bırakılacaklarını söylemiştir. Görüldüğü gibi Butenev, Rus hükümetinin kendisinden istediği hiçbir şeyi yerine getirememiş, Emiri ikna etmeye vakıf olamamıştır. 8 Nisan 1842 tarihinde Buhara'dan ayrılarak Rusya'nın yolunu tutmuştur. Rus hükümeti isteklerinin yerine getirilmemesinden müthiş rahatsız olmuş, bunu göstermek için Buhara elçiliğini alıkoymuştur. İngiliz ve Rusların serbest bırakılmasını istediysede İngilizler için çok geç kalınmıştır[357].

Tüm bu başarısız diplomatik girişimlerden bağımsız olarak araştırmalar muazzam bir başarıyla yürütülmüştür. Özellikle Hanikov aldığı notları derinlemesine kaydetmiş, pek çok konuda incelemeler yapmıştır.Hanikov'un eseri kendisinden

[355]Koç, **a.g.m.**, a.s.
[356]Koç, **a.g.m.**, s.80.
[357]Koç, **a.g.m.**, s.80.

önceki pek çok seyyah gibi başlıklandırılmıştır. Rus hükümetinin ihtiyacı olan bilgilerin daha derli toplu olması veya bu bilgilere odaklanılmasından dolayı böyle bir yolun izlenmiş olması mümkündür. Hanikov da eserinde ilk olarak Buhara'nın coğrafi olarak sınırlarıyla ilgilenmiş, ardından Buhara'nın dağları, ovaları, akarsuları gibi ülkenin jeopolitik önemini ortaya koyacak detayları vermiştir[358].

Hanikov, bölgenin ekonomik faaliyetleriyle titizlikle ilgilenmiştir. Eserinde uzun bir bölüm ayırdığı hanlığın ekonomisinde ilk olarak pek çok seyyahın dikkatini çeken meyve ağaçlarını anlatarak başlamıştır. Bu ağaçlarda yetişen hububatlar ve kullanım noktaları ile bunların durumları hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca alınan vergileri ve bu vergilerin türlerini isimleriyle beraber aktarmıştır. Tütünden, sebzeye kadar görüp duyduğu ve öğrendiği hemen her şeyi notlarına titizlikle detaylandırarak eklemiştir. Tarım ve genel manada üretim üzerinde durduktan sonra Rus hükümeti için daha büyük bir öneme sahip olan ticarete girmiş, bu bölümde ise Buhara'nın önce şehirleri arasında yaptığı ticarete, ardından ülkeler arası ticaretine bakmıştır. Ülkeler arası ticarete konu olan malları sıralamış, Buhara'nın kimden ne aldığı ve kime ne sattığı hakkında bilgi vermiştir. Ayrı bir başlık olarak ticaret kısmına ekleme gereği duyduğu bilgiler ise Hive Hanlığı'nın başta olduğu hanlıklar arası ticarettir[359].

Eserinin son kısımlarında Buhara yönetimi ve medeniyeti hakkında bilgi vermeye çalışmıştır. İslam ve göçebe kanunlarının harmanlandığından ve Emirin gücünden bahsetmiş, Buhara'daki ilmi gelişim ve ilgi alanı konusunda bilgi vermeye çalışmıştır. Dönemin Buhara hükümdarı olan Emir Nasrullah'ın detaylı bir şekilde tasvirini de ayrıca yapmaya çalışmıştır[360].

3.2.1.11. Nikolay Pavloviç İgnatiyev

Çarlık Rusya, 1842 yılından itibaren Türkistan hanlıklarıyla bağlantısını zayıflatmış ve bölgeden malumat alamamıştır. Bu sırada Hive ile olan ilişkilerin gerginleşmesi ve Buhara'nın ticaret noktasında Rusya ile temasa geçmeye çabalaması ile ilişkiler hareketlenmeye başlamıştır. Diğer taraftan Ruslar, Türkistan içlerine

[358]N.V. Khanıkoff, **Bokhara: Its Amir and Its People**, İngilizceye çev. Baron Clement A. de Bode, J. Madden, London 1845, s.1-11.
[359]N.V. Khanıkoff, **a.g.e.**, s.144-230.
[360]N.V. Khanıkoff, **a.g.e.**, s.231-314.

ilerleyebilmek için Sır Derya'ya yakın yerlerde tahkimatlar kurmaya başlamış, Amu Derya hakkında topografik bilgiler toplamaya başlamıştır. Tüm bu konuları göz önüne alarak Türkistan'a gidecek bir elçilik heyetine ihtiyaç duyan Rus hükümeti, o sırada Rus ordusunda görev yapan Albay İgnatiyev'in başkanlığında bir heyeti oluşturmuştur[361]. Heyetin diğer üyeleri tıpkı daha önceki heyetlerde görüldüğü gibi farklı konularda uzmanlaşmış insanlardan oluşturulmuştur. Rus amiral, kaşif Aleksander Fedoroviç Mojayski, şarkiyatçı, arkeolog, nümizmat Pyötr İvanoviç Lerh ve astronom, diplomat Kiril Vasilyeviç Struve heyetteki uzmanlardan bazılarıdır[362].

İgnatiyev'in başkanlığındaki heyetin önce Hive ardından Buhara'ya gitmesi kararlaştırılmıştır. Görünen amaçların dışında, her heyette görüldüğü gibi İgnatiyev'den de alt görevleristenmiştir. Kazak toprakları, Hive ve Buhara hanlıkları hakkında olabildiğince çok topografik bilgi toplaması seyyaha bildirilen öncelikli görev olmuştur. Bundan sonra geçtiği ülkelerin coğrafi ve istatistiki bilgilerini toplaması, Amu Derya'nın Hazar Denizi'ne dökülen eski yatağının tespiti, Türkmenlerin askeri ve silah bakımından durumunun incelenmesi, hanlıkların komşu ülkelerle ilişkileri, bu ülkelerin askeri düzeyleri hakkında bilgi toplamak konularında görevlendirilmiştir[363]. Ayrıca Hive ve Buhara hanlıkları üzerindeki İngiliz etkisinin öğrenilmesi ve bu etkinin bertaraf edilmesi için çarelerin bulunması emredilmiştir[364].

İgnatiyev başkanlığındaki heyet 15 Mayıs 1858 tarihinde Orenburg'tan ayrılmış, 16 Temmuz'da Hive'ye ulaşmıştır. Fakat Hive Hanlığı'nda olduğu süre boyunca İgnatiyev bir sonuç alamamış, 31 Ağustos'ta Hive Hanlığı'ndan ayrılmış ve 22 Eylül'de Buhara'ya ulaşmıştır[365]. Buraya kadar başından geçenleri, aldığı emir üzerine titizlikle kaydeden İgnatiyev pek çok sorundan bahsetmiş, özellikle Türkmen baskınlarının söylentilerinden ve bir saldırıdan nasıl kurtulduklarından birazda abartarak anlatmıştır[366].Buhara'ya vardıktan sonra, İgnatiyev'in de belirttiği gibi tehlikelerden kurtulduğunu düşünerek dinlenecek fırsat bulmuştur. Rus heyeti

[361]Koç, **a.g.m.**, s.81.
[362]Selim Karagöz, "Rus Seyyahların İzinde 19.Yüzyılın İkinci Yarısında Buhara Emirliği", ed:Mustafa Gökçe, **Seyyahların İzinde Türkistan**, Pegem Akademi, Ankara 2010, s.154.
[363]Koç, **a.g.m.**, s.82.
[364]Hayit, **a.g.e.**., s.68.
[365]Koç, **a.g.m.**, a.s.
[366]Selim Karagöz, **a.g.m.**, s.155.

Buhara'da müthiş bir sıcaklıkla karşılanmıştır.İgnatiyev'in ayrıntılarıyla bahsettiği bu karşılamada heyete tatlı ve reçeller sunulmuş, Özbek pilavı ikram edilmiş ve en son çay sunulmuştur. İgnatiyev, bu karşılamadan çok etkilenmiştir[367].

Buhara kuralları çerçevesinde heyete kalacak bir yer tahsis edilmiş, fakat yine Buhara kuralları gereği kendilerine bir emir gelmeden kaldıkları yerden dışarı çıkmaları yasaklanmıştır. İgnatiyev, genel olarak kaba bir şekilde bahsettiği Buhara'dan bu sıralarda aldığı notlarında hakarete varan kelimler kullanmıştır[368] .İgnatiyev'in Buhara Hanlığı'na geldiği sıralarda Emir Nasrullah, Hokand Hanlığı ile savaşta olduğu için heyet büyük vezir ile görüşmüştür[369]. Bu sırada heyetin şerefine oyunlar düzenlenmiş, İgnatiyev bu oyunlardan detaylıca bahsederken oyunlarda kullanılan atları övemeden edememiştir. Hatta oyuncuların önüne bir avuç altın serptiğini, kendisine de bu atlardan birinin hediye edildiğini söylemiştir[370].

İgnatiyev, büyük vezir ile gerçekleştirdiği görüşmeler sonunda Rusların isteklerini sıralamış olup, altı başlıkta toplanan bu istekler; Rus tutsakların serbest bırakılması, Ortodoks tüccarların gümrük vergilerinin %50'ye indirilmesi ve Müslüman tüccarların %25 daha az vergi vermelerinin sona erdirilmesi, getirilen malların fiyatlandırılmasının adil olması ve Rus tüccarların Buharalı görevlilerden korunması, Rusların bölgede daimi bir ticaret temsilciliği bulundurmasına izin verilmesi, Rus tüccarlar için özel kervansarayın Buhara tarafından inşa edilmesi, Rus gemilerinin Amu Derya'da serbest dolaşmasının sağlanması şeklinde sıralanabilmektedir. Son istekleri Buharalı yetkilileri düşündürmüş, kendileri açısından bir yarar görmeyen büyük vezir ve adamlarını İgnatiyev ikna etmeye girişmiştir[371].

İgnatiyev ile büyük vezir arasında gerçekleştirilen bu görüşme kağıda dökülerekEmire gönderilmiştir. Emir, heyeti savaş çadırında karşılamak istemediğini, başkentte konuşmalarının daha doğru olacağını, ayrıca görevlerini yerine getirene

[367]Karagöz, **a.g.m.**, s.156-157.
[368]Karagöz, **a.g.m.**, s.157.
[369]Koç, **a.g.m.**, a.s.
[370]Karagöz, **a.g.m.**, s.158-159.
[371]Karagöz, **a.g.m.**, s.159.

kadar Buhara'da kalabileceğini bildirmiştir. İgnatiyev, bütün notları boyunca aşağıladığı Buhara ve Buharalıların dışında misafirperverliklerinden övgüyle bahsetmiştir. Hem idarecilerden hemde halktan gayet insani tepkiler görmüş, her daim güleryüzle karşılaşmışlardır. Yol boyunca hasta olan herkes Buhara'da tedavi edilmiş, çoğunun kurtarıldığı da yine İgnatiyev'in notlarından öğrenilmiştir[372].

Daha önceki Rus heyetlerinden öğrenildiği gibi Buharalılar teşrifat kurallarına büyük önem vermekte ve gelen elçilerden de aynı hassasiyeti göstermelerini beklemektedirler. Fakat İgnatiyev, Buharalıların bu durumlarını çocukça bulmuş ve kimi zaman bilerek, kimi zaman ise bilmeden kuralları ihlal etmiştir. Genel olarak Rus diplomasisinin dayandığı nokta olan bu aşırı ileri giden tutum Buharalılarca hoş karşılanmaya çalışılmış ve sorunlar bir şekilde çözülmüştür. Yazılanlardan yola çıkıldığında, İgnatiyev Buharalıların teşrifat konusundaki kurallarını doğru gözlemleyememiş veya Rus kibri dolayısıyla incelenmeye değer görmemiştir[373].

Emir Nasrullah, 11 Ekim'de başkente dönmüş ve hemen Rus heyetini kabul etmiştir. Bu görüşme sırasında da bazı sorunlar olmasına karşın kısa sürede çözülmüştür. At üstünde saraya giren İgnatiyev, Emirin huzuruna büyük bir debdebe ile götürülmüştür. Bu görüşme sırasında Emiri gözlemleyen İgnatiyev, onun fiziksel görünüşü hakkında detaylı bir inceleme yapmış, ayrıca karakteri hakkında da görüşlerini bildirmiştir. Bu görüşleri,Emiri bekledikleri sürede onun daha önce yaptıkları hakkındaki durumları ve görüşme esnasındaki hareketleri oluşturmuştur. Emirin kendilerine çok kibar davrandıkları ve hatta sıkılmamaları için yemekler, müzisyenlerin dahi getirildiğini belirtmiştir. Elbette bunların altında da bir neden olduğu düşünülmektedir. Emir Nasrullah Hive Hanlığı'na karşı Ruslarla ittifak yapmak istemesi sebebiyle heyetin gönlünü yapmaya çalışması anlaşılabilir bir hadisedir[374].

Emir Nasrullah, Rusların bütün isteklerini kabul ettiğini bildirmiştir. Ülkenin her yanına haberler salınarak Rus esirlerin aileleriyle beraber getirilip heyete

[372]Karagöz, **a.g.m.**, s.160.
[373]Karagöz, **a.g.m.**, s.161.
[374]Karagöz, **a.g.m.**, s.162-163.

teslimedilmesini emretmiş, böylece İgnatiyev Buhara'dan büyük bir başarıyla ayrılmıştır. Bu başarısı kendi geleceğinide etkileyecek ve Dışişleri'nde önemli mevkileri işgal edecektir[375].İgnatiyev'in başkanı olduğu kalabalık heyet işini en iyi şekilde yapmıştır. Hanlıklar arasındaki çekişmenin boyutu, askeri, sosyo-ekonomik sorunlar gibi tüm konular detaylı bir şekilde not edilmiştir. İgnatiyev'in aşağı bir tabaka ve kendi deyimiyle "Allah'ın belası yer" olarak tanımladığı Buhara Hanlığı kendisine ne kadar konuksever yaklaşmış olsa dahi onu etkileyememiştir. Petersburg'a döner dönmez Türkistan hanlıklarının bir an önce işgal edilmesi gerektiğini ısrarla söylemiştir. İgnatiyev'in getirdiği bilgiler gerçekten de Rus işgali sırasında çok işlerine yaramış ve sonuna kadar kullanılmıştır[376].

3.2.1.12. Aleksandr Alekseeviç Tatarinov

Rusya'nın Hokand Hanlığı ile silahlı bir mücadeleye gireceği sırada yanında bir müttefik görme ihtiyacı hasıl olmuştur. Hem Hokand Hanlığı'nın çabuk düşmesi hemde Rusya'nın gücünü boş yere kullanmak istememesisebebiyle Buhara Hanlığı'nı yanında görmek için bir ittifak önerisinde bulunmuş, bu öneri hanlığın güneyini Buhara, kuzeyini ise Rusların işgal etmesi olmuştur. Geçmişten beri Hokand ile anlaşamadıklarının açık olması sebebiyle Buhara hükümdarı Emir Muzaffer (1861-1885) Rusların teklifine sıcak bakmış, lakin Rusların, Buhara'nın kendisine ait saydığı Taşkent'i işgali üzerine ipler gerilmeye başlamıştır. Buhara Hanlığı'nın tüm Rus politikası değişmeye ve Buharalı milisler Taşkent önlerine kadar akın yapmaya başlamıştır[377].

General Çernyayev, hem Buharalıların bu hareketlerini durdurmak hemde Rus ordusuna gerekli zamanı kazandırmak adına Buhara'ya bir elçilik heyeti göndermiştir. Rus heyetinde K.V. Struve, Kurmay Yüzbaşı A. Gluhovskiy, maden mühendisi olan Yarbay A.A. Tatarinov başta olmak üzere 32 asker de görevlendirilmiştir. Heyet hemen Orenburg'tan hareket etmiş ve uzun, meşakkatli bir yoldan sonra Buhara'ya ulaşmıştır. Fakat Emir Muzaffer, akıllıca hareket etmek yerine ani bir kararla karşılık vermeyi tercih etmiş, Taşkent konusundaki rahatsızlığını göstermek için elçilik heyetinin tüm üyelerini yakalatıp hapse

[375]Koç, **a.g.m.**, s.82.
[376]Karagöz, **a.g.m.**, s.165; Hayit, **a.g.e.**, s.69.
[377]Koç, **a.g.m.**, s.83; Hatunoğlu, **a.g.m.**, s.503.

attırmıştır. General Çernyayev, durumu haber alır almaz yazılı olarak Emir Muzaffer'den tutukluların serbest bırakılmasını istemiş, cevap olarak istediğini alamayınca askeri bir seferle tehdit etmiştir. Emir Muzaffer'in tehditlere karşı askeri gücüne olan güveni ağır basmıştır. Birkaç zafer kazanılmış olsa dahi 1866 yılının Ocak ayında başlayan askeri sefer sonunda Buhara Hanlığı Öretepe, Cizak, Semerkant ve Katta-Kurgan gibi önemli topraklarını Ruslara kaybetmiştir. 1868 yılında Buhara hükümdarı çok ağır şartlar barından bir ateşkesi kabul etmek durumunda kalmış ve Buhara, Ruslar tarafından oluşturulan Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanarak Rusya elinde bir ülke olmuştur[378].

Semerkant'ta tutuklu olan ve Rusların askeri seferi sonucu kurtarılan Tatarinov, 1866-1872 yılları arasında Türkistan Genel Valiliği'nde görevini sürdürmüştür. Türkistan'daki maden yatakları ve kaynakları konusunda müthiş çalışarak her birini tespit etmeye çalışmıştır. Bu konuda Rusya'da oldukça önemli bir isim olarak yerini alan Tatarinov, Buhara'ya yapılan bu seferi konu alan bir eserde bırakmıştır[379].

3.2.1.13. L. F. Kostenko

Rusya, Buhara'dan önemli topraklarını almış olmasınarağmen hala varlığını sürdürmekte ve hayatının Ruslarla olan ilişkiye bağlı olduğunu bilen Buhara Hanlığı Ruslara elçiler göndermektedir. Buhara'dan gelen bu elçilik heyetine karşılık 1 Nisan 1870 tarihinde Türkistan Genel Valisi Von Kaufmann bir elçilik heyeti göndermeye karar vermiştir. Bu doğrultuda Rus ordusunda önemli görevlerde hizmet eden S.İ. Nosoviç başkanlığında bir heyet oluşturulmuştur[380]. Rusya'dan Buhara'ya giden elçilik heyetleri artık eskisi kadar çeşitli uzmanlıklardan insanları ihtiva etmemeye başlamıştır. Aslında 1870 yılından Türkistan topraklarına gelenler bilim adamları olmuştur. Resmi açıdan ise çoğunluk olarak askerler görülmüştür[381].

Heyetin üyelerinden biri olan ve ilerleyen yıllarda Rus ordusunda general rütbesinde görülecek L.F. Kostenko bölge hakkında izlenimlerini 1871 yılında

[378] Koç, **a.g.m.**, s.83-84; Hatunoğulu, **a.g.m.**, s.503-512.
[379]Koç, **a.g.m.**, s.84.
[380]Koç, **a.g.m.**, a.s.
[381]Karagöz, **a.g.m.**, s.166-167.

yayınlamayı başarmıştır. Heyetin başlıca görevi Türkistan Genel Valisi Von Kaufmann'ın Buhara Emiri ile dost olduğunu bildirmek ve halihazırdaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesini sağlamak olmuştur. 1 Mayıs 1870 tarihi itibariyle Taşkent'ten yola çıkan elçilik heyeti 6 Mayıs'ta Semerkant'a gelmiş, buradan sonra yola çıkan grup 17 Mayıs'ta Buhara'ya ulaşmıştır. 17 Haziran'a kadar süren görüşmeler sonunda Ruslar istediklerini alarak Taşkent'e geri dönmüştür[382].

Kostenko'nun eseri Buhara Hanlığı'nın sonlarını ihtiva ettiği için önem taşımaktadır. Eserinde Buhara'nın siyasi, idari, ekonomik ve kültürel yönlerini ortaya koymuştur. Geçtiği güzergah boyunca gördüğü Semerkant, Katta-Kurgan, Buhara gibi yerleri çok detaylı bir şekilde betimlemiştir. Bu tasvirler sayesinde Türkistan şehirlerinin bu yüzyıldaki genel görünümü hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Elbette asker olmasından dolayı veya Rus hükümetinin her daim öğrenmek istediği bilgilerden olması sebebiyle hanlığın askeri yapısını incelemiştir. Halkın yaşayışına dair mühim bilgiler vermiş, ticaret konusunda da dikkat çekici notlar almıştır[383].

Yukarıda sıralanmaya çalışılan isimlerin dışında pek çok Rus seyyah bölgeye gelmiş veönemli eserler bırakmışlardır. Büyük bir kısmı bilim insanı veya asker kökenli kişiler olan bu seyyahlar gördüklerini açıklıkla anlatmışlardır. Türkistan'a ayak basmış ve ondan bahsetmiş bu önemli kişiler arasında V.V. Radlov, A.P. Fedçenko, N.F. Petrovskiy, A.L. Kun, N. Stremouhov, L.N. Sobolev, A.P. Horoşhin, N.A. Mayev ve D.N. Logofet sayılabilmektedir.Yaptıkları çalışmalar dün Rus hükümetinin bölgedeki hakimiyetini perçinlemesine sebep olurken, bugün araştırmacıların Türkistan'ı daha iyi öğrenmesine vesile olmaktadır.

3.2.1.14.Çokan Çingisoviç Valihanov

Doğu Türkistan bölgesine Rusya'nın ilgisi Batı Türkistan'ın işgalinden sonra yoğunlaşmıştır. 1850'lerde Doğu Türkistan'ı dolaşan ilk Rus görevli Ç.Ç. Valihanov'dur. Batı Sibirya valisinin özel görevlendirmesiyle Tanrı Dağları, Cungarya ve Doğu Türkistan'ı gezmiştir. Bilim dünyası için karanlık bölge olma vasfını sürdüren Doğu Türkistan'a kapılar Valihanov'un çalışmaları sayesinde

[382]Koç, **a.g.m.**, s.85.
[383]Koç, **a.g.m.**, a.s.

olmuştur. Valihanov Ekim 1858 ile Mart 1859 aralığında Doğu Türkistan'a bulundu. Bu süre zarfında bölgeyi adım adım gezerek tarihi, etnografyası ve coğrafyası hakkında önemli bilgiler toplamıştır[384].

Valihanov, bölgede gördüğü pek çok şeyi notlarına kaydetmiştir. Bunun doğal açıklaması elbette Rusya'yı Doğu Türkistan hakkında olabildiğince bilgilendirmekti. Amacı doğrultusunda iyi gözlemler çıkardığını düşündüğümüz seyyahın notlarından yararlanarak Rusya'nın bölgeye 19.yüzyılın ortasındaki ilk adımını da anlamaya çalışacağız.

Valihanov'un notları tıpkı kendisinden önce Türkistan'ın diğer bölgelerini gezen seyyahların notları gibi önce coğrafi tanımlamalarla başlar. İklim ve doğa hakkında notlar aldıktan sonra ticari konulara yönelmiştir. Tahminimizce böyle olmasının sebebi de Rusya'nın bölgedeki ticaret hakkında bilgi istemesidir. Doğu Türkistan ticaretinde en önemli şehrin Kaşgar olduğunu belirten seyyah, Kaşgar'daki ticaret hacminin her geçen gün arttığını söyler. Orta ve Güney Asya'nın tüm mallarının Kaşgar'da toplanıp buradan Cungarya ve Çin'e satıldığının altını çizer. Valihanov, notlarının bu kısmında ilgi çekici bir bilgi paylaşır. Çin hükümetinin normalde yabancıları pazara sokmamasına veya müthiş zorluklar çıkarmasına rağmen Kaşgar'a ayrıcalık tanındığını, Batılı tüccarların gelip iş yapabildiğini söyler. Fakat Valihanov ne kadar uğraş verse de Ticaret hakkında genel bilgiler dışında pek bir şey öğrenemez. Bu amacına ulaşamamasında Çinlilerin ketumluğunu ve yerli halkın cahilliğini neden olarak gösterir[385].

Ticaret hakkında yeteri kadar detaylı bilgi edinemeyen Valihanov, ticaretin en yoğun olduğu pazarları incelmeye koyulmuştur. Seyyah bölge pazarlarında "Andicanlılar" diye bir grubun varlığından haberdar olmuştur. Bu gurup Hokand, Taşkent, Andicanlı tüccarların tamamı için kullanılmıştır. Seyyah bahsi geçen tüccarların pazarlarda yoğun olduğunu belirtir. Ayrıca betimlemeye çalıştığı pazarların son derece geniş ticaret hacminin olduğunu notlarına ekler. Söylediklerini örneklendirmek amacıyla günde 40.000 hayvanın satışının yapılabildiğini söyler[386].

Andicanlılar dışında yerlilerin ve Türkistan'dan gelen tüccarların durumlarını

[384] Aleksandr Kolesnikov**, Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar**, Çev: Rakhat Abdieva, Haz: İlyas Kemaloğlu, TTK, Ankara 2010, s.9.
[385] Aleksandr Kolesnikov, **a.g.e**., s.76.
[386] Kolesnikov**, a.g.e.**, s.77.

da betimlemeye çalışmıştır. Türkistan'ın Buhara, Hive gibi yerlerinden gelen tüccarların bölgeye ne kadar ilgili olduklarının altını çizdikten sonra her bir bölge tüccarının neler sattığını kaydetmiştir[387].

Seyyah bu bilgilerin ardından Kaşgar şehrini anlatmaya koyulur. Ona göre Kaşgar, 16.000 eve sahip büyük bir şehir konumundadır. Şehrin dışarıdan ilk görüntüsü hakkında elinden geldiğince detaylı bir anlatım sergiler. Şehrin Kızıl ve Tümen nehirleri arasında konumlandırıldığını belirttikten sonra şehrin surlarının yüksekliği, yapımlarında kullanılan malzemesi, şehrin kaç kapısının olduğu ve bu kapıların özellikleri konularına değinerek açıklamalarda bulunmuştur. Valihanov, şehri kendi adımlarıyla notlarında anlatmıştır. Öncelikle şehre girişinde gördüklerini bitirir ve ardından şehrin iç yapısını anlatmaya koyulur. Cadde ve sokakları dar bulan seyyah, evlerin bitişik olduğunu söyler. İçlerine giremediği için şehirdeki medrese ve türbelerden bahsederken onların dışarıdan görünüşleri ve süslemeleri hakkında birkaç not dışında bilgi verememiştir. Fakat sayılarını öğrenmekten geri kalmamıştır. Genel olarak Kaşgar'da 17 medrese, 70 okul ve 8 kervansarayın bulunduğunu yazar. Yukarıda bahsettiğimiz pazarlardan ise iki tane olduğunu, bölgenin en canlı yerlerinin burası olduğunu söyler ve pazarın etrafını anlatmaya devam eder[388].

Valihanov, Pazar yerleri hakkında geniş bilgisini verdikten sonra bu pazarlara gelen tüccarlardan, kaldıkları kervansaraylardan ve özelliklerini anlatır. Bu bilgiler dışında şehrin iç güvenliği konusuna değinir. Şehirde "tınza" veya "dınza" olarak adlandırılan bir cezaevi ve bir karakolun olduğunu notlarına eklemiştir[389].

Seyyah Kaşgar bölgesine dair görüşlerini bölgenin en önemli şehri olan Turfan ile devam ettirmiştir. Turfan'ın yöneticileri ve soyları hakkında bilgiler veren seyyah, Emin Hoca soyu tarafından yönetilen Turfan'ın dışında 6 şehrin daha onlara bağlı olduğunu söyler[390].

Valihanov'un görüşleri pek çok alan ile ilgili olduğunu yukarıda belirtmiştik. Notlarına eklediği bir diğer konusu ise tarım ve ürünler hakkında olmuştur. Bu bölge üzüm ve pamuğunun benzersiz olduğunu, aynı zamanda üretim miktarının çok

[387] Kolesnikov, **a.g.e.**, a.s.
[388] Kolesnikov, **a.g.e.**, a.s.
[389] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.78.
[390] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.83.

yüksek olduğunu belirtir[391].

Valihanov'un bir diğer durağı yine Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden biri olan Hotan olmuştur. Şehir Valihanov tarafından detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Hangi nehirler arasında olduğu, üzerinde bulunduğu ticaret yolu, kervansaraylarının sayısı seyyahın diğer şehirlerde aldığı notlara benzer şekilde tafsilatlı olarak yerini almıştır. Valihanov'un notlarından çıkaracağımız yorum Doğu Türkistan'daki şehirlerin neredeyse tamamının birbirine benzediği olacaktır. Turfan'da olduğu gibi şehri adım adım anlattıktan sonra iç bölgelere girmiş notlarına eklemiştir. Ticaretin yoğunlaştığı bir caddenin bulunduğunu geriye kalan yerlerin ise genelde ıssız olduğunu söylemiştir[392].

Valihanov, bölgeye ilk kez gelen her seyyah gibi gördüğü insanların görünüşlerini notlarına eklemiştir. Bölge insanlarının koyu tenli, Afgan yüz tipine sahip, Çökük ve derin gözlü, ince dudaklı ve kavisli burunlu olduğunu belirtir[393]. Bu betimlemeleriyle, bölgeye gelen diğer seyyahlardan ayrılır.

Valihanov onca bilgiyi edinirken askeriye hakkında bilgileri eksik bırakması mümkün olmazdı. Bu sebeple notlarında yer ayırdığı mühim konulardan biri de askeri düzen olmuştur. Kaşgar'ın askeri tarihine ayırdığı bölümden sonra Çin'in bölgedeki ordusunu betimlemeye koyulmuştur[394].

Hocaların ayaklanmaları seyyahın notlarında önemli bir yer tutmaktadır. Kendisi vuku bulmuş olayların daha çok askeri yönüyle ilgilenmiştir. Çin'in bölgedeki gücünün ne kadar yetersiz ve işlevsiz olduğunu büyük bir kesinlikle söyler. Çin'in bölgesel askeri gücü hakkında bilgiler verirken yerli halkın askerlik yapmadığını, bir zamanlar onlardan kurulu bir polis teşkilatının vücuda getirildiğini fakat Çin yönetiminin bundan rahatsızlık duyarak kapattığını aktarır[395].

Valihanov'un notlarının genel itibariyle bir izlenimini vermeye çalıştığımız bölümde şunu eklemek gerekir ki; Valihanov gerçekleştirdiği seyahati ile bölgeyi aydınlatan ilk ışık olmuştur. Bunun dışında özellikle ticari konularda karşılaştırma

[391] Kolesnikov, **a.g.e.,** a.s.
[392] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.86.
[393] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.111.
[394] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.148.
[395] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.148-149.

tabloları ile verdiği bilgiler takdire şayandır[396].

3.2.1.15. Yüzbaşı Reintal

Valihanov'un yaptığı verimli seyahatten sonra Rusların bölgeye olan ilgileri bir müddet aksamıştır. Herhangi bir temaslarının görülmediği bu dönemde Doğu Türkistan'da siyasi dengeler değişmiş, Uygur ve Dungan isyanları çıkmıştır. İsyanların sonuç vermesi üzerine birkaç bağımsız devletin kurulması üzerine Rusya tekrar harekete geçmiştir. Uygurların başında bulunan Yakub Beg ile temasa geçmek, Rusların ticari olarak bölgeye ne kadar ilgili olduğunu anlatmak amacıyla Rusya Yüzbaşı Reintal'i görevlendirmiştir. Reintal bölgede olduğu süre boyunca Doğu Türkistan'ın iç siyaseti, ekonomisi hakkında önemli bilgiler toplamıştır. 1875 yılında aynı amaçlar çatısında bir gezi daha düzenlemiştir[397].

Yüzbaşı Reintal'in yazığı raporlarda ekonomi ve iç siyaset hakkındaki bölümler diğer seyyahlardan çok farklı değildir ve aşağıda bu konu hakkında bilgi veren başka seyyahlarla karşılaşacağımız için detaylandırma yoluna gitmemekteyiz. Reintal'in asli görevi, daha önceki yüzyıllarda benzer görevler yapmış seyyahlardan farklı değildi. Her konuda, ne görüyorsa onları raporlaştırması ve Rusya'ya sunması gerekiyordu[398]. Fakat Reintal'in bir asker, özellikle Rusya'nın ileri kollardaki faaliyetleri için bir görev ifa eden asker olduğunu düşünecek olursak bölgede geçirdiği zaman içinde askeri konulara ilgisinin daha fazla olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Reintal'in yazdığı raporlarda ilgi çeken askeri notlar bulmak mümkündür. Rusya'ya gönderdiği raporlarda Kaşgar'ın İngiltere ve Osmanlı ile temasını, bu iki devlet ile kurmaya çalışılan askeri ilişkileri son derece ayrıntılı bir şekilde yazmıştır. Raporlarında Kaşgar'da bulunan farklı devletlerin subaylarını gördüğünü söyler ve onların kıyafetlerinden görüntülerine kadar betimlemeye çalışır. Özellikle topçu ve süvari subaylarının Türk olduğunu kesinlikle söyler[399]. Ek olarak askeri üretim faaliyetleri de Reintal'in raporlarında mevcuttur. Top döküm fabrikası, barut

[396] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.100.
[397] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.10.
[398] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.150.
[399] Kolesnikov, **a.g.e.,** a.s.

fabrikası ve peşrev mermi [400] fabrikası gibi askeri üretim yerlerinin faaliyette olduğunu söylemiştir[401].

3.2.1.16.N.V. Bogoyavlenskiy

19.yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelen bir diğer seyyah Bogoyavlenskiy olmuştur. Geniş bir notlandırma ile bölgeyi dolaşan seyyah iklim, bitki örtüsü gibi konularda son derece önemli bilgiler vermiştir. Seyyah Doğu Türkistan iklimi hakkındaki izlenimlerini notlarına eklemiştir. Bölgede iklimin son derece sert olduğunu belirten seyyah, yazların çok sıcak, kışların ise çok soğuk olduğunu söyler. Bu durumu örneklendirerek betimlemeye devam etmiştir. Yaz aylarında gündüzlerin 45 dereceyi gecelerin ise 15 dereceyi gördüğünü söyleyerek sıcaklık farkının ne kadar yüksek olduğunu betimlemiştir. Yılda yalnızca 1-2 defa yağmur yağdığı için çok sıcak bir yer olduğunu da ayrıca ekler. Bazı yerlerde sıcaklığın 55 dereceyi gördüğünü ve hayatı durduracak kadar insanları etkilediğini de belirtir. Bu aşamada Kaşgar bölgesinin en sıcak yeri olarak Turfan şehrini gösterir. Seyyah sıcakların etkisinin nasıl olduğunu göstermek için yerli halkın, yaz aylarında, gündüzleri evden dışarıya çıkmadığını, güneş battıktan sonra hareketlenmelerin olduğunu notlarında anlatmıştır[402].

Seyyah notlarında kendisinden sonra bölgeye gelebilecek seyyahlara da rehberlik ederek ani sıcaklık değişimleri karşısında nelere dikkat etmeleri gerektiğini ve alınacak önlemleri sıralamıştır. Onları ani sıcaklık değişiminin bir sonucu olan sıtma hastalığına karşı uyarırken bazı zamanlarda yerlilerin bile alışık olmalarına rağmen bu hastalığa yakalanabildiklerini belirtir. Her daim havaya aldanmadan tedbirli olmayı salık vermiştir[403].

Seyyah notlarına coğrafi özelliklerle devam etmiştir. Kaşgar bölgesindeki nehirleri büyük bir gözlem gücüyle detaylı olarak anlatmıştır. Uzunluklarından geçtikleri yollara, bu yollarda oluşturdukları kollar, bataklıklar, göl ve kamışlıklardan ustalıkla bahsetmiştir. Bunca anlatımının sonunda notlarının daha anlaşılır olmasını sağlamak için Seyhun ve Ceyhun nehirleri ile mukayese eder ve bölgedeki nehirlerin

[400] Tüfek bombasıdır.
[401] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.153.
[402] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.65.
[403] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.65-66.

adı geçen iki nehir ile karşılaştırılamayacağını bildirir[404].

Nehirler hakkındaki bilgileri verdikten sonra gölleri de ayrıca işlemiştir. Bu göllerin betimlemelerinde dikkat ettiği ayrıntılar sayesinde karşılaştığı göllerin hangi akarsular ile beslendiği, hangi yollar ile ulaşılabileceği, büyüklüğü gibi konular hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür[405].

Kaşgar bölgesinin toprak yapısı bu coğrafi gözlemlerin dışında bırakılmamıştır. Toprak yapısı beraberinde tarımla ilgili gözlemleri de yanında getirmiş ve notlarda yerini almıştır. Bölgenin işleyen topraklarının bir çizgi halinde Tanrı Dağı, Pamir ve Kulun Dağ eteklerine kadar uzandığını bildirir. İşleyen toprakların hepsinin vahalar üzerine kurulduğunu, birbirlerinden ise çöllerle ayrıldığını belirtir. Üretimin yapıldığı toprakların isimlerini tek tek veren seyyah, ticaret yollarının da aynı güzergahtan geçtiğini bildirmiştir[406]. Buradan sonra bitki örtüsünün betimlemesi başlar. Diğer kısımlarda olduğu gibi burada da betimlemeyi kuvvetlendirerek gördükleri notlarında canlandırmaya çalışmıştır[407].

Tüm bu anlatılanlardan sonra yolculuğu şehirlere yaklaştığı için şehirlerin betimlemesi işine girişir. Seyyahlar için bölgedeki şehirlerin göze hoş gelen bir yapısı olduğunu, çünkü tüm yolculuk boyunca çölleri gördükten sonra yapıların bir anda güzelleştiğini söylemiştir[408].

Seyyah şehirlerin ve buradaki evlerin çok eski zamanlardan beri dört duvar ile çevrili inşa edildiğini bildirmiştir. Köylerde ise evler, çatılar ve surların tamamen topraktan imal edilmiş yapılar olduğunu söylemiştir. Daha önce bölgeye gelmiş seyyahların şehir betimlemelerinde olduğu gibi Bogoyavlenskiy'de tüm evlerin avlularının olduğunu ve hepsinin birbiriyle bitişik inşa edildiğini dile getirmiştir[409].

Türk-İslam şehirlerinin merkez noktasını oluşturan camiler de seyyahın notlarına eklenmiştir. Bu camilerin genel itibariyle kilden yapıldığını ve son derece özensiz, hiçbir mimari özelliğe sahip olmayan yapılar olarak tanımlamıştır. Genel bir yorum olarak ise yerleşim yerlerinin tek düze yapılar topluluğundan ibaret olduğunu

[404] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.66.
[405] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.68.
[406] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.69-70.
[407] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.72.
[408] Kolesnikov, **a.g.e.,** a.s.
[409] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.74.

eklemiştir[410].

Bogoyavlenskiy, Rusya adına bölgede bulunduğu için notlarında ticaretle ilgili betimlemeleri bulmak da gayet normaldir. Pazar yerlerini betimlemeye girişen seyyah, buraların son derece canlı ve kentin tüm ticaretinin döndüğü yerler olarak anlatmıştır. Fakat buranın dışındaki sokakların son derece sessiz ve tenha olduğunu ayrıca eklemiştir[411].

Kaşgar'ın ticari önemine değinen seyyah Çin'in tamamı ile ticari bağlarının olduğunu ve Rus ticaretinin ise merkez noktalarından biri olduğunu belirtmiştir[412].

Kaşgar nüfusunun yoğun olarak Uygur Türklerinden müteşekkil olduğunu bildiren Bogoyavlenskiy, şehrin yaşayışı konusunda önemli bilgiler vermiştir. Şehirde az sayıda Çinlinin yaşadığını ve onların daha çok yönetim, askeriye ve ticarette görev aldıklarını aktarmıştır. Şehirdeki iki grubun birbirleri ile yaşamadığı notunu düşmüş ve iki farklı yerleşim yerinin var olduğunu belirtmiştir. Bunlardan birine Yeni Hisar denildiğini, içinde Çinli asker ve yöneticilerin yaşadığını; eski yerleşim yeri olan Kunşaar'da ise Müslümanların oturduğunu, ticaretin de burada yoğunlaştığını belirtmiştir[413].

Seyahati sırasında yolu Turfan'a düşmüş ve gördüklerini yorumlarıyla beraber notlarına eklemiştir. Şehrin eski görkemini kaybettiğini söyleyen Bogoyavlenskiy, bunun nedeni olarak Müslüman isyanını bastıran Çinlilerin Turfan yerine Urumçi'yi merkez haline getirmelerini göstermiştir[414]. Böylece Turfan'ın siyasi etki alanı bir anda kaybolmuştur.

Siyasi olarak her ne kadar gücünü kaybetmiş olsa da ekonomik olarak gücünün devam ettiğini Bogoyavlenskiy'nin notlarında görmekteyiz. Seyyahında kanaatine göre bunun en büyük sebebi Turfan şehrinin sahip olduğu toprak ve iklim yapısıdır. Üretilen pamuk, üzüm, ipek gibi ürünlerin hem kaliteli hem bol olduğunu söyleyen seyyah bunların ihracat kalemi olduğunu da ekler. Ayrıca üretilen malların işlenmesi için 12 küçük fabrikanın vücuda getirildiğini de eklemiştir[415].

---

[410] Kolesnikov, **a.g.e.,** a.s.
[411] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.75.
[412] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.75-76.
[413] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.78.
[414] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.83.
[415] Kolesnikov, **a.g.e.,** a.s.

Seyyah bölge insanlarının yaşayışı hakkında da bilgileri notlarında barındırmıştır. Bunlar içersinde kendisini en çok hayrete düşüren boşanmaların kolaylığı olmuştur. Bildirdiğine göre Turfanlılar, özellikle kadınları uygunsuz davranışlarıyla ünlüdür. Şehre gelen Rusların herhangi bir kadınla evlenebildiğini ve gitmeleri gerektiğinde hemen boşanabildiğini, bir daha da onlarla hiç ilgilenmediklerini belirtir. Sebebini ise daha onlar şehirden ayrılmadan kadınların yeni talipler bulabilmesine bağlamaktadır[416].

Bogoyavlenskiy'nin notlarında dikkati çeken noktalar oldukça fazladır ve iyi bir gözlem sonucunda özellikle iklim ve coğrafya hakkında muazzam bilgiler aktarmıştır. Yine bölgedeki yaşayış seyyahın dikkatini çeken noktalar olarak karşımıza çıkmıştır.

3.2.1.17.Mihail Vasilyeviç Pevtsov

1843 yılında Rusya'nın Novgorod kentinde dünyaya gelen seyyah henüz yaşamının ilk yıllarında babasını kaybetmiştir. Zorlu şartlar altında geçirdiği hayatını kurtarmak için garanti bir yol olan askerlik onun için de mühim bir çözüm olmuştur. Bu sebeple, 1862 yılında 39.Tomsk alayına giren Pevtsov burada eğitim aldıktan sonra akademiye başlamış, fakat dil sorunu yaşadığı için bırakmak durumunda kalmıştır. Pevtsov, teğmen olarak Semipalatinsk'te görevlendirilmiştir. Burada Arapça öğrenen seyyah, Çin tarihiyle ilgilenmeye başlamıştır[417].

Pevtsov ilerleyen zamanlarda Omsk şehrinde askeri lisede coğrafya dersleri vermeye başlamış, buradaki görevini ifa ederken 1876'da yüzbaşılık rütbesine terfi ettirilmiştir. Terfisinin gerçekleşmesinin ardından Cungarya bölgesine düzenlenecek olan seyahatte görevlendirilmiştir. Pevtsov'un heyetteki görevi basit, fakat önemli olmuştur. Görevi; içinde bulunduğu kervanın geçiş yolları üzerindeki ülkeleri gözlemlemek ve onlar hakkında ayrıntılı bilgi toplamaktır. Buradaki gözlemlerini daha sonra kitaplaştırmıştır. Cungarya seyahatinde görevini son derece iyi yaptıktan sonra Rus Coğrafya Cemiyeti kendisini madalya ile ödüllendirmiş, Pevtsov'a

[416] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.84.
[417] Muvaffak Duranlı, **Mihail Vasilyeviç Pevtsov ve Doğu Türkistan Araştırmalarına Katkısı**, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, S.3, 2014, s.205.

astronom-jeodezi uzmanı ve gözlemci coğrafyacı unvanı verilmiştir[418].

Pevtsov, Cungarya Seyahati ve onun getirilerinden sonra pek çok defa seyahate çıkmış ve buralardan önemli bilgilerle geri dönmüştür. Sibirya araştırmalarından sonra yazıları Rus Coğrafya Cemiyeti dergilerinde yayınlanmıştır. 1880'lerde Rusya'nın Çin ve Doğu Türkistan bölgelerine olan ilgisinin artmasının bir sonucu olarak pek çok seyahat grupları görevlendirmiş, bölgeye gönderilmiştir. Pevtsov ise 1888'de yine bu bölgeye gidecek bir heyetin başına getirilmiştir[419].

Pevtsov seyahate başlamadan önceden bölge hakkında pek çok bilgi edinmiştir. 10 Mayıs 1889 tarihinde hazırlıklar tamamlanmış ve grup 13 Mayıs'ta yola çıkmıştır. Bu grupta Pevtsov dışında üç bilim adamı çevirmen, 12 alt memur ve Kırgızlar bulunmaktadır. Çıkılan seyahatin görünen amacının dışında Rusya'da bulunmayan bitki ve hayvan türlerini araştırmak gibi yan görevleride olmuş, hatta Pevtsov'un eserinin önsözünde bahsettiği bilgiye göre "700 tür bitki İmparatorluk Botanik Bahçesine" getirilmiştir[420].

Pevtsov, eserinde bölgenin tarih ve coğrafyası hakkında bilgiler vermiştir. Fakat burada kendisinin de belirttiği gibi önceden yazılmış eserleri değerlendirmiştir. Bölgeye gittiği zaman da burada verdiği bilgileri desteklemeye ve Doğu Türkistan'ın ilk yerlilerinden başlayarak anlatmaya çalışmıştır[421].

Seyyah eserinin ilerleyen bölümlerinde Kaşgar'ın etnografik özelliklerini anlatmaya girişmiştir. İlk olarak bölgenin nüfusu hakkında bilgiler toplamaya çalışmıştır. Bu sebeple verdiği bilgilerin doğruluk payı artmaktadır. Yerli kaynaklardan ve Çinli memurlardan aldığı bilgileri aktardığını söyleyen seyyah Kaşgar'ın nüfusunu 2.000.000 olarak vermiş, bu sayının 200.000'inin göçebe olduğunu belirtmiştir. Pevtsov, demografik özellikleri verdikten sonra bölge insanının genel görünüşlerinden bahsetmiştir[422]. Diğer seyyahların eserlerinde sık sık rastlandığı gibi bu bahis son derece detaylı verilmiştir.

---

[418]Muvaffak Duranlı, **a.g.m.**, a.s.
[419]Duranlı, **a.g.m.**, s.206.
[420]Duranlı, **a.g.m.**, s.208.
[421]Duranlı,**a.g.m.**, s.209.
[422]Duranlı, **a.g.m.**, a.s.

Seyyahların bir diğer dikkat ettikleri nokta olan etnik durum hakkında Pevtsovda bilgi vermeye ehemmiyet göstermiştir. Bölgenin etnik olarak nasıl bir yapıda olduğunu enine boyuna anlatmış, bölgenin yerel gruplarından bahsetmiştir. Bu bilgilerle beraber bölgede konuşulan dil hakkında bilgiler verilmiştir. Kaşgar bölgesinde konuşulan dilin Türkçe olduğunu, fakat içinde Farsça ve Arapça öğelerinde hatırı sayılır olduğunu eklemiştir[423]. Halkın kaldığı evler, mimari yapıları ve onların kendilerine has öğelerinden yerel dildeki karşılıkları ile bahsetmiştir. Detaylarıyla beraber verdiği bu bilgiler önem arz etmektedir. Detaylara hakim olması dolayısıyla iyi bir gözlem yaptığı sonucuna ulaşmak mümkündür[424].

Pevtsov, bölgede iyi derece yapılandırılmış su kanallarından da detaylarıyla bahsetmiştir. Seyyahın verdiği bilgilere göre Kaşgar'daki her çocuk ilk olarak bu su kanallarını nasıl kullanacağını öğrenmektedir. Her geçen yıl içinde nesiller bu kanalları iyileştirmiştir. Durumla bağlantılı olarak Kaşgar'ın üretim alanlarına ve üretilen hububata değinen seyyah, ürünlerin ekiminden toplanmasına kadar detaylı olarak eserinde yazmıştır. Üretim hakkında bilgi verirken tarım aletlerini de geçmemiş, aletlerin yerel isimlerinide eklemiştir. Tahılların korunması konusu ise hasseten seyyahın nazarı dikkatini celb etmiştir. Kaşgarlıların ambarları olmadığını, tahıllarını ya tarlaları ya da evlerinin bahçelerinde kazdıkları çukurun içine koyduklarını, üzerini samanla kapattıktan sonra tekrar toprakla örttüklerini söylemiştir. Bu çukurlar toprakla hemzemin olduğu için fark edilmemektedir.

Tarım hakkındaki bilgilerinin ardından hayvancılık hakkında da bilgiler veren seyyah, her evde bir eşeğin olduğunu söylemiştir. İnek sütünün yanında koyun sütününde çoğunlukla tüketildiğini, bunlardan yapılan yoğurtların olduğunu söylemiştir[425].Kaşgar bölgesinde yapılan yemeklerde seyyahın eserinde kendisine yer bulmuştur. Bu bilgiler genel bahislerden öteye geçmemiş, diğer kısımların aksine burada detaylı bir anlatım mevcut olmamıştır[426].

Pevtsov gördüğü toplumsal aksaklıkları objektif bir biçimde değerlendirmiştir. Halkın tütün tüketimi, kullandıkları aparatlar hakkında bilgi vermiştir. Seyyahın

[423]Duranlı, **a.g.m.**, a.s.
[424]Duranlı, **a.g.m.**, a.s.
[425]Duranlı, **a.g.m.**, s.209-210.
[426]Duranlı, **a.g.m.**, s.210.

değindiği bir diğer nokta ise esrar kullanımının yaygınlığı olmuştur. Bu yaygınlık yalnızca şehirlerdedir ve köylülerde yayılmadığı Pevtsov tarafından da belirtilmiştir[427].

Seyyah kendisinden önceki Rus seyyahların çoğu gibi toplumun her ayrıntısını kayıt altına almaya çalışmıştır. Bunlardan bir tanesi olan giyim konusu etraflıca yazılmıştır. Kıyafetin bir belirteç olduğunu gören Pevtsov, açıklayıcı şekilde durumu anlatmıştır. Evli veya bekar olan kadınlardan köylü yada şehirlilerin giyinişine kadar her türlü ayırt edici özellikten görebildiği kadarıyla bahsetmiştir. Buna ek olarak toplumda önemli bir yeri olan çocuklardan ve onlar için düzenlenen törenlerden de bahsetmiş, iyi bir gözlemci olduğunu göstermiştir. Son olarak Pevtsov, toplum içerisindeki batıl inançlardan söz etmiştir. Çok eski zamanlardan kalma bu inançların varlığının 19.yüzyıl içinde hala canlılığını koruduğu görülebilmektedir[428].

Pevtsov'un eseri pek çok açıdan Doğu Türkistan'ı aydınlatmaktadır. Daha önceki yüzyıllarda farklı bölgelere giden seyyahlar gibi o da gördüklerini en ince ayrıntısına kadar detaylandırmaya çalışmış ve iyi bir gözlemci olduğunu satırlarında okuyan herkese göstermiştir. Rus Coğrafya Cemiyeti'ndeki saygınlığını bu gözlemciliğine ve çalışmalarındaki disipline borçlu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

3.2.1.18.A.N. Kuropatkin

19.yüzyılın ortalarında çıktığı seyahatinde ilk olarak Doğu Türkistan'ın matematik konumunu belirleyerek enlem-boylam cinsinden yerini tanımlamıştır[429]. Buradan sonra diğer seyyahlar gibi bölgenin özellikleri hakkında betimlemelerde bulunmuştur. Kuropatkin'in notlarında dikkati çeken en önemli kısımlar daha çok bölgenin siyasi yapısı hakkındaki notlarıdır.

Kuropatkin, bölgede tüm şartlar uygun olsa dahi aşağı yukarı 4 yılda bir istikrarsızlık döneminin ortaya çıktığını belirtmiştir. Kuropatkin, Kaşgar'ın neredeyse yarım asırlık karmaşa içersindeki tarihini belli dönemlere ayırmıştır.

- "1825: Cangir Turi Ayaklanması

[427]Duranlı, **a.g.m.**, s.211.
[428]Duranlı, **a.g.m.**, s.211-213.
[429] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.62.

- 1830: Hokand saldırısı ve Hoca Med Yusuf Ayaklanması
- 1847: Yedi Hocanın Ayaklanması (Kat Turi)
- 1857: Valihan Turi İsyanı
- 1862-1863: Kaşgar-Dungan İsyanı
- 1864-1868: Yakub Bek'in Kaşgar'ı ele geçirmesi.
- 1869: Yakub Bek'in Sarıkol Seferi
- 1872: Yakub Bek'in Dungan Seferi
- 1876-77: Yakub Bek'in Çin ile mücadelesi"[430]

Kuropatkin'in notlandırdığı ve diğer seyyahlarında onayladığı üzere iktidar ne kadar hızlı değişirse değişsin idari teşkilat istikrarlı bir şekilde varlığını korumuştur. Bu konuyu biraz daha açarak devam etmiştir. İsyanların kişisel çıkarlar için yapıldığını ve kim kazanırsa kazansın idari teşkilatta tüm düzeni değiştirmeyecek küçük oynamalar haricinde aynı bırakıldığını belirtmiştir. İsyanlardan bahis açarken burada isyancıların zaferini de sadece Çinli görevlilerin beceriksizliğine bağlamaktadır[431].

Seyyahın notlarında Yakub Bek'in sahip olduğu otoritenin gücünü de görmek mümkündür. Emirlerinin sert ve hızlı olduğunun altını çizen yazar, aynı gün içersinde verdiği bir emrin yüzlerce kilometre öteye dahi ulaştığını bildirmiştir. Bu kısımda hükümdara sunulan hediyelerdeki bir özelliği yakalamıştır. Her hediyenin 9 rakamıyla ilişkilendirildiğini belirtmiş ve gelenler her hediyeden 9'ar tane olduğunun altını çizmiştir[432].

Vergi sistemi hakkında da notları bulunan Kuropatkin, haraç vergisi toplanırken görevlendirilen kişilere "Serker" denildiğini ve herhangi bir ücret almayıp vergi için toplanan ürünlerden pay aldıklarını bildirmiştir[433].

Yargı sistemi hakkında ise özel görüşleriyle beraber notlar sunmuştur. Osmanlı'da kadıya karşılık gelen görevleri yapan kişiye "Reis" dendiğini belirttikten sonra bu görevlilerin son derece geniş yetkilere haiz olduğunu söylemiştir. Fakat reislerin geniş yetkilerini çoğu zaman keyfi olarak

[430] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.89.
[431] Kolesnikov, **a.g.e.,** a.s.
[432] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.91.
[433] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.92.

kullandıklarını da eklemekten geri durmaz. Görevleri olarak toplumun ahlakını korumak, İslam dininin ayinlerini korumak birincil görevi olduğunu belirtmiştir. Bu görevleri dışında köyleri gezer, her eve girebilir ve insanlar onun kontrolündedir. Ailelerde boşanmaları engellemek, çocukların namaz kılıp okula gitmelerini sağlamak, dükkanları denetlemek ve eğer suçlu varsa onları cezalandırmak da yine reisin görevi olduğu bildirilmiştir. Kuropatkin'in notlarında halkın reislerden son derece çekindiğini, köylerine geldiğinde kaçıştıklarını yazmıştır[434].

Ticaret konusunda pek çok zorluğa göğüs germeleri gerektiğini söyleyip engellemelerin ne şekilde yapıldığını yazmıştır[435]. Daha sonra ticaretten alınan vergiler hakkında bilgi vermeye devam etmiştir. Özellikle yabancı tüccarların iyi karşılanmadığını ve çok yüksek oranda vergi alınmaya çalışıldığının altını çizmiştir[436].

Kuropatkin, Doğu Türkistan ticaretindeki en büyük payın Ruslara ait olduğu fikrindedir. Bölgede bulunduğu 1893 yılında ticaret hacminin 5020 ruble olduğunu belirtmiş ve bu oranın her geçen gün arttığını söylemiştir. Doğu Türkistan'da Rusya'ya rakip olabilecek tek devlet olarak İngilizleri göstermiştir[437].

Dinin halk nazarında büyük bir öneminin olduğunu belirten seyyah, din adamları sınıfının muazzam derecede nüfuz sahibi olduğunu söylemiştir. Sebep olarak ise din adamlarının adalet, eğitim, sosyal yardımlaşma gibi işlerden sorumlu olmasını göstermiştir[438].

Kuropatkin'in verdiği bilgiler son derece önemli olup biz aralarındaki bazı dikkat çekici yerleri çalışmamıza eklemeyi uygun gördük. Doğu Türkistan'daki idari ve ekonomik çalışmaların yönünü bizlere göstermesi açısından Kuropatkin'in incelenmesi önemli bir husustur.

---

[434] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.93.
[435] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.96.
[436] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.98-99.
[437] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.100.
[438] Kolesnikov, **a.g.e.,** s.113.

3.2.1.19.Vasiliy Fedoroviç Novitsky

Çarlık Rusya'nın Türkistan'a olan ilgisi bu çalışmada da yüzyıllar açısından gösterilmeye çalışılmıştır. Türkistan coğrafyasının her karışına ilmek ilmek nüfuz etmeye çalışan Ruslar, amaçları doğrultusunda tüccar, seyyah, araştırmacı ve askerlerden ziyadesiyle yararlanmıştır. Gönderilen kişilerin tamamı olmasa dahi büyük bir kısmı işlerini en iyi şekilde yapmaya çalışmış ve arkalarında bölgeyi Rusya için aydınlatan eserler bırakmışlardır. 19. yüzyıl Rus sınırlarının artık devasa boyutlara ulaştığı ve Doğu Türkistan başta olmak üzere ağır ağır Uzak Doğu'ya açılmaya çalıştığı bir yüzyıl olmuştur. Buna ilişkin sözlerin bir kısmı önceki bölümlerde verildiği için bir kere daha altını çizme gereği görülmemiştir.

Çarlık Rusya'nın Doğu Türkistan ve havalisine gönderdiği bir isimde Vasiliy Fedoroviç Novitsky'dir. Novitsky her şeyden önce Rus ordusunun önemli generallerinden biridir. Askerlik kariyeri son derece parlak olan Novitsky, I. Dünya Savaşı sırasında 1917'den itibaren Kuzey Cephesi başkomutanlık görevini yapmıştır. Aynı tarihlerde Rusya'nın siyasi görünümünü değiştirecek bir başka akım da son hızıyla faaliyette olmuştur: Bolşevikler. Novitsky, Ekim 1918'de Kızıl Ordu'ya katılmış, askerlik mesleğine devam etmiştir. Daha sonra Rus Genelkurmay Akademisi'nde tarih dersleri vermiş ve 60 yaşındayken 1929'da Moskova'da ölmüştür[439].

Novitsky'nin savaşlar ve seyahatlerle geçen ömrü yazım hayatına büyük etkilerde bulunmuştur. Bulunduğu savaşlarda aldığı notlar, geçtiği memleketlerde gördükleri, düşündükleri ve izlenimleri eserlerinin her satırında göze çarpmaktadır. Yukarıda adı geçen Rus Genelkurmay Akademisi'nde ders verdiği sıralarda aldığı notları kitaplaştırmış ve ilim alemine katkıda bulunmuştur. Yazdığı eserlerin çoğunluğu 1918-19 yılları arasında vücut bulmuştur[440]. Türk ve Rus tarihi açısından birinci elden kaynak olarak verdiği bilgiler son derece mühim olan Novitsky'nin bu çalışma içinde bahsedilmek durumunda olunan eseri "İz İndii v Ferganu"dir.

Eserde Doğu Türkistan coğrafyası tıpkı daha önceki seyyahlarda olduğu gibi

[439]Bahattin Gencal, **Bir Rus Seyyahın Gözüyle 19.yüzyılın Sonunda Doğu Türkistan**, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, S.13, 2019, s.13-14.
[440]Bahattin Gencal, **a.g.m.**, s.14.

her açıdan incelenmeye çalışılmıştır. Yazar Doğu Türkistan halkını üç kısma ayırmıştır. İlk bahsettiği grup çoğunluğu oluşturan Sartlardır. Novitsky, bu grubun Türk asıllı olduğunu ve Rus Türkistanı'ndaki insanlarla aynı soydan geldiğini belirtmiştir. İkinci grup konar-göçer Kırgızlardır ve son grup ise yerleşik olarak yaşayan Çinlilerdir. Yazar bölge hakkında detaylara inerek işlerine göre bu grupları tekrar sıralamıştır. Buna göre Sart dediği Türkler tarım yanında ticaretle uğraşmakta, Kırgızlar hayvancılık yapmakta ve Çinliler ise orduda hizmet etmektedir[441].

İdari alanda ise bölgenin Çin İmparatorluğu'nun en batı eyaleti olduğunu ve buraya "Sin Tsiyan" dediklerini belirtmiştir. Bölgeyi yönetenlerin Kaşgarlı Dao-taolar olduğunun altını çizen yazar, bunların sulama, ziraat, vergi toplama ve posta işlerine baktığını notlarına yazmıştır. Bu bilgilerin ardından dil konusunda da bir miktar bilgi vermiştir. Rus Türkistanı'nda yaşayan Türklerin konuştuğu dilden tek fark olarak Doğu Türkistan'daki Türklerin dilinde pek çok Çince kelimenin olmasıdır. Bu durumu yazar gayet tabi bulmuş ve yan yana yaşamanın doğal getirisi olduğunu söylemiştir. Diğer taraftan halkın içerisindeki dengelerden söz etmiştir. Burada kabileciliğin pek olmadığını ve bu durumun aralarındaki birliği körelttiğini belirten yazar, bölgede yalnızca şehirler üzerinde bir bağlılık olduğunu ayrıca belirtmiştir. Belki de askerlik mesleğindeki tecrübelerinden ileri gelmiş olacak, şehirlerin birbirleri ile millet bağının olmaması onların düşmanlarına karşı son derece güçsüz kalmalarına yol açmıştır sözleriyle ufak bir tespitte yapmaktan geri durmamıştır[442].

Ruslar için önemli olan ticaret yollarını Novitsky de es geçmemiş ve Doğu Türkistan'daki ticaret hakkında önemli notlar almıştır. Novitsky'nin dikkatini çeken ilk nokta bölgedeki ticaretin büyük çoğunluğunun, Doğu Türkistanlıların Andicanlılar dediği Fergana tüccarlarının elinde olmasıdır. Bölgeye Batı Türkistan ve diğer bölgelerden mallar getirdiklerini, getirilen bu mallar için ayrıca kervansarayları olduğunu söylemiştir. Kaşgar, Yarkent gibi önemli Doğu Türkistan şehirlerine giden yazar, gördüğü her şehirde bir karşılaştırmaya gitmiştir. Daha önce gördükleri ve Rus Türkistan'ındaki Türkler arasında olan karşılaştırmaları okuyanların da, bölgeyi daha iyi kavramasını sağlamaktadır. Giyim kuşam noktasında önce Rus Türkistan'ından

[441]Gencal, **a.g.m.**, s.17.
[442]Gencal, **a.g.m.**, a.s.

gelen tüccarların giyinişinden bahsetmiş, onların beyaz gömlek, pantolon gibi kıyafetlerinden bahsettikten sonra kendilerini asıl belli eden kar beyazı sarıklarından söz etmiştir. Başlıkların Türkler için kesin bir emare olduğu açıktır. Novitsky de durumu fark etmiş olacak ki bu konuda başlıklardan da hasseten bahsetmiştir. Başlıklar konusunun yanında giyimlerinin diğer unsurlarıda yazar tarafından ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir[443].

Novitsky, yemek kültürü hakkında da gözlemlerde bulunmuştur. Doğu Türkistan'daki çorba ve yemeklerden bahseden yazar, ilgi çekecek bir noktaya değinmiştir. Değindiği nokta Doğu Türkistan Türklerinin yemek yeme adetleridir. Örneğin yazar ekmeğin kesilmediğini elle bölündüğünü, kuzu etinden özel bir çorbanın yapıldığını notlarına ilgiyle eklemiştir. Her seyyahın bahsettiği pilav konusunda Novitskyde söz etmiş, pilavın türlü hububat ile nasıl yapıldığı, içindekiler konusunda etraflıca bilgi vermiştir. Bahsettiği pilavı ise Yarkent'te misafiri olduğu Mirza Can'ın evinde yediğini kaydetmiştir[444].

Son olarak pazarlar ve para konusuna değinmiş olan Novitsky, Türklerin sattıkları malların yanında Çinlilerin sattığı Avrupa mallarından bahsetmiştir. Pazarların genel görünüşünden söz etmiş ve Türk dükkanlarının hepsinin pis, özensiz olduğunun altını çizmiştir. Pazarlarda mallarını satmak için bağıran satıcılar Novitsky'nin dikkatini çekmiştir. Bu durumun tüm Türklerde olduğunu, Rus egemenliğindeki Türklerinde aynı hareketleri yaptığını söylemiştir. Pazarlara ek olarak çayhanelerden de söz eden Novitsky, halkın bu dükkanlara sürekli geldiğini, ateş karşısında ya çay içtiğini ya da yemek yediğini ve anlaşılmaz sesler çıkardıklarını söylemiştir[445].

Bölgede kullanılan paraların cinsleri, madenleri ve Rus kuru cinsinden değerlerini kayıt altına almış olan yazar, bölgede kurulan Rus elçiliğini, nasıl kurulduğunu da anlattıktan sonra bu eserini tamamlamıştır[446].

[443]Gencal, **a.g.m.**, s.18.
[444]Gencal, **a.g.m.**, a.s.
[445]Gencal, **a.g.m.**, a.s.
[446]Gencal, **a.g.m.**, s.19.

3.2.2. 19. Yüzyılda İngiltere'den Gelen Seyyahlar

3.2.2.1. William Moorcroft

Dünya güç dengeleri bazı zamanlarda değişmekte, değişimlerin dayanak noktaları çağın gerekliliklerini en iyi uygulayan ülkeleri vücuda getirmektedir. Sanayi İnkılabı veya göz korkutan bir donanma sayesinde İngiltere dünya siyasetinin baş aktörlerinden biri olmuştur. En büyük rakibini Yedi Yıl Savaşları'nda mağlup ettikten sonra tek başına kalmış ve dünya topraklarına söz geçirmeye gayret etmiştir. Bahsedilen durum ilginç değildir. Pek çok dönemde bugün "süper güç" denilen devletler ortaya çıkmıştır.

İngiltere'nin Türkistan coğrafyasında neden ilerlemeye çalıştığı veya neler yapıp neler yapmadığı yüzyıla giriş kısmında anlatılmaya çalışılmıştır. Özetlemek gerekirse; İngiltere yalnızca Hindistan topraklarını koruma altına almak isteği içerisinde olmuştur. Türkistan içlerinde, hanlıklar ile sıkı bir münasebet kurmak yerine Ruslara karşı kışkırtmaya çabalamış ve Ruslarla olası bir sıcak çatışmadan uzak durmak istemiştir. İzlediği pasif politika Rusların Türkistan işgalini hızlandırmış ve Afganistan'a kadar uzanmalarına sebep olmuştur.

Sömürgeciliğin dayandığı ana temel her zaman bilgi olmuştur. Coğrafyası hakkındabilgi sahibi olunamayan yere hakim olunamamaktadır. İşte bu yüzden sömürülmeye aday topraklara ilk olarak birilerinin gidip bakması ve eğer düşünce gerçekleşirse ne türlü bir yarar sağlayacağını ortaya koyması gerekmektedir. İngilizler, Türkistan bölgesi içinde aynı şeyi yapmak istemiş ve bölgeye ilk olarak Doğu Hindistan Şirketi'nde görev yapan William Moorcroft'u göndermiştir[447].

Moorcroft asıl eğitimini veterinerlik üzerine almış ve veterinerlik konusundaki araştırmalarını gerçekleştirmek üzere 1808 yılında İngiltere tarafından Hindistan'a görevlendirilmiştir. Uzmanlık noktasını atlar üzerine kaydıran Moorcroft, Himalaya Dağlarınınötesine, Batı Tibet taraflarına doğru bir keşif gezisi düzenlemiştir. Görünürde amaç son derece bilimsel niteliktedir, fakat Moorcroft'un notları sadece atlar veya o bölgenin hayvan türleri üzerine değildir. Bölgedeki savaş,

[447]Emin Özdemir, **a.g.m.**, s.119-120.

siyasi çekişme ve barış gibi pek çok konu ve olayı notlarına eklemiş, İngiliz hükümetine sunmuştur. Afganistan merkez olmak üzeri Türkistan'a doğru uzanan saha İngilizlerin ilgisini çekmeye başlayınca Moorcroft Türkistan taraflarına doğru ikinci bir gezi planlamaktan geri durmamıştır[448].

Moorcroft, 1819 yılında George Trebeck, Mir Izzat Ulah ve Ghulan Hyder Khan yardımcılığında geniş bir ekiple yola çıkmış, ekip çok milletten insanları barındırmıştır. Yardımcılar sırasıyla Alman, İranlı ve Hintli olup, her birinin mutlak suretle işe yarayacağı bir alan olmuştur. Ruslarda görüldüğü gibi İngiltere'de de pek çok bilgiyi sorunsuz alabilmek için heyetler oldukça geniş tutulmaktadır. Yolculuk Hindistan'dan başlayıp Yarkent, Keşmir, Kabil üzerinden Belh ve Buhara'ya geçilerek son bulmuştur. Lakin 1825 yılında Moorcroft amansız bir hastalığa yakalanarak vefat etmiştir. Yardımcısı George Trebeck'in tuttuğu notlar, çizimler ve mektuplar Horas Hayman Wilson tarafından 1841 yılında kitaplaştırılmış, iki cilt halinde "Travels in the Himalayan, Provinces of Hindustan and The Panjab Ladakh and Kashmir in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara" ismiyle okuyucuya sunulmuştur[449].

Moorcroft'un bir seyyah demek doğru değildir. Seyyahlığın içinde barındırdığı keşfetme arzusundan yoksun olan Moorcroft üzerine yüklenen görevi gerçekleştirmenin dışında kültürel işlerle uğraşmamıştır. Gittiği yerlerdeki politik ve stratejik durumu incelemek, İngilizlerin bölgede gerçekleştirebileceği ve iyi kar sağlayabileceği imkanları araştırmak ve İngiliz sanayisi için keşfedilmemiş hammaddeler bulmak onun başlıca amaçlarını oluşturmuştur[450]. Moorcroft'un araştırmaları Türkistan'ın o dönemki ekonomisi konusunda bilgi vermiş olsada kültürel ve sosyal manada kısır kalmıştır. Bu sebeple tarihçiler için bulunmaz bir kaynak olma niteliğine haiz olamamıştır.

3.2.2.2. Alexander Burnes

İngiltere adına faaliyetlerde bulunarak çok önemli bir eser bırakmış olan Alexander Burnes, 1805 yılında İskoçya'da dünyaya gelmiştir. Hayatı erken yaşından

[448]Özdemir, **a.g.m.**, s.120.
[449] Philip Denwood, **Recent Reseach on Ladakh**, Motilal Banarsidass, India 1995, s.39-43.
[450]Philip Denwood, **a.g.e.**, s.44.

itibaren Hindistan'da şekillenmiş, henüz 17 yaşındayken Doğu Hindistan Şirketi'nde memur olarak görev almıştır[451]. Burnes, kısa zaman içinde yerel dil olan Hintçeve Farsçayı öğrenmiştir. Büyük bir özveriyle uyum sağladığı aşikar olan Burnes, İngiliz yetkililer tarafından da fark edilmiştir. İngiliz yönetimi Burnes'in açık zihnive bulunduğu yere uyum sağlama becerisini temel alarak onu 1829 yılında Afganistan ve Türkistan'ın askeri, coğrafi, sosyal ve politik özelliklerini incelemek üzere görevlendirmiştir[452]. Politik kaygılar vesilesiyle gerçekleştirilemeyen bu seyahat bir yıl sonra İngiliz kralının hediyelerini ve başbakanın mektubunu Lahorlu hükümdara götürmek üzere tekrar gündeme gelmiştir. Burnes böylece meşhur seyahatine başlamıştır[453].

Burnes'in 1831 yılı Aralık ayında başlayan seyahatinin başlangıç noktası Delhi olmuştur. Buradan hareketle ekipman ve yardımcılarıyla Lahor'a ulaşmış, görevini yerine getirdikten sonra 11 Şubat 1832 tarihinde Lahor'dan ayrılmıştır[454]. Lahor'dan yola çıkan ekip İndus kenarında mola vermiş ve daha sonra Afganların ülkesine doğru girmişlerdir. Rus tehdidine karşı İngiliz Hindistan'ı Afganistan gibi bir tampon devlet tarafından korunmakta, fakat daha önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi İngilizler bundan rahatsız durumdadır. Afganların olası bir Rus ittifakına girmesinin İngilizleri müthiş derecede zora sokabilecek olması sebebiyle Burnes'in bir sonraki durağı o sırada Dost Muhammed Han'ın başında bulunduğu Afgan Krallığı'nın başkenti Kabil olmuştur. Burnes, kendisinin yatkın olduğu işi yaparak yerli halkla sıkı bir konuşmaya girmiş, onların fikirleri ve yaşayışlarını anlamaya çalışmıştır. Bölgede üç hafta kalan Burnes'in dikkatini Kabil oldukça çekmiş olmalıdır. Burada insanlarla konuşmak dışında gezilerede çıkmış, Kunduz ve Mezar taraflarında bulunan Şiilerin yaşayışlarını incelemiş ve onların ibadetleri hakkında bilgiler vermiştir[455]. Burnes, Horasan bölgesine de gitmiş ve en önemli şehirlerinden biri olan Belh'i ziyaret etmiştir. Bölgenin yerel halklarından biri olan

---

[451]Gülay Karadağ, **Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19.Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları**, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006, s.34.

[452]Dvendra Kaushik, **Central Asia in Modern Times, (A History from The Early 19. Century)**, Moskova 1970, s.34

[453]Gülay Karadağ, **a.g.t.**, s.34.

[454]Kürşad Köse, **İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s.10.

[455] Alexander Burnes, **Travels into Bokhara**, Vol.I, London 1834 , s.160-166.

Türkmenler ile vakit geçiren seyyah, onların az konuştuğunu, çok iyi ata bindiklerini ve iyi savaştıklarını söylemiştir. Burnes'in eski batılı kaynaklarda geçtiği gibi belirttiği Oxus, yani Amu Derya Nehri'nin kuzeyine geçen heyet artık Türkistan sınırlarına girmiştir[456].

Uzun yıllar boyunca Batılı seyyahlar için bir muamma olan Buhara şehrine 27 Haziran 1832 tarihinde[457] giren Burnes, buradaki görüşleriyle asıl ilgiçekecek olan bilgileri vermiştir. Buhara şehri defaatle zikredilmeye çalışıldığı gibi kapalı bir toplum ve coğrafi olarak korunaklı bir yer olma özelliği göstermiştir. Batısı, kuzeyi, güneyi ya çöl ya da bozkırla kaplı, doğusunda ise dağların engel oluşturduğu doğal setler sayesinde güvende olan Buhara Hanlığı, Rus ve İngilizlere karşı son derece titiz davranmıştır. Hanlığın coğrafi olarak korunaklı olması su ve otlakların kısıtlı olmasına sebep olduğundandolayı bunun özellikle Ruslar tarafından bilinmesini istememişlerdir.Buharalı görevliler gelen her yabancıyı ajan olarak görmüş, rahatça dolaşmaları ve not tutmaları yasaklanmıştır. Küçük bir kağıda dahi not almaması konusunda Alexander Burnes kati bir şekilde uyarılmıştır[458].

Burnes, bölgeye ziyaretini gerçekleştirmeden evvel bilgi toplamayı ve en önemlisi bölgeyi bilen insanların tavsiyelerini kulağına küpe yapmayı ihmal etmemiştir. Buhara'da açıktan açığa bir İngiliz gibi dolaşamayacağını, böyle yaparsa ya ömrünün ya da seyahatinin kısalacağını bilerek Buhara'yı rahatça görebilmek ve biraz daha rahat inceleme yapmak için kılık değiştirmeyi tercih etmiştir. Şehre henüz girmeden kendilerini ele verecek pek çok şeyden aceleyle kurtulmuş, yerel kıyafetleri tüm ekibine giydirmiştir. Elbette Buhara'da en önemli mevkilerden birinin Kuş Beyi olduğunu bilerekona hoşuna gidecek hediyeler vermiş ve özgürce dolaşma hakkına sahip olmuştur.Buhara'ya hazırlıksız gelmemiş, işlerin nasıl halledileceği konusunda oldukça bilgi sahibi olmuştur. İlk merak ettiği yer, diğer tüm Batılı seyyahlar gibi köle pazarları olmuştur. Burada Müslüman olmasına rağmen Şii mezhebindekilerin satıldığını görünce öncelikle şaşırmış, fakat Buharalıların Şiileri Müslüman olarak tanımadığı için köle olarak alınıp satılabildiği gerçeğiyle karşılaşmıştır. Dinlere olan müsamaha başta olmak üzere seyyahın dikkatini çeken konulardan biride kanunlar

[456] Alexander Burnes, **a.g.e.**, Vol.I, s.247-248.
[457]Kürşad Köse, **a.g.t.**, s.11.
[458]Zarcone, **a.g.e.**, s.7-8.

olmuştur. Burnes'e göre kanunlar son derece çelişkili olup, açıktan açığa tütün ve tütün ürünleri satılırken bunların kullanılması kesinlikle yasaktır. Bunlar seyyaha son derece zıt gelmiştir[459].

Buhara şehri, Türkistan'ın eğitim merkezlerinden birini oluşturmakta, bu durum ise daha önceki seyyahlardan bahsederken görülmektedir. Fakat 19.yüzyıla gelindiğinde Buhara medreselerinin eski ihtişamı maalesef kalmamış, bu durum Burnes gibi dikkatli bir seyyahın dikkatinden kaçmamıştır. Seyyah Buhara'daki eğitim için şunları söylemiştir; "İslam ilimleri dışında hiçbir eğitim verilmemekte ve öğrenciler kendi yakın tarihlerinden bile habersizdir"[460].

Buradan sonra bir diğer önemli Türkistan şehri olan Semerkant'a geçmiş, vücuda getirilmiş olan ihtişamlı binalar seyyahın dikkatini fazlasıyla çekmiştir. Semerkant'tan sonra ise Güney Türkistan'a doğru gitmiş, buradaki Türkmenler hakkında önemli bilgiler vermiştir. Türkistan hakkında coğrafi, yer altı yer üstü zenginlikleri, tarihi, ekonomisi hakkında tutmuş olduğu notlarını eserinin ikinci cildinde okuyucuya sunmuştur[461]. Burnes, Afganistan'dan başlayarak Türkistan'dan İran'a kadar süren seyahati sırasında kaydetmiş olduğu notlarını 1834 yılında "Travels into Bokhara" ismiyle üç cilt halinde yayınlamıştır.

3.2.2.3. Arthur Conolly ve Charles Stoddart

Arthur Conolly, Alexander Burnes ile aynı zamanlarda seyahate çıkmış İngiliz istihbarat görevlisidir. Bölgede günden güne gerilimi artan Rus-İngiliz çekişmesinin ajanlar vasıtasıyla gerçekleştirilen hamlelerinden biri olan Arthur Conolly, bölge hakkında bilgi toplamak için Moskova üzerinden harekete geçmiştir. 1829 yılında başladığı seyahatini Kafkaslar, İran, horasan ve Afganistan üzerinden 1831 yılında Hindistan'a ulaşarak sonuçlandırmıştır. Seyyah, seyahati boyunca geçtiği yolları, gördükleri ve izlenimlerini notlandırmıştır. 1834 yılında İngiltere'de eserini "Journey to The North of India, Overland from England, Through Russia, Persia and Afghanistan" ismiyle yayınlamış olup, yazdığı notlarda dikkat çekici hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Kendisinden önce bölgeye gelenler tarafından gittiği

[459]Burnes, **a.g.e.**, Vol.I., s.267-285.
[460]Burnes, **a.g.e.**, Vol.I., s.305-307.
[461]Bkz. Burnes, **a.g.e.**, Vol II.

güzergah hakkında pek çok yazı yazıldığı için istenilen muhtevada olmamış, kendisininde belirttiği gibi notların bir kısmı gezi sırasında kaybolmuştur. Yetersiz olan eserin bir nedenide bu olabilir[462].

Conolly bir seyyah olarak son derece başarısız olmuş, fakat politik bakımdan hünerlerini göstermiştir. Bölgenin siyasi hareketlerini çok iyi bir şekilde yorumlamıştır. Asıl tehlike olan Ruslara karşı, birbirleriyle sürekli mücadelede olan Hive, Hokand ve Buhara hanlıklarının birleştirilerek doğal bir savunma hattı oluşturulabileceğini düşünmüştür. Bir başka şekilde eğer İngiltere burayı kendisine bağlarsa bölgeye medeniyet getirileceğini ayrıca eklemiştir. Bu fikirler şahsi olarak görünsede onları önemli kılan İngiliz hükümetinin Türkistan siyasetinde Conolly'nin fikirlerini esas alarak hareket etmesidir. Bu amaçla 1838-42 yılları arasında süren İngiliz-Afgan savaşı sırasında Hindistan'daki İngiliz hükümeti olan Doğu Hindistan Şirketi Türkistan'ı tanıma faaliyetlerini hızlandırmıştır[463].

Rusya ve İngiltere ile arasındaki "Büyük Oyun (Great Game)" olarak adlandırılan çekişmeyi 19.yüzyılın ortalarına doğru iyice arttırmıştır. Bölgeyi en iyi tanıyanın en iyi hamleleri yapabilmesinden hareketle araştırma heyetlerine ihtiyaç duymuş, Çarlık Rusya bunu uzun bir zamana yayarak yavaş yavaş gerçekleştirmeye başlamıştır. İngilizler ise oyuna yeni dahil olarak eksiklerini kapatmak için ellerinden geleni yapmıştır. Bilgi toplamak ve bölgeden topografik, politik, ekonomik bilgiler alabilmek adına 1838 yılında Charles Stoddart başkanlığında bir araştırma heyeti Türkistan'a doğru yola çıkarılmıştır. Bölgeye geldikleri zaman işler istedikleri gibi gitmemiş, Buhara hükümdarı Nasrullah, İngilizleri topraklarında istemediğini açık bir şekilde göstermek için Stoddart'ı casusluk suçundan tutuklattırmıştır. Bu durum İngilizler ile olan ilişkileri müthiş derecede zayıflatmıştır. Rusların işine gelecek olan bu durum ileride Buhara'nın İngilizlerden yardım istediği bir sırada İngilizler tarafından hatırlatılacaktır. İngiliz Hükümeti elemanlarını burada bırakmak istememiş, daha evvel bölgeye gidip geri dönmeyi başaran Arthur Conolly'i

[462]Özdemir, **a.g.m.**, s.122; ayrıca Arthur Conolly'nin eseri için bkz. Arthur Conolly, **Journey to The North Of India , Overland from England, Through Russia, Persia and Afghanistan**, London 1838.

[463]Özdemir, **a.g.m.**, s.122; Peter L. Roudik, **The History of Cenral Asian Republics**, Greenwood, London 2007, s.67.

kurtarmak için görevlendirmiştir. Bağlantılarını kullanarak her ne şekilde olursa olsun Stoddart'ı kurtarmayı planlamış, fakat onuda aynı akıbet beklemiştir. Yine casusluk suçlamasıyla tutuklanan Arthur Conolly hapsedilmiş, iki İngiliz görevlide İngiliz ve Rusların baskılarına rağmen 1841 yılında Buhara'da idam edilmiştir[464].

3.2.2.4.Robert Shaw

Doğu Türkistan'ın Kaşgar bölgesine ayak basan ilk İngiliz olan Rober Shaw, 2 yıl boyunca bölgede zaman geçirerek seyahat notlarını kaleme almıştır. 1868 yılında gerçekleştirdiği bu gezinin sonucu olan kitabını ise 1871 yılında yayınlamıştır. Batılılar için dünyanın en karanlık noktalarından biri olan Doğu Türkistan'a attığı bu adım son derece önemlidir. Zira daha önceki Batılı seyyahların denemeleri hüsranla son bulmuş, bu durum sonraki seyyahlarında cesaretini kırmıştır. Önyargılarlar ile çıktığı seyahati sırasında tanıştığı yerli tüccarların hal ve hareketleri Shaw'ı harekete geçmeye yönlendirmiştir[465].

Eserinin ilk bölümünde yazar bölgeye neden geldiğini ve üstü kapalı olarak söyler ve genel amacının daha sonra anlaşılacağından dem vurur. Notlarında ulaşılabilecek ilk neden merak duygusudur. Uzun yıllardır Avrupa için karanlık olanbölgeyi aydınlatma isteği de görünür nedenlerin başında yer almıştır. Bölgeye tüccar kılığında gelmesi, bölgede bulunduğu tarihler içersinde Türkistan'ın tamamında "Büyük Oyun" denilen Rus-İngiliz rekabetinin olması, kendisi her ne kadar resmi görevlendirmesinin olmadığının altını çizsede akıllara İngiliz hükümeti için Yakub Bek ile yakın ilişki kurma amacını taşıdığını düşündürür[466].

Seyyah yine yaptığı seyahat için tüccar rolünü seçmesinin kendisi ve bölgedeki gözlemleri için daha karlı olduğunu belirtmiştir. Hata bu sayede Doğu Türkistan pazarı hakkında bilgilere sahip olarak İngiliz ticaretine katkı sağlayabileceğine vurgu dahi yapar[467].

Shaw, bölge hakkında neredeyse hiç bilgisi olmadığından dem vursada

---

[464] Peter L. Roudik, **a.g.e.**, s. 67; Özdemir, **a.g.m.**, s.123.

[465]Meryem Özer, **Robert Shaw'un "Visits To High Tartary, Yarkand and Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass" Adlı Eserinin Değerlendirilmesi**, **Tercüme ve Tahlili**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Estitüsü, s.369.

[466]Meryem Özer, **a.g.t.**, s.370.

[467]Özer, **a.g.t.**, a.s.

bölgenin tarihi hakkındaki bilgileri aşikardır. Bunun yanında yularıda belirttiğimiz gibi tüccar kimliğine bürünmesi bir tesadüf değildir. Bölgede ticaretin önemini bilmekteydi. Bir diğer husus ise yardımcılarını seçerken gösterdiği ihtimamdır. Onların kendisine uyum sağlayacak ve mutlak suretle işini çözebilecek kişilerden seçer. Bundan sonra ise gözlemlerini yaparken titizlikle ilgilendiği şey ise şüphe çekmemektir[468].

Her seyyah gibi Rober Shaw'da Doğu Türkistan insanı hakkında notlar almıştır. Fakat buradaki fark Shaw'ın notlarının kesin iddialarla dolu olduğudur. İlk olarak Türkistan'daki toplulukların adlarını söylerken onların nerelerde yaşadıkları, neyle geçindikleri, hangi dine inandıkları gibi bilgiler vermiştir. Doğu Türkistan özelinde ise halkı iki bölüme ayırarak anlatır. İlk ayrım Türk-Tacik (Tatar-Ari); ikincisi ise yerleşik-göçebe ayrımıdır[469].

Doğu Türkistan hakkında geniş bilgiler veren Shaw, dil, tarih, coğrafya konularında son derece iddialı açıklamalar yanına Batı Türkistan ile karşılaştırmalar dahi yapar. Ayrıca bölgeye kendisinden önce gelen seyyahlar, güzergahları ve akıbetleri hakkında da son derece önemli bilgile vermiştir. Buradan çıkardığımız sonuç ise Shaw'ın aslında bölge hakkında bilgi edinmeye gezisinden çok daha önce başladığıdır. Seyyah notlarında bölgenin yerli halkı olarak Arileri gösterir ve Türklerin daha sonra bölgeyi istila ettiğini esin bir dille belirtir. Bahsi geçen konuda herhangi bi başvuru noktası bulunmamakla beraber tamamı seyyahın kendi görüş ve düşüncelerinden oluşarak herhangi bir bilimsel temele dayanmamaktadır[470].

Robert Shaw, sonraki bölümünde Hokand Hanlığı ve Kaşgar'da hakimiyet kuran Yakub Bek'ten bahsetmektedir. Shaw, öncelikle Hohand Hanlığı'ın kısa dönem tarihi hakkında bilgi vermiş, buradaki taht kavgalarını, tarafları, Buhara Hanlığı'nın müdahalesini ve Hokand'ın Rus hakimiyetine girişini etraflıca anlatmıştır. Bilgilerinin büyük bir kısmını muhbirler ve dönem tanıklarından elde ettiği için önemli kaynaklar arasında gösterilebilir[471].

Seyyahın değindiği bir diğer husus ise Yakub Bek'in hakimiyetini sağlama serüvenidir. İsyanlar sonucunda Doğu Türkistan'da kurulan küçük şehir

[468]Özer, **a.g.t.**, s.371.
[469]Özer, **a.g.t.**, a.s.
[470]Özer, **a.g.t.**, s.372.
[471]Özer, **a.g.t.**, s.375-376.

devletçiklerini nasıl egemenliğine aldığı nı tarafgir bir şekilde anlatmıştır. İç karışıklıkların Yakub Bek tarafından fırsat bilindiğini, hile ve aldatmacalarla bölgeleri bir bir ele geçirdiğini ve özellikle halkın onu onaylamadığının altını çizmiştir[472].

Yolculuk sırasında Shaw Tibet'ten Doğu Türkistan'a giden yeni yollar kullanmada ısrarcı olmuştur. Bu ısrar tüccar amaçlarla bölgeye gelen bir kimse için son derece gariptir. Yeni yollar yeni tehlikeleri beraberinde getirirken, yolun uzaması maliyetini arttırdığı için uygun düşmemektedir. İşte bu sebeplerden yukarıda değindiğimiz gibi Shaw'ın bölgeye saf merak ve idealist amaçlarla gelmediğini düşünmek yanlış olmayacaktır[473].

Takip eden bölümde seyyah Doğu Türkistan'a girişini, geçtiği yolları anlatmıştır. Geçtiği her yerleşim noktasında titizlikle gözlem yapmıştır. Bu gözlemleri coğrafya, iklim ve ekonomi üzerine yoğunlaşmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi seyyahın birincil amacı ticaret hakkında bilgi edinmektir. Notlarından anlaşıldığı üzere bölge insanlarının sahip olduğu bolluk yazarı şaşırtmıştır. Bunun sebebi olarak, her ne kadar kendisinin kabul görmediğini söylemiş olsada, Yakub Bek'in yönetimini göstermiştir[474].

Seyyahın dikkatini çeken bir diğer nokta Kaşgar Devleti'nin sahip olduğu askeri yetersizlik ve bilgi eksiklikleridir. Ona göre Kaşgar Devleti silah bakımından son derece geridedir ve dünyanın geri kalanları hakkında kulaktan dolma bilgiler dışında pek bir bilgileri de yoktur. Bu noktada bir not düşerek askeri yetersizliğin görülmemesi için Kaşgarlıların büyük çabalar sarf ettiklerini fakat entelektüel bilgisi ve askeri okul geçmişi sayesinde gözünden kaçmadığını belirtmek gerekir. Seyyah, Kaşgar'da iyi bir şekilde karşılanmıştır. Fakat her yabancı seyyaha karşı duyulan şüphe yazara karşıda gösterilmiş ve gözetim altında tutulmaya çalışılmıştır[475].

Yazar Yarkend'e geliş aşamasını notlarına eklemiştir. Kitabının bir bölümünü Yarkend hükümdarı Muhammed Yunus Can ile olan görüşmelerine ayırmıştır. Burada Yarkend hükümdarının Yakub Bek'ten sonra en güçlü yönetici olduğunu bildirmiştir. Yarkend'de yapılan görüşmelerde Shaw tam bir diplomat gibi davranmıştır. Yapılan

[472]Özer, **a.g.t.**, s.376-377.
[473]Özer, **a.g.t.**, s.378.
[474]Özer, **a.g.t.**,s.379.
[475]Özer, **a.g.t.**, a.s

görüşmeler sırasında İngiltere'nin Osmanlı ile dost olduğunun altı çizilerek kendileriyle de dostluk içersinde, sınırlara saygılı, ticari ilişkiler kurulmak istendiğini notlarında belirtmiştir[476].

Seyyah Yarkend'ten sonra Kaşgar'a geçmiştir. Burada beklediğinin aksine daha sert uygulamalarla karşılaşmıştır. Yakub Bek ile görüşmeleri notlarına mevcut olsa dahi üzerindeki şüphe her daim baki kalmıştır. Bir aya yakın tutulduğu Kaşgar'da yazdığı notlarda Yarkend'te kendisini daha özgür hissettiğini söylemiştir. Eserin devam eden bölümlerinde Yakub Bek'in kuruduğu devlet düzeninin aytıntılarını vermeye çalışmıştır[477].

Kitabın son bölümlerinde geri dönüş yolculuğu ve bunun için yapılan hazırlıklar anlatılmıştır. Shaw her daim yabancı bir ülkede olduğunu ve hayatına dahi mal olabileceğini bildiği için hep tetikte davranmıştır. Dikkat çekici bir nokta olarak Shaw, geldiği yolu kullanmayarak farklı bir yol tercih etmiştir[478].

3.2.2.5. James Abbott

Sir James Abbott, Türkistan'a yaptığı seyahat vasıtasıyla araştırmacılar için önem kazanmış olsada İngiltere'nin Hindistan'daki varlığı için tanınan bir ailenin üyesi olmuştur. Abbott ailesi Doğu Hindistan Şirketi ordusuna pek çok general yetiştirmiş olup, Augustus Abbott ve Frederick Abbott bu generallerden ikisidir[479]. James Abbottda ailenin geleneklerine uyarak askerlik mesleğini seçmiştir. İyi eğitim almış olan Abbott, Bengal Topçu Birliği'nde Haziran 1823'te göreve başlamıştır. Buradaki hayatı son derece hareketli geçmiş, İngiltere'nin bölgedeki hakimiyetini sıkı sıkı kurmaya çalıştığı bir dönem olduğu için pek çok çatışmada bulunmuş ve kısa zamanda tecrübeli bir askere dönüşmüştür[480].

Rusya ve Hive Hanlığı arasındaki ilişkiler baştan beri gerginlik içerisinde olmuş, 1839 yılında bu durum savaş sinyalleri vermeye başlamıştır. İngilizler, olası bir savaşta Hive'nin Ruslar tarafından işgal edilerek sıranın diğer hanlıklara geleceği

[476]Özer, **a.g.t.**, s.380-382.
[477]Özer, **a.g.t.**, s.382-383.
[478]Özer, **a.g.t.**, s.383.
[479]Nickolas Storey, **Great British Adventurers**, Pen&SwordBooksltd, Yorkshire 2012, s.29.
[480]Nickolas Storey, **a.g.e.**, a.s.

ve ardından Afganistan'a kadar genişleyip kendilerini rahatsız edeceğini fark etmiştir. Açıktan bir harekata girişmek Ruslarla savaşı göze almak anlamına gelse de İngilizler, Türkistan topraklarında genişlemekten çok Hindistan ile Ruslar arasına olabildiğince fazla tampon devlet vücuda getirmek istememiştir. Sıcak bir çatışmadan kaçınarak olayı diplomatik bir çözüme ulaştırmayı amaçlamış, James Abbott'u ilk olarak Hive Hanlığı'na göndererek Rusların savaş sebebi olarak benimsediği Rus esirler sorunu başta olmak üzere çatışmayı gerektirecek her konuyu çözüme ulaştırmayı istemiştir. Bu amaçla bölgeye gönderilen Abbott Rus esirlerin serbest bırakılması için elinden geleni yapmış, fakat başarılı olamamıştır[481].

Seyyahın görevlendirildiği 1839 yılında Charles Stoddart ve Arthur Conolly hapistedir. Görüldüğü gibi onların hapiste olması veya kötü muamele görmüş olmaları Batı'nın bölge hakkında bilgi sahibi olma isteğini söndürmek yerine körüklemiştir. James Abbott, bunlardan biri olarak 1839 yılında Hindistan ve Afganistan üzerinden Hive ve Harezm bölgelerine gelmiştir. İki yıl boyunca bölgede kalan, incelemeler yapan Abbott kendisinden evvel bölgede bulunan seyyahlardan pek farklı bir bilgi vermemiştir. Burada geçirdiği zaman dilimi boyunca tuttuğu notları 1843 yılında Londra'da "Narrative of Journey from Heraut to Khive, Moskow and St. Petersburg During the Late Russian Invasion of Khive" adıyla iki cilt olarak yayınlamıştır[482]. Rusların Hive seferini bizzat şahit olarak notlandırmış ve Hive'de kısa bir süre tutuklandığı zamanlarıda detaylarıyla anlatmıştır. Aynı tutuklanmayı yaşayan diğer iki görevliden farklı olarak idam edilmemiştir[483].

3.2.2.6. Joseph Wolff

Charles Stoddart ve Arthur Conolly'nin sonlarının İngiliz hükümeti tarafından öğrenilmeye çalışıldığı bir sırada bölgeye Joseph Wolff gönderilmiştir. Aslen doktor olan Wolff, Avrupalı Yahudi bir aileye mensuptur. Aldığı sıkı eğitimlerin sonucunda

[481]Storey, **a.g.e.**, s.30-32.
[482]Özdemir, **a.g.m.**, s.123.
[483]Özdemir, **a.g.m.**, a.s.; detaylı bilgi için Bkz. James Abbott, **Narrative of Journey from Heraut to Khive, Moskow and St. Petersburg during the Late Russian Invasion of Khive**, London 1843.

Judaism'e merak salmış, bundan sonra ömrünü efsanevi Yahudilerin kayıp 10. kabilesini bulmaya vakfetmiştir. Wolff, dünyada Musevilerin ayak bastığı her coğrafyaya bir gezi düzenleyerek araştırmalarının peşini hiç bırakmamıştır. Amacı dahilinde iki kez Türkistan topraklarına ayak basan Wolff, her defasında önemli bilgiler bırakmış, pek çok coğrafya hakkında notlarını titizlikle tutmuş ve daha sonra yayınlamıştır[484].

1831 yılında Osmanlı Devleti'nden başlayan seyahati onu Türkistan'a kadar götürmüş ve buradaki gözlemlerini notlandırmıştır. Doktor Wolff geri döndükten sonra geçtiği yerlerdeki izlenimlerini barındıran notlarını birleştirmiş ve 1837 yılında "Researches and Missionary Labours Jews, Muhammedans and Other Sects"[485] ismiyle yayınlamıştır. Yahudi toplumuna karşı olan araştırma, görme ve inceleme merakı sayesinde ortaya çıkan eserlerinin ilki olan seyahatnamede çok kıymetli bilgiler bulunmaktadır. İkinci gelişi ise 1843 yılında yukarıda da zikredilmeye çalışıldığıgibi Charles Stoddart ve Arthur Conolly isimli iki İngiliz görevlinin sonlarını öğrenmek için olmuştur. Görünen amacı bu olsa dahi kendi temel isteklerini göz ardı etmemiş ve özellikle Buhara'da yaşayan Yahudileri incelemesine almıştır. İkinci seyahati iki yıl kadar sürmüş ve sonunda "Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845, to Ascertain The Fate of the Colonel Stoddart and Captain Conolly"[486]adlı bir seyahatname daha ortaya koymuştur[487].

Joseph Wolff'un teoloji açısından aldığı iyi ve çoğul eğitim sayesinde misyonerlik yapması araştırmalarına da yansımıştır. İncelemeleri daha çok bunların üzerinde yoğunlaşarak bu çerçevede notlar tutmuştur. Joseph Wolff'un haham bir babadan olmasına rağmen Protestan eğitimi alması ve daha sonra İngiliz Kilisesi'ne katılması[488] gibi olaylar onun dini olarak geniş bir perspektiften bakabilmesini sağlamıştır. Bu sebeple farklı din ve kültürdeki insanları tahlil etmesi, misyonerliğininde verdiği tecrübeyle kolaylaşmıştır. Buhara'daki Yahudi cemaati

---

[484]Özdemir, **a.g.m.**, a.s.

[485]Joseph Wolff, **Researches and Missionary Labours Jews, Muhammedans and other Sects**, Phıladelphıa 1837.

[486]Joseph Wolff, **Narrative of a Mission To Bokhara in the years 1843-1845, to Ascertain The Fate of the Colonel Stoddart and Captain Conolly**, London 1845.

[487]Özdemir, **a.g.m.**, a.s.

[488]**http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14988-wolff-joseph**

üzerine oldukça ehemmiyetli incelemelerde bulunan seyyah, Yahudilerin Türkistan'daki sosyokültürel yaşayışları hakkında çok kıymetli bilgiler sunmuştur[489].

3.2.2.7.Sefername-i Buhara

Eserin yazarı ve tam yola çıkış tarihi bilinmemesine rağmen verdiği bilgiler bakımından büyük bir öneme sahip olduğu için değinmekte fayda görmekteyiz. 19.yüzyıl tüm Türk dünyası için zorlu bir yüzyıl olmuştur. Bu süre zarfında İngiltere ve Rusya'nın Türkistan üzerindeki "Büyük Oyun" olarak isimlendirildiğini daha öncede söylediğimiz rekabetleri temas ettiğimiz eserin doğmasına vesile olmuştur. Yukarıda isimlerini geçirdiğimiz İngiliz elçileri Buhara Hanlığı'nda kötü muamelelere maruz kalmış ve sonunda da idam edilmişlerdir. Buhara Hanlığı, ülkelerine gelen İngiliz görevlileri ajan olarak görmüş, onları sıkı gözetim altında tuttuktan sonra sonunda tutuklamıştır. Bu sayede İngiltere ile Buhara Hanlığı arasındaki ilişkiler bozulmuş ve Buhara, İngiliz görevliler için en tehlikeli yerlerden birine dönüşmüştür.

Daha önce verdiğimiz bilgileri burada kısaca özetlememizin sebebi temas etmeye gayret gösterdiğimiz eserin yazılmasında oynadıkları temel roldür. İngiltere, Buhara'ya Joseph Wolff isimli görevlisini göndermiş, kaderi kendisinden önceki görevlilerden farklı olmayarak tutuklanmıştır. İngiltere Wolff'un sonunun da Buhara'da idam edilmek olduğunu bildiği için süratle duruma müdahale etmek için girişimlerde bulundu. Bu girişimlerden biri de İran hükümdarı Muhammed Şah Kaçar'ın nüfuzunun kullanılarak Wolff'un serbest bırakılmasıdır[490].

Durumun İran hükümdarının müdahalesini gerektirmesinin nedenlerinin ilki Wolff'un Buhara yolculuğunda Muhammed Şah Kaçar'dan aldığı emanname ile yolculuk yapması, bu emannameye karşı tutuklanmış olmasıdır[491]. Bu sırada İran'da bir Buhara elçisi, Halil Hoca'nın bulunması ve görevinin bitmesi üzerine yanına İran elçisinin yerleştirilmesi üzerine yola çıktılar. Görevleri Wolff'u kurtarmak, İranlı eserlerin durumu hakkında Emir Nasrullah ile görüşüp çözmek ve son olarak

[489]Buhara'daki Yahudi cemaati hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak için Bkz. Durmuş Arık, "Buhara Yahudileri", **Asya Araştırmaları Dergisi**, S.1, C.1.

[490] Dinçer KOÇ, Sinan EREN, "Sefername-i Buhara'ya göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.232, 2018, s.155.

[491] Dinçer KOÇ, Sinan EREN, **a.g.m.**, s.156.

Merv'in durumu hakkında görüşmektir[492].

Eser, Buhara elçisi Halil Hoca ile İran elçisinin yola çıkışları ile başlayarak İran başkentinden Buhara'ya kadar geçtikleri menzilleri, yaşananları ve halkın genel muhtevasını aktarmıştır. Yolda gördüğü grupların, kişilerin ve kafile içersinde yaşanan birkaç olayı anlatmıştır. Eserin genelinde günlük havası olduğu için yolculuk içersinde olanlar detaylarıyla kaydedilmiştir[493].

Buhara şehrine girişi, karşılanışı ve Buhara halkının kendisini görmek için gösterdiği ilgiden bahsederek Buhara'daki olayları anlatmaya başlamıştır. Bu aşamada beraberlerinde getirdikleri yükleri taşıyan katırların halkın çok ilgisini çektiğini, çünkü Buhara'da katırların olmadığını belirtmiştir[494].

Emir Nasrullah'ın kendilerini bir gün sonra huzuruna kabul edeceğini bildirmişlerdir. Kabul gününde herkesin kendi rütbesince yürüyebilmesi için zincirlerin çekildiğini, İran elçisine kuşbegi ile aynı yolda yürütüldüğünü bildirir. Belli bir yere kadar at üstünde ilerlediklerini, daha sonra yürüyerek ilerlediklerini söylemiştir . Divana girdikten sonra burayı betimlemeye girişmiştir. Büyüklüğü, görünüşü ve içerdeki oturma düzeni hakkında bilgiler vermiştir [495].

Geliş amacının ilkini oluşturan Wolff konusu hakkında daha girişte edindiği bilgiler ile elini çabuk tutması gerektiğini anlamıştır. Bu sebeple Emir Nasrullah'a konuyu açmış, Muhammed Şah Kaçar'dan aldığı belgeler ile yolculuk yaptığını ve iki devlet arasındaki iyi niyet, ittifak göstergesi olarak salıverilmesini istemiştir. Emir Nasrullah'ın cevabını olduğu gibi bildirmiş, İngiliz görevlilerinin devletinin bel kemiğini kırmaya çalıştıklarını, düşmanlarını kendisine karşı kışkırtıp harekete geçirdiklerini bildirmiştir. Elçi son derece ustalıkla diplomatik yeteneklerini kullanarak İran ile İngiltere'nin ittifak içersinde olduğunu, kendilerinden habersiz hamle yapamayacaklarını, Buhara ile olan yakınlıklarından dolayı Emir'in zararına harekette bulunmayacaklarını söylemiştir. Sonraki görüşmelerde diğer konular hakkında görüşülmüştür. Burada da İranlı esirler hakkında görüşülmüş, elçi ısrarlarının sonuçsuz kaldığını bildirmiştir. Getirdikleri hediyelerin Emir Nasrullah tarafından övgüyle kabul edilmiştir. Joseph Wolff'un Emir tarafından kendilerine

[492] KOÇ, EREN, **a.g.m.**, s.155-157.
[493] KOÇ, EREN, **a.g.m**., s.158-165.
[494] KOÇ, EREN, **a.g.m.**, s.165.
[495] KOÇ, EREN, **a.g.m**., s.166.

bağışlandığını söyleyen elçi onun teslim alınması hakkında da bilgi verilmiştir[496].

Elçi buradan sonra Emir Nasrullah'ın Semerkand'a yaptığı sefer hakkında bildiklerini anlatmaya başlamıştır. Elçinin notları içersinde dikkat çeken bilgilerden biri sefer sırasındaki para ihtiyacı için Buhara halkının bir fon oluşturarak hükümdara yardımcı olduklarıdır. Bu fonun bir nevi borç olduğunu, daha sonra ödendiği, eğer paraya gerek kalmazsa veya artarsa para sahipleri arasında paylaştırıldığını söyler. Hokand Hanlığı'na yapılan seferin sonucu, sonrasında yaşanan gelişmeler hakkında da bilgi veren elçi kendi işleri hakkında bilgi vermeye devam etmiştir[497].

Elçi, Buhara'da Emir Nasrullah ile olan görüşmelerini ince ayrıntılarına kadar anlatmıştır. Söylediği sözler sonunda Emir Nasrullah'ın kendisine kıymetli hediyeler verdiğini belirtmiş ve son görüşmelerinde İran'ın Buhara ile ittifak içersinde olduğunun altını çizmiş ve Emir Nasrulah'ın İranlı esirler konusundaki gönülsüzlüğünü gördüğü için Muhammed Şah Kaçar'ın kendilerine askeri yardımda bulunmaya hazır olduğunu söyledikten sonra İranlı pek çok esir ile beraber dönüş yoluna girişmiştir[498].

Dönüş yolunda da Emir Nasrullah'ın kendilerini yol boyunca korumak için yardımcı olduğunu belirten elçi, başlarken olduğu gibi dönüş yolunda da geçtiği yerler hakkında bilgiler vermiştir[499]. Elçinin notlarında Buhara ordusu hakkında bilgilerini verdikten sonra yine hanlığın vergi sistemi ve işleyişi hakkında bilgiler vermiştir[500].

3.2.2.8. Arminus Vambery

1832'de Tuna'nın en büyük adalarından olan Macaristan'ın Duna-Szerdahely şehrinde dünyaya gelen Vambery, seyyahlar arasında en ünlü olanlarından biridir. Yaşadığı dönemde müthiş bir popülariteye kavuşmuştur. Vambery'nin kişiliği gibi hayatıda ilginçtir. Musevi bir ailenin çocuğu olmasına rağmen annesinin ısrarıyla Hristiyan okuluna gönderilmiş ve burada müthiş sıkıntılar çekmiştir. Ayrıca doğuştan gelen rahatsızlığı dolayısıyla koltuk değnekleriyle yürüyebilmektedir. Dil öğrenme

[496] KOÇ, EREN, **a.g.m.**, s.166-170.
[497] KOÇ, EREN, **a.g.m.**, s.170-173.
[498] KOÇ, EREN, **a.g.m.**, s.170-177.
[499] KOÇ, EREN, **a.g.m.**, s.177-183.
[500] KOÇ, EREN, **a.g.m.**, s.183-188.

konusundaki yatkınlığı herkes tarafından anlaşılacak kadar açıktır. Lakin ekonomik zorluklar okula devam etmesini zorlaştırmıştır. Bir terzi yanında çıraklık yaparken diğer yandan özel dil dersleri vermeye başlamış, daha 16 yaşındayken pek çok dile hakim olmuş ve yenilerinide hızla öğrenmiştir[501].

Vambery'nin seyahatini İngilizler adına gerçekleştirdiği bilinsede altında yatan sebep bir tutkudan ibaret olmuştur.En büyük tutkusu Altay dil ailesinden Macar dilinin köklerini bulmaktır. Eserinin ilk kısmında belirttiği gibi yaşayan dilleri pratikte incelemek istemiş ve Macar, Türk, Tatar dilleri arasındaki akrabalıkları ortaya koymayı hedeflemiştir[502]. Tutkusu dahilinde tehlikeli yollardan geçmiş ve görünüşünü büsbütün değiştirmek mecburiyetinde kalmış, fakat günün sonunda ortaya koyduğu seyahatname kendisine pek çok kapının açılmasına vesile olmuştur.

Vambery, 1860 yılında Türkçeden yaptığı çevirilerin başarılı olması dolayısıyla Macar Bilimler Akademisi tarafından İstanbul'da görevlendirilmiştir. Bu onun için büyük bir ödül olmuş, hiç vakit kaybetmeden geldiği İstanbul'da Avrupalılardan uzakta bir mahalle olan Fındıklı'yı tercih ederek Müslümanlar arasında yaşamıştır. Bu sırada Osmanlı toplumunun her kademesindeki insanlarla ya verdiği özel dersler yada tanıdıklar vasıtasıyla bir ilişki kurmuştur. İlişkilerin güçlü olması onun içinde büyük bir istekle duyduğu Türkistan seyahatini kolaylaştıracak merdivenlerdir[503]. Seyyah, İstanbul'daki vaktini verimli kullanmaya özen göstererek her boş vaktinde kütüphanelere gitmiş, dindar kişilerin yanında olup onların gittikleri tekkeleri ziyaret etmiş ve İslami konuşmaları ilgiyle dinlemiştir. Bu sayede İstanbul'daki bol vakti sonunda bir Türk gibi olduğunu düşünecektir[504]. Bilgisi, dili ve pek çok farklı açıdan bakılacak olursa bu konuda haksız olduğu da söylenememektedir.

Vambery gizliden gizliye çalışmalarını yürütürken durumdan bir şekilde Ruslar haberdar olmuş, Rusya sefiri vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin Peşte sefirine Vambery'nin Türkistan'a bir gezi hazırladığını bildirmiştir. Peşte sefiri, durumla alakadar olduğu ve Vambery'nin faaliyetlerini takip ettiğini bildirmiştir. Dönemin

[501]Karadağ, **a.g.t**., s.40.
[502]Zarcone, **a.g.e**, s.41-42.
[503]Zarcone, **a.g.e**., a.s.
[504]Karadağ, **a.g.t.**, s.41.

Hariciye Nazırı Fuat Paşa verdiği raporda Vambery'nin İngilizler namına hareket etmesinin muhtemel olduğunu belirtmiştir[505]. Gerçekten de baştan beri arkasında İngilizler olup olmadığı bilinmemekte, fakat sonunda topladığı bilgileri İngilizlerle paylaştığı aşikar durumdadır. Burada akla takılabilecek kısım ise Vambery'nin seyahatnamesinde sürekli İngiliz subaylarıyla karşılaşması ve onların varlığıyla rahatlamasıdır. Mim Kemal Öke'nin eserinde bahsettiği İran Büyükelçisi Charles Allison'un Vambery'e söylediği "Bu tehlikeli yolculuğu başarıyla tamamlayabildiği takdirde İngiltere'de tüm kapıların kendine açılabileceği" sözleri seyyahın motivasyonunu gözler önüne serebilmektedir[506].

Vambery'nin Türkistan seyahati 1862 yılında İstanbul'dan başlamıştır. Osmanlı topraklarından gelen bir derviş kılığına girerek İran üzerinden bölgeye ulaşmak fikrinde olmuş, bu iş için Osmanlı pasaportunu sağlamış ve Osmanlı Devleti'nin İran sefaretine verilmek üzere hatırlı dostlarından aldığı tavsiye mektuplarını da yanına almıştır[507]. Vambery, Tahran'a gelir gelmez Reşid Efendi olmuştur. Sıkıntısız bir yolculuk geçiren Vambery, İran'dan hareket edeceği zamanı iple çekmiş, fakat işler istediği gibi gitmemiştir. Herat'a doğru yola çıkmasıAfgan Hükümdarı Dost Muhammed Han'ın Herat'a doğru yürümesi ve yolların tehlikeli olması sebebiyle mümkün olmamıştır. Seyyah, bekleme süresini İran'ın ünlü şehirlerini dolaşarak değerlendirmiştir[508].

1863 yılı Ocak ayında Tahran'a geri dönen Vambery, burada konaklayan hacılarla konuşmaya başlamış, kurduğu yakın ilişkiler sayesinde tehlikelerle dolu olan yolda kendisine yoldaşlar bulmuştur. Kendisiyle beraber 24 kişilik bir kafile ile yola çıkan Vambery "Avrupa uygarlığının sonunda" olduğunu belirtmiş ve son kez arkasına dönüp kaybolan Taran şehrini izlemiştir[509].

Vambery, eserinde geçtiği bölgelerin tarihi hakkında yerel bilgiler vermiştir. Bilgivermekle kalmayıp bunlar hakkında düşüncelerini de belirtmiştir. Örneğin; Tahran'dan çıktıkları yolda geçtiği Şii köylerini, buralara Nadir Şah zamanında

[505] Cemal Kutay, **Sahte Derviş**, Aksoy yay., İstanbul 1998, s. 9-10.
[506]Mim Kemal Öke, **Saraydaki Casus**, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991, s.21.
[507]Cemal Kutay, **a.g.e.**, s.13.
[508]Karadağ, **a.g.t.**, s.44.
[509]Arminius Vambery, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s.30-31.

yerleştirilmiş kısıtlı sayıdaki Sünni'nin sağladığı yararları ve Türkistan ile bağlantı kurmalarını itinayla ve detaylı olarak anlatmıştır[510]. Uzun yolculuğu boyunca gördüğü ve başına gelen her detayı yazmıştır. Tahran'dan sonra zorluklarla dolu yolculukları başlamıştır. Meşhur çölleri geçmeleri ve seyyahın birde büründüğü derviş rolünde son derece inandırıcı olması gerekmektedir. Daha evvel örnekleri görüldüğü gibi Buhara veya Türkistan hanlıkları yabancılar için çok tekin yerler sayılmamaktadır.

Türkistan'a girdikçe Vambery, özelliğini bozmayarak gördüklerini anlatmıştır. İran coğrafyasından çıkıp Türkistan'a girdiğini konuşulan dildeki farklılıklardan anlamış olması muhtemeldir, buradan hareketle ayrı bir başlıkla Türkmenleri incelemeye başlamıştır. Akla gelebilecek her yönden betimlemeye girişen seyyah, coğrafi özellikleride geçmemiştir[511]. Bölgeye böylesine araştırmacı bir gözün bakması elbette bilimsel açıdan son derece önemli taşımaktadır. Diğer taraftan Vambery tipik bir Avrupalı oryantalist yaklaşımına sahiptir. Avrupa kültürünün merkezde olduğu dünya görüşüne fanatik seyyah, Türkistan'da gezdiği her noktaya uygarlığın ulaşmadığı barbar coğrafyası olarak bakmıştır. Bölgeye gelen pek çok seyyah böyle olup, Vambery'nin bakışına en yakın kişi olan Alexander Burnes dahi gördüğü iyi şeylerden bahsetmiştir. Vambery notlarının hiçbir noktasında böyle bir farktan söz açmamıştır.

Zorluklarla dolu çöl yolculuğundan sonra Hive'ye varan Vambery, ilk sorununu yaşamıştır. Görevlilerin kendisini çevirdiğini, ajan olup olmadığını soruşturduklarını söyleyen Vambery, araya giren hacılar sayesinde kendisini kurtardıklarını belirtmiştir. Bundan sonra ilk iş olarak İstanbul'dan tanıdığı Şükrullah Bey'in yanına gitmiş ve onunla görüşmeye başlamıştır. Şükrullah Bey'in kendisine sorduğu "Maksadınız nedir?" sorusuna "Ah pir!" diye karşılık verdiğini belirten yazar, Şükrullah Bey'in söylediğini anladığını belirtmiştir[512]. Vambery'nin verdiği cevabın manası şeyhinin görevlendirmesiyle burada olduğu ve ne olursa olsun görevini tamamlayacağı şeklindedir. Elbette bunda Şükrullah Bey'in tarikatlara olan yatkınlığını kendi lehine kullanmak istemesi gibi amaçların da olması mümkündür.

[510]Arminius Vambery, **a.g.e.**, s.33-35.
[511]Vambery, **a.g.e.**, s.47-60.
[512]Vambery, **a.g.e.**, s.106-107-108.

Bir ay kadar kaldığı Hive'de gözlemelerini yapmış, pek çok yere girip çıkarak ve insanlarla oturup kalkarak onları detaylıca incelemiş ve notlarına eklemiştir. Sırada gelen Buhara şehri için ise Buhara yolunun Hive'den daha büyük tehlikelerle dolu olduğunu söylemek mümkündür. Henüz şehirde olmayan han dolayısıyla yollar eşkıyalarla dolu durumdadır. Bütün bunları Vambery'e hem Hive Hanı hem de Şükrullah Bey ısrarla söylemişsede kendisini dinlememiş ve yola koyulmuştur. Ayrılmadan önce son bir toplantı yapılarak üç güzergah belirlenmiş, bu sırada toplantıda olan bir kumaş tüccarının açıklamalarıyla Hanka ve Saruhan'dan geçen yolun takip edilmesi kararlaştırılmıştır[513].

Buhara'ya vardıktan sonra öncelikle kafilesiyle gittiği tekkeden, buraya gelirken girdiği kapıdan bahsetmiştir. Daha sonra Buhara Hanlığı'nın hangi şehirlerden oluştuğu, bunların kaç bölgeye ayrıldığını söyleyen seyyah, demografik bilgileri bunların kökenlerinden bahsederek anlatmıştır. Buhara şehri üzerinde neredeyse her şeyden bahseden seyyah, bunları yine kendi oryantalist bakış açısıyla anlatmıştır. Buhara'da şahit olduğu oyunlar ve bunların Buhara halkı için öneminden bahsetmiş, oyunların isimlerini de vermiştir. Detaylı anlatımları bu dönemde Buhara şehrini öğrenmek açısından önem taşımaktadır[514].

Buhara'dan sonraki durağı Semerkant olmuştur. Semerkant'ta diğer yerlerde olduğu gibi siyasi durumdan haberdar olmaya çalışmış ve aldığı bilgileri kaydetmiştir. Hanlıklar arasındaki mücadeleler, tarafların nerelere saldırdıkları notlarında bulunmaktadır. Burada eski eserleri görmüş ve bunlardan hayranlıkla bahsetmiştir. Özellikle Timur'un izlerini takip etmiş ve bunlardan detaylıca bahsetmiş, diğer taraftan şehirde çok olan türbeleri ziyaret etmiş ve buralarda dikkatini çeken özellikleri anlatmıştır. Şehir hakkında bilgi verdikten sonra bölgedeki savaşlardan ayrıca bahsetmiştir[515]. Semerkant'tan sonra ise geri dönüş yolu başlamıştır.

Semerkant'tan harekete başlayan Vambery, geldiği zaman çektiği sıkıntılara benzeyen bir şekilde zorlu yolculuklarla önce Tahran'a gelmiş, buradan Trabzon'a geçmiştir. Dönüş yolunda da gördüklerini kaydetmekten geri durmayan seyyah 9

[513]Vambery, **a.g.e.**, s.129.
[514]Vambery, **a.g.e.**., s.149-166.
[515]Vambery, **a.g.e.**, s.169-186.

Haziran 1864 tarihinde Londra'ya varmıştır[516]. Vambery, Londra'da çok iyi bir şekilde karşılanmıştır. Tuttuğu gezi notları "Orta Asya Seyahati (Közép Ázsiai utazás)" adıyla neredeyse aynı anda dört Uluslararası dilde (İngilizce, Fransızca, Rusça, Almanca) ve Macarca yayınlanmıştır[517].

3.2.3. 19. Yüzyılda Fransa'dan Gelen Seyyahlar

3.2.3.1. Chevalier Gamba

Fransa Kralının Tiflis temsilcisi olan seyyah, 1820-24 yılları arasında Kafkasya ve Rusya'nın güney bölgelerinde geziler yapmış ve bunları notlandırmıştır. Gezilerinden bir tanesi Türkistan'a, Kafkasya'ya ve Hazar'a hakim olmak için kilit stratejik bir rol oynayan Astarhan olmuştur. 1826 yılında "Güney Rusya'da Seyahat" adıyla Paris'te notlarını kitaplaştırmış, Fransızca basılan kitabın iki bölümü sadece Astarhan şehrine ayrılmıştır[518].

Gamba ilk olarak Astarhan şehrinin konumundan bahsetmiş, şehrin ortasındaki sarayı merkez varsayarak bu konuda bilgileri paylaşmıştır. Astarhan şehrinin iklimini anlatan seyyah, havasının gayet güzel olduğundan bahsetmiştir. Şehirdeki ölüm oranlarının az olması ve yaşam süresinin çok olmasından şaşkınlıkla söz etmiştir. Anlatımına şehrin demografik özelliklerini anlatarak devam etmiş, şehirde farklı gruplardan insanların olduğu ve şehir merkezinde yaşayanların kimler olduğunu söylemiştir. Demografi konusunda gördüğü pek çok şeyi direkt iletmiştir. Bunun yanında şehrin içindeki yapılar ayrıca dikkatini çekmiş ve bunlar hakkında kendi yorumlarını da katarak açıklamalarda bulunmuştur.

Ulaşım ağını ise biraz şikayetle anlatan seyyah, Orta Çağ'da bir seyahati andırdığını söylemiş ve gidilen güzergahların çoğunda topraktan başka görülecek hiçbir şeyin olmadığını belirtmiştir. Tarım ve hayvancılık konularında yine detaylı bilgiler vermiştir. Rusların tarımla pek uğraşmadıklarını, bunların Ermeni ve Tatarlar tarafından işlendiğini söylemiştir. Kendisinden önce verilmeyen bir bilgiyi paylaşan Gamba, Astarhan şehrindeki hastanelerden bahsetmiştir. Şehir hastanesi ve Deniz

[516]Karadağ, **a.g.t.**, s.53.
[517]Melek Çolak, **Macar Türkolog Vambery'nin Türkistan Seyahatinde "Büyük Oyun"un İzleri**, SUTAD, Nisan 2019, S.45, s.18.
[518]Hasan Kara, Alper Başer, **Fransız ve İngiliz Seyyahlara Göre 19.Yüzyılın İlk Çeyreğinde Astarhan Şehri**, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C.IX, S.2, İzmir 2009, s.121.

hastanesi olmak üzere iki hastanenin olduğunu, bunların iç mimarileri, bulundukları yerlerin özellikleri ve akıl hastaları için ayrı bir bölüm oluşturduklarından söz etmiştir. Son olarak sosyal hayatı inceleyen seyyah, mahalleden mahalleye, çok uluslu bir şehir olduğu için geleneksel farklılıkların olduğunu, fakat genel manada sorunsuz bir şekilde yaşanıldığını söylemiştir[519].

3.2.3.2. Xavier Hommaire De Hell

Seyyah 1847 yılından gerçekleştirdiği seyahatinin notlarında Astarhan şehri hakkında önemli bilgiler vermektedir. İlk olarak notlarına şehrin tarihini anlatarak başlamış, bugünkü yapısının altında yatan nedenlerin yalnızca tarihine bakılarak anlaşılacağını savunarak okuyucuya yararlı olacağını eserinde belirtmiştir. Bu amaçla şehrin oluşumundan Ruslar tarafından ele geçirilmesine kadar olan dönemi anlatmış, yorumlarını da eklemeyi ihmal etmemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Astarhan'ın asıl yapısının Rus işgali ile bozulduğu taraftarıdır[520].Seyyah, şehrin sahip olduğu yapılar hakkında bilgiler vermiştir. Şehirde fazla miktarda bulunan meydan, cami, kiliseden söz etmiş, ayrıca önceki devirlerden kalma sur ve kulelerin, şehrin savaşçı yönünü hatırlattığını belirtmiştir[521].

Notların diğer bölümünü Astarhan'ın iklimi oluşturmaktadır. Seyyahların coğrafya ve iklime fazlaca dikkat etmesi bölgeyi aydınlatma ihtiyacından ileri gelmektedir. Hell, Astarhan ikliminden kuru ve çok sıcak olarak bahsetmiş, hatta sıcakların yüksekliğinin Astarhan'daki insanları uyuşuk ve tembel yaptığını söylemiştir. Diğer taraftan ise açık havanın tablo kadar güzel olduğunu belirtmiştir[522]. Şehirdeki yapıları muazzam bir titizlik örneği olarak saymış ve yapımına veya kullanımına göre tasnif etmiş; teker teker sayıları vererek notlarına devam etmiştir[523].

Hell, pek çok seyyahın övdüğü bağlar konusuna değinmiştir. Ona göre Astarhan'daki bağlar bahsedildiğinden çok daha farklıdır. Meyvelerin yenmeyecek kadar kötü olmasa dahi vasat olduklarını; üzümlerin sofraya konulabilir nitelikte,

---

[519]Hasan Kara, Alper Başer, **a.g.m.**, s.122-134.
[520]Ayşegül Kuş, **Fransız Seyyah Hommair'ın Seyahatnamesinde 19.Yüzyılda Astarhan**, SUTAD, Bahar 2017, 41, s.274-275.
[521] Xavier Hommaire De Hell, **Travels In The Steppes Of The CaspianSea, The Crimea, The Caucasus**, London 1847, s.178.
[522]Xavier Hommaire De Hell, **a.g.e.**, s.181
[523]De Hell, **a.g.e.**, a.s.

fakat şarap için kullanılamayacağını anlattıktan sonra bölgedeki diğer tarımsal malzemelere geçmiştir. Bunların nerelerden geldiklerini ve halkın hangilerine rağbet gösterdiğini aktarmıştır. Bu açıdan kendisinden önceki seyyahlarla ters düşmüş, o da bu konuya şöyle bir çözüm bulmuştur;kendisinden önceki seyyahlar elbette yalan söylememiş, fakat anlattıkları meyve bahçeleri ve bağlar Rus işgali dönemi öncesinde olmuş olmalıdır.[524].

Demografik olarak bilgiler vermeye girişen Hell, bunların sayılarını teker teker vermiştir [525] . Hell'in seyahatnamesinde demografi bakımından buraya nakledilebilecek pek çok bilgi bulunmaktadır. Kendisi bir antropolog gibi Astarhan'ın çok uluslu yapısını incelemiş, onları ayırmış ve hepsi hakkında görüşlerini detaylı bir şekilde kaydetmiştir. Bu durum 19.yüzyılın modası olmaya başlayan ırk araştırmalarının bir tezahürü olabilmektedir. Çünkü seyyah Hintlilerden Kalmuklara ve Tatarlara kadar herkesi detaylı olarak incelemiştir. İncelemesinde önemli bir yer ayırdığı toplum ise Ermenilerdir. Onlardan bahsederken Batı ile alakalarının yalnız Hristiyanlık olduğunu söylemiş, geri kalan hiçbir özelliklerinin aynı olmadığını defaatle belirtmiştir. Ermenileri Batılılardan çok Yahudilere benzetmiş ve onlar gibi menfaatleri için her şeyi yapabileceklerini, her ticari hareketi değerlendirmeye çalıştıklarını söylemiştir. Ermeni kadınlarından bahsederken ise daha hayran ifadeler kullanmış, giyimleri ve yürüyüşlerini son derece abartılı bir şekilde betimlemiştir[526].

Tıpkı Gamba gibi pek çok konuda bilgi veren Hell'in seyahatnamesinde dikkati çeken üç nokta bulunur. Bunlardan ilki ırksal olarak yaptığı detaylı açıklamalar ve tasvirlerdir. İkinci nokta ise gezdiği yerlerdeki dini özelliklerdir. Bunlardan seyahatname içerisinde pek çok örnek verilebilmektedir. Müslümanlar için camiler, bunların yapıları, bulundukları yerler anlatılmaktadır. Son nokta ise genel manada Avrupa kültürü, özelde ise Fransız kültürünün izlerini görmektir[527]. Örneğin; şehirdeki Ruslardan bahsederken onların Fransız kültürüne ne kadar hayran olduklarını ve çok yoğun bir şekilde etkisinde kaldıklarını söylemiş, George Sand, Musset, Aleksandr Dumas gibi önemli Fransız yazarları bildiklerini ve elit kesimin

[524]De Hell, **a.g.e.**, s.182.
[525]De Hell, **a.g.e.**, s.178-179.
[526]Ayşegül Kuş, **a.g.m.**, s.279.
[527]Kuş, **a.g.m.**, s.284.

çok iyi Fransızca konuştuğunu söylemiştir[528].

Hell'in dayanaklarını oluşturduğu üç sac ayağı bizlere seyahatnamesinin koyu bir oryantalizm etkisinde olduğunu görme şansı vermektedir. Ayrıca Batı kültürünün üstünlüğünü göstermek ve Doğu kültürüne baskın çıktığını anlatmak amacı taşıdığıda su götürmez bir gerçektir. Astarhan veya geçtiği diğer şehirlerde gördüğü yapıları pek çok defa Avrupa mimarisinden örneklerle açıklaması bunun açık bir örneğidir.

3.2.4. 19. Yüzyılda Gelen Diğer Seyyahlar

3.2.4.1. Johann Martin Honigberger

Johann Martin Honigberger, seyyahlar arasında görülen maceraperest isimlerden bir tanesidir. 1795 yılında Bükreş yakınlarında dünyaya gelmiş olan seyyahın çocukluğu hakkında pek fazla bilgi olmasada çok dilli bir çocukluk geçirdiği muhakkaktır. İleride de faydasını göreceği dil öğrenme yatkınlığı sayesinde ölümü öncesinde 11 dile hakim bir kişi olmuştur. Tıp eğitimini nasıl aldığı konusunda soru işaretleri bulunmakta, fakat her nasıl olmuş olursa olsun Honigberger'in öğrenim hayatı kendi kendine gerçekleştirdiği yöntemler sayesinde olmuştur[529].

Seyyah eğitimini tamamladıktan sonra içindeki büyük isteğin sesini dinleyerek bilmediği Doğu ülkelerine gidip tıbbi faaliyetlerini burada yürütmeye karar vermiştir. 1816 yılında İstanbul'a gelmiş, 1817'de ise Tokat valisinin hizmetine girmiştir. Fakat çok uzun bir süre hizmet etmeden kutsal yerleri görmek amacıyla tekrar yola koyulmuştur. Halep'te olduğu sıralarda bir rahatsızlık geçirmiş ve mecburi ikamet etmek durumunda kalmıştır.

1819 yılında ancak kutsal yerleri ziyaret etme şansı bulmuştur[530]. Daha sonra İskenderiye ve Kahire'de bulunan Honigberger, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın eczacılığını dahi yapmış, hatta bir savaşa doktor olarak gönderileceği sırada şans eseri kurtulmuştur[531]. Seyyah 1822'den itibaren Suriye'de görülmektedir. Burada çiçek aşısı ve koruyucu hekimlik sayesinde çok tanınan ve çok kazanan bir doktor

[528]De Hell, **a.g.e.**, s.184.
[529]Mehmet Alpargu, "19.Yüzyılda Buhara Hanlığı'nda Bir Seyyah ve Tabip: Johann Martin Honigberger", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XIII/2, Kış 2013, s.200.
[530]Alexander Wilder, **History of Medicine**, New Sharon 1901, s.343.
[531]Mehmet Alpargu, **a.g.m.**, s.201.

olmuştur. Suriye'de bulunduğu sırada kendisi gibi Avrupalı olan bir başka doktorla, Henri de Türck ile tanışmıştır. Suriye'de Honigberger'in eşkıyalar tarafından soyulması üzerine iki doktor Bağdat'a gitmiş ve Davut Paşa'nın hizmetine girmiştir. Burada kazandıkları parayı az bularak Lahor'a hareket etmiş, yolda başlarına pek çok kötü olay gelmiştir. Olaydan biri İsfahan'da bölge doktorları tarafından suikaste uğratılmak istenmeleri olmuştur. Yollarına süratle devam ederken de Türck rahatsızlanmış, seyahatten vazgeçerek Paris'e dönme kararı almıştır. Honigberger yardımcısı Antoine ile yoluna devam etmiştir. Aksilikler peşini bırakmamış, yolda kanlı ishale yakalanmış, zar zor hareket edebilmiştir. Dört ay süren çileli yolun sonunda Lahor'a ulaşmış ve burada yaklaşık dört yıl hizmet vermiştir. Daha sonra yolculuğuna devam etme kararı almıştır. Lahor'dan Kabil'e gitmiş, burada Dost Muhammed Han tarafından iyi karşılanmış, hatta onun kardeşi olan Cebber Navab Han'ın dostluğunu kazanmıştır. Buradan ayrılma vakti geldiğinde Buhara topraklarına doğru yol almıştır[532].

Honigberger, Afgan topraklarından ayrılmadan evvel Navab Han'dan bir tavsiye mektubu almıştır. Buhara'ya gelir gelmez bu tavsiye mektubunu Kuş Beyi'ne sunan seyyah, Kuş Beyi ile sorgu denilebilecek bir konuşmada kendini bulmuştur. Bu konuşma sırasında Joseph Wolff ve Alexander Burnes hakkında bilgiler öğrenmiştir. Notlarında Buhara yöneticilerinin onlara nasıl baktığını görmek mümkündür. Yine aynı dönemde Demezon hakkında da bilgiler edinen seyyah, Orenburg valisi tarafından Arapça ve Farsça bilen birinin gönderildiğini, bu kişinin yabancıların şehre giriş yapma yasağını delmesi, daha da önemlisi Müslüman mabetlerini kirletmiş olması konularının Kuş Beyi'nin gündeminde olduğunu belirtmiştir. Şikayeti yapanlar Demezon'un idam edilmesi gerektiğini ileri sürmüş, baskıların artması sonucu Emir ve Kuş Beyi inceleme yapmış ve Demezon'u suçsuz bulmuşlardır[533]. Seyyah bu sonucu Demezon'un getirdiği hediyelere yormuştur.

Gelen seyyahların neredeyse hepsine uygulanan not alma yasağı Honigberger'e de tebliğ edilmiştir. Seyyah koyulan yasağa sadakatle uyduğunu

[532]Alpargu, **a.g.m.**, s.201-202.

[533]Johann Martin Honigberger, **Thirty-FiveYears in the East Adventures, Discoveries, Experimentes and HistoricalScetchesRelating to the Puhjab and Cashmere, Connection with Medicine, Botany, Phamacy, Late Physician to the Court of Lahore**, Calcutta 1905, s.65.

belirtmektedir. Bundan sonra notlarını daha çok sağlık hizmetleri konusunda tutma eğilimi göstermiştir. Kuş Beyi sayesinde her pazara at üstünde girme izni almış, doktorluk mesleğini icra etmiştir. Bir medrese öğrencisinin idrar kesesi ameliyatını Kuş Beyi emri ile yapmış ve öğrencinin ölümüyle sıkıntılı bir sürece girmiş, fakat daha önceden aldığı önlemlerle kurtulmuştur. Ayrıca verdiği detaylarda Kuş Beyinin ilaç piyasasına mal verdiği anlaşılmaktadır[534].

Honigberger, Kuş Beyi ile olan yakınlığı vasıtasıyla saraydaki konumu ve yaptığı işler hakkında bilgi toplayabilmiştir. Emirin mahremi olduğunu söylediği Kuş Beyi pek çok şeyle uğraşmaktadır. Emirin yemeklerini tatması, temiz çıkan yemekleri anahtarı yalnız Emir ve Kuş Beyi'nde olan bir sepete koyması gerektiğinden bahsetmiştir[535].

Seyyah, Emiri tedavi etme fırsatıda bulmuştur. Safra ile ilgili bir rahatsızlığı olan Emire kusturma tedavisi uygulayan Honigberger başarılı olmuştur. Kuş Beyi yazdığı reçetenin bileşenlerini öğrenmek için çok baskı yapmıştır. Yine emirin bir akrabası olan astım hastasını iyileştirdiğini ve bu kişinin zayıf bünyesi yüzünden çok zor olduğunu söylemiştir. Buhara'ya gelmiş olan diğer seyyahların eksiksiz belirttiği gibi Honigberger de bir hastalıktan bahsetmiştir. Seyyahın Gine kurdu dediği Rişta hastalığıdır. Bu hastalığa Kabil'de de rastladığını söyleyen yazar, yaptığı ameliyatı detaylarıyla anlatmıştır[536].

Honigberger, Buhara'daki zamanını tamamladıktan sonra Orenburg üzerinden ülkesine dönmüştür. Buradan Paris'e gelmiş, Viyana'ya geçtiği sırada kolera olmuş ve kendisini tedavi etmiştir. Tekrar İstanbul'a gelen seyyah iki sene İstanbul'da çalıştıktan sonra Lahor hükümdarı Ranjit Singh'ten aldığı davet üzerine Lahor'a gitmiştir. Honigberger, İngilizler 1849 yılında Lahor'u ele geçirene kadar burada kalmıştır. Olaydan sonra Avrupa'ya dönmüş, 18 Eylül 1869 tarihinde Kronstadt'ta ölmüştür[537].

3.2.4.2. Eugene Schuyler

[534]Alpargu, **a.g.m.**, s.203.
[535]Alpargu, **a.g.m.**, s.204.
[536]Honigberger, **a.g.e.**, s.71.
[537]Alpargu, **a.g.m.**, s.206.

Eugene Schuyler, 1840 yılında Amerika'nın New York şehrinde dünyaya gelmiştir. Hukuk öğrenimi gören Schuyler 1863 yılında mezun olarak avukatlığa başlamıştır. Aynı tarihlerde New York'u ziyaret eden bir Rus filosu sayesinden Rus kültürüne ve Rusçaya merak salan Schuyler, merakını gidermek için çalışmalara başlamıştır. Schuyler'in asıl isteği diplomat olmaktır. Diplomatlık isteğini yerine getirebilmek için müthiş bir özveriyle çalışmaya başlamış, nihayet 1866' yılında Amerikan elçisi olarak Moskova'ya atanmıştır. İki yıl kaldığı Moskova'dan Rusya'nın Türkistan siyasetinin merkez üssü konumundaki Orenburg'a bir gezi düzenlemiştir. Orenburg'a kadar giden seyyahın içine Türkistan'ın Batı tarafından çok bilinmeyen iç bölgelerine ilerleme isteği düşmüştür. Fakat isteği ne kadar fazla olursa olsun yollardaki tehlikelerde göz ardı edilecek türden olmamıştır. Bu sebeple Rus makamlarından izin alarak seyahat etmesi gerekmiştir. Şubat 1873 tarihinde Türkistan Genel Valisi von Kaufmann'ın odasına davet edilmiştir. Gezisi sekiz aydan fazla sürmüş ve seyahati sonunda St. Petersburg'a dönmüştür. Tuttuğu notları rapor halinde Amerikan Dışişlerine sunmuş, raporunda gördüğü pek çok aksaklığı dile getirmekten geri durmamıştır[538].

Schuyler, iki cilt olarak yazdığı eserinin önsözünde seyahatinin amacının Rusya tarafından işgal edilmiş olan bölgelerin sosyal ve siyasi şartlarını incelemek olduğunu söylemiştir. Yine burada, yazdıklarının kendi gözlemlerine dayandığını, hem Ruslardan hem de yerel halktan farklı sınıflara mensup insanlarla konuşup onlardan bilgi edindiğini, ayrıca resmi doküman, harita gibi belgelerden yararlandığını belirtmiştir[539].

Von Kaufmann'dan izin alındıktan sonra 23 Mart 1873 tarihinde St. Petersburg'dan yolculuğa başlayan seyyah, Moskova yolunu takip ederek 26 Mart'ta Moskova'ya varmıştır. Şehir karlar altında olduğu için kızaklarla yollarına devam ederek Uralsk'a, buradan Orenburg'a varmış ve Türkistan seyahatini başlatmıştır[540]. Orenburg hakkında düşüncelerini notlandırmış ve şehrin hem Doğulu hem Batılı tüccarlarla dolu olduğunu belirtmiştir. Taşkent, Türkistan ve Rusya arasında yer alan

[538]Karadağ, **a.g.t.**, s.53-54.
[539]Eugene Schuyler, **TurkistanNotes Of A Journey In Russian Turkistan, Khokand, Buhara, And Kuldja**, C.I, Spottiswoode and Co. press, London 1876, s.V-VI.
[540]Eugene Schuyler, **a.g.e.**, C.I., s.226.

şehrin bir tür depo görevi gördüğünü anlatmıştır[541].

Schuyler, yollardaki Türkmen saldırıları dolayısıyla sık sık uyarılmıştır. Hatta daha güvenli yollar önerilmiş, ne olursa olsun Türkmenlere karşı dikkatli olunması gerektiği yönünde direktifler almıştır. Ancak Schuyler'in notları bize tam aksini söylemektedir. Seyyah, yolda hiç Türkmen saldırısına uğramadığını belirterek çok güvenli olduğunu, hatta bir kadının bile korkmadan seyahat edebileceğini söylemiştir. Yolculuğu boyunca onu yoran tek şey soğuk olmuştur[542].

Schuyler, yaptığı uzun yolculuğu detaylarıyla anlatmıştır. Sır Derya kıyılarında bulunan yerleşimleri ve burada yaşayan insanları incelemiş, notlarına eklemiştir. Mac Gahan'ın Hive gezisine denk gelerek bundan bahsetmiştir. Bölgedeki Kırgızlar hakkında bilgi toplamış, hatta onların mezarlıklarını ziyaret ederek detaylandırmıştır. Müslümanların kutsal atfettiği yerleri incelemek istemiş, Ahmet Yesevi hakkında bilgi edinmiştir[543].

Seyyahın bir diğer uğrağı Taşkent olmuştur. Taşkent'i Amerikan kasabalarına benzetmiştir. Her yerden su sesinin geldiğini, yolların ağaçlarla çevrili olduğunu söylemiştir. Şehirdeki yöneticilerden, halktan, bunların mensubu bulunduğu milletlerden söz etmeyi unutmamıştır. Bunun yanında Taşkent'in tarihini anlatmış, şehri surlarından değirmenlerine kadar elinden geldiğince detaylandırmaya çabalamıştır[544].

Seyyah ayrı bir başlık altında Taşkent hayatını anlatmıştır. Özellikle Müslüman yaşantısı üzerinde durmuş ve gördüklerini notlandırmıştır. Müslüman okullarından, önemli bayram ve festivallerden bahsetmiştir. Bunun yanında yine ülkedeki Rus etkisi ve yaşayışa olan yansımalarına değinmiştir. Halkın bu dönemde sorun yaşadığı kolera rahatsızlığı hakkında bilgi vermiş, şehirdeki tedavisinden bahsetmiştir. Son olarak Müslüman yasalarından söz ederken Hristiyanlık ve Müslümanlığı karşılaştırmıştır[545].

---

[541]Schuyler, **a.g.e.**, C.I, s.11-12.
[542]Schuyler, **a.g.e.**, C.I, s.21.
[543]Schuyler, **a.g.e.**, C.I, s.44-75.
[544]Schuyler, **a.g.e.**, C.I, s.76-117.
[545]Schuyler, **a.g.e.**, C.I, s.118-172.

Eserde sonraki bölümü oluşturan yer Taşkent şehrinin pazarlarıdır. Seyyah Taşkent'e olan beğenisinden kaynaklı olmalı ki, şehrin her parçasını değerlendirmiştir. Kurulan pazarlardan bahseden yazar, öncelikle Taşkent'in kendi pazarından söz etmiş ve ardından pazar günleri kurulan bir başka pazardan bahsetmiştir. Demircilerden berberlere, çayevlerinden gümüşçülere kadar türlü mesleklerden ve dükkanlardan söz etmiştir. Pazarların içerisinde satılan her türlü ürün yine Schuyler'in notlarında mevcuttur. Ayrıca bu ürünlerden alınan vergi ve paralar da yazılmıştır. Taşımacılık konusu da unutulmamış, ticaret rotalarını öğrenen yazar bu konuda edindiği tüm bilgileri işlemiştir[546].

Taşkent'ten sonra Semerkant'a geçen yazar, Taşkent kadar olmasa dahi şehir hakkında yine bilgi vermiştir. Semerkant'a giden yolları, şehre girmeden önceki ilk bakışını anlatmış, bölgedeki önemli noktaları işlemiştir. Ardından Semerkant'ta Ruslar ile olan çekişmelerden konu açmış, Timur'un mezarını ve şehirdeki önemli tarihi yerleri ziyaret etmiştir. Rusların bölgedeki asker, komutan ve maceracılar olarak adlandırdığı insanlarından bahsetmiştir[547].

Zerefşan vadisini takip ederek yoluna devam etmiş olan seyyah, buralarda gördüklerini titizlikle kaydetmiştir. Özellikle yerel halkla konuşmasının ardından karşıdaki güçleri incelemesi notlarının değerini artıran detayları oluşturmuştur. Hocent'e doğru gitmeye başlayan seyyah geçtiği yerlerin iklimine, bitki örtüsüne dikkat etmeye başlamış, yine yeraltı ve yerüstü zenginliklerini notlarına eklemiştir. Farklı olarak bölgedeki depremve yerel takvimlerden söz etmiştir[548].

Eserin ikinci cildini içeren kitap ise şehirlerin üzerine yoğunlaşmıştır. Hokand, Buhara gibi önemli şehirlerin yanında geçilen bölgelerdeki yerleşimler tıpkı birinci ciltte olduğu gibi incelenmiştir. Hokand hakkındaki notlarında seyyah, hanlıktaki "mehter"dediği bir bandodan bahsetmiş, ardından hanlığın silahlı gücünden konu açmış ve durumu değerlendirmeye çabalamıştır. Şehirdeki yaşamın detaylarıyla ilgilenmeye başlayan yazar, yasaklar, hanın çocukları ve yüksek vergilerden söz etmiştir. Buhara hakkında ise benzer şeylerden bahsetmiştir. Buradaki köle ticareti en

[546]Schuyler, **a.g.e.**, C.I, s.173-224.
[547]Schuyler, **a.g.e.**, C.I, s.225-267.
[548]Schuyler, **a.g.e.**, C.I, s.268-411.

çok dikkatini çeken nokta olmuştur. Emir veoğullarını notlarına eklemiştir. Yine bölgedeki önemli tarihi yerleri gezmiş, kurgan ziyaret etmiştir[549].

İkinci cildin kalan kısımlarında Türkistan'ın Çin'e uzanan topraklarını incelemiş, burada gördüklerini olabildiğince objektif bir biçimde değerlendirmeye tabi tutmuştur. Diğer taraftan Rusların bölgedeki hareketlerini sıkı bir şekilde izlemiştir. Rusların oluşturdukları Bozkır Komisyonu'nu ve faaliyetlerini olabildiğince takip etmiştir. Rusların bölgede giriştiği askeri harekatlar ve onların karşısına dikilen Türkistan isyanları yine yazarın notlarında yer almaktadır[550]. Bu konuları içeren ikinci cilt ile Türkistan notları sonlandırılmıştır.

19.yüzyıl boyunca sıralanmaya çalışılan seyyahların dışında pek çok seyyah Türkistan'ın farklı noktalarını ziyaret etmiştir. Hepsine yer verilememesinin temelinde ise her birinin üzerine sayfalarca yazılacak sözlerin olmasıdır. Bu seyyahların bazıları devlet görevi olarak bölgede bulunurken, bazıları misyonerlik ve maceraperestlik gibi farklı motivasyonlarla gelmişlerdir. Her nasıl olursa olsun 19.yüzyıl, Batı için dünyanın en karanlık noktalarından biri olan Türkistan'ın aydınlandığı yüzyıl olmuştur.

SONUÇ

[549]Schuyler, **a.g.e.**, C.II, s.1-60.
[550]Schuyler, **a.g.e.**, C.II, s.61-386.

16-19’uncu yüzyıllar arasında Türkistan’ı farklı zamanlarda incelemeye muktedir olmuş seyyahları konu edindiğimiz çalışmamızı özetlemek gerekirse; Türkistan çok uzun yıllar dünyanın bilinen fakat karanlıkta kalmış bir parçasıydı. Zaman içersinde Türkistan’ı incelemek için pek çok ciddi riski ve tehlikeyi göze alan seyyahlar sayesinde Türkistan 19.yüzyıl itibariyle Batı için aydınlatılmıştı. Bu seyyahların çoğu, yukarıda defaatle belirtildiği gibi, asker, bilim insanı veya maceraperestlerden oluşmuştur. Son grubun sayısı bir hayli azdır. Bu üç gruba modern çağlara doğru “ajan” diyebileceğimiz kişilerde dahil olmuştur. Bu ajanlar daha çok diplomatik veya ticari kimliklerle bölgede bulunmuşlardır.

Seyyahların notları incelendiğinde eserlerin muhtevasında mesleklerinin izlerini görmek mümkündür. Askerlerin en detaylandırmaya en dikkat ettiği bölümler coğrafya ve orduların durumları olurken, örneğin tüccarların dikkatini daha çok yollar, pazarlar ve üretilen malzemeler olmuştur.

Tüm seyyahlar kendi karakterlerince hareket etmiştir. Yukarıda elimizden geldiğince açıklamaya çalıştığımız seyahatnameler çoğu zaman gizlice tutulmuş notların birleştirilmesiyle daha sonra basılmıştır. O psikoloji içersinde verilen bilgilerin veya yorumların şahsi fikirleri içermemesi imkansızdır. Seyyahların bölge sosyolojisine giren yorumlarında açıklamaya çalıştığımız durum barizdir. Eğer seyyah geldiği bölgeye uyum sağlayamadıysa verdiği bilgilerde açık bir aşağılama veya hor görme sezilmektedir. Tam tersi durumda ise seyyah bir miktar daha anlayışlı olabilmektedir.

Çalışmamızın ilk bölümlerinde Türkistan’ı erken çağlarda ziyaret eden seyyahlar kısaca özetlenmeye çalışılmış ve diğer bölümlerde adım adım 19.yüzyıla getirilmiştir. Bölgeye gelmiş fakat çalışmamızın içersinde yer veremediğimiz pek çok önemli seyyah mevcuttur.

Seyyahların izlerinden giderek Türkistan’ın istilasını apaçık görmekteyiz. Uzun zamana yayılan hamleler ve o hamlelere karşı maalesef Türkistan yöneticilerinin gerekli hamleleri yapamamış olduğunu yine seyyahların notlarında görmekteyiz.

KAYNAKÇA

ABBOTT, James **Narrative of Journey from Heraut to Khive, Moskow and St. Petersburg during the Late Russian Invasion of Khive**, London 1843.

ACAR, Serkan **Defterdar Seyfi Çelebi Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi**, Selenge yay, İstanbul 2014

ACAR, Serkan **Kasım Hanlığı**, IQ Kültür Sanat Yay, İstanbul 2008.

ACAR, Serkan **Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

AK, Mahmut "Seyfi Çelebi", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi**, C.II, YKY, İstanbul 2008, s.527.

ALPARGU, Mehmet "19.Yüzyılda Buhara Hanlığı'nda Bir Seyyah ve Tabip: Johann Martin Honigberger", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XIII/2, Kış 2013, s.199-207.

ALPARGU, Mehmet "Türkistan Hanlıkları", **Türkler Ansiklopedisi**, C.8, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s.557-605.

ARDEL, Ahmet "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası**", Türk Dünyası El Kitabı**, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., nr.121, Ankara 1992, s.7-54.

ARIK, Durmuş "Buhara Yahudileri", **Asya Araştırmaları Dergisi**, S.1, C.1, s.1-27.

BARTHOLD, V.V **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu yay., IV. Dizi-Sayı 11, Ankara 1990.

BARTHOLD, V.V **Keşfi Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi**, İstanbul 2000.

BENEVENİ, F. **PoslannikPetra I. naVostokePosol'stvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu v 1718-1725 godah**, Glavnaya Redakstiya Vostoçnoy Literaturı İzdatel'stva "Nauka", Moskova 1986.

BİLİCİ, İbrahim "Oryantalist Seyahatnamelerde Türk İmgesi Üzerine Bir İnceleme: Alexander William Kinglake'in Seyahatnamesi Eothen Örneği", **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, Eylül 2011, S.2, s.1-21.

BLACK, Jeremy **Savaş ve Dünya Askeri Güç ve Dünyanın Kaderi 1450-2000**, Dost Yayınları, Ankara 2009.

BOHLEN, Avis **Changes in Russian Diplomacyunder Peter the Great**, Cahiers du MondeRusse et Sovietique, Vol. 7, No. 3, 1966, s.341-358.

BOULGER, Demetrius Charles **England and Russia in Central Asia**, vol.II, W.H Allen &Co, İndia Office , London 1879.

BOZKURT, Nabi "İpek Yolu", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s.369-373.

BURNES, Alexander **Travels into Bokhara. Being an account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia. Also, narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore**, C.II, Asian Educational Services yay., Yeni Delhi 1992.

CHAVANNES, Edoard **Documents sur Les Tou-kiueOccidentaux,** l'Académie

Impériale des Sciences de St-Pétersbourg, Petersburg 1903

CONOLLY, Arthur **Journey to The North Of India , Overland from England, Through Russia, Persia and Afghanistan**, London 1838.

ÇELİK, Muhammed Bilal, KESER Emre **Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati**, Mavi Atlas Dergisi, 6(2), 2018, s.28-45.

ÇETİN, Halil **1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti**, Bilig Dergisi, S.15, Güz 2000, s.1-10.

ÇOLAK, Melek "Macar Türkolog Vambery'nin Türkistan Seyahatinde "Büyük Oyun" İzleri", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.45, Nisan 2019, s.13-27.

DAŞ, Mustafa "Saint-Denis Ruhbanının Kroniği Adlı Fransız Kaynağına Göre Niğbolu Savaşı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.27, S.1, Temmuz 2012, s.69-77.

De CLAVİJO, Ruy Gonzalez **Narrative of The Embassy of Ruy Gonzalez De Clavijo to the Court of Timour,** çev. Sir Clements Robert Markham, London 1859.

De HELL, Xavier Hommaire **Travels In The Steppes Of The CaspianSea, The Crimea, The Caucasus**, London 1847

DENWOOD, Philip **Recent Reseach on Ladakh**, Motilal Banarsidass, India 1995.

DI VARTHEMA, Ludovicho **The Travels of Lodovico Dı Varthema**, çev. John Winter Jones, London 1863.

D'OHSSON, A.Konstantin **Moğol Tarihi**, Nesnel yayınları, 2008.

DURANLI, Muvaffak **Mihail Vasilyeviç Pevtsov ve Doğu Türkistan Araştırmalarına Katkısı**, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, S.3, 2014, s.203-214.

EFREMOV, F. **Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşenie ego OttudaÇrezAngliyu v Rossiyu**, Haz.P. Kondıreva, Kazan 1811.

EMECEN, Feridun **"**Niğbolu Savaşı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.33, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s.89-92.

ÖZDEMİR, Emin "Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameler", **History Studies International Journal of History**, Volume 2/2, İstanbul 2010, s.113-126.

ERDEMİR, Palaz Hatice 6**.yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Bizans Göktürk İlişkileri**, Arkeoloji ve Sanat yay, İstanbul 2012.

FAHREDDİN, Rizaeddin **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, çev. İlyas Kemalov, Kaknüs Yay, İstanbul 2003.

GENCAL, Bahattin **Bir Rus Seyyahın Gözüyle 19.yüzyılın Sonunda Doğu Türkistan**, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, S.13, 2019, s.12-22.

GÖKKAYA, Kürşat, YEŞİLBURSA, Cemil Cahit **Yeni ve Yakın Çağ Tarihi: Bir Sosyal Tarih Çalışması**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2010.

GREEN, Nile **Travel and the Global of Central Asia, Writing Travel in Central AsianHistory**, Ed. Nile Green, İndiana University Press, İndia, USA 2012, s.1-40.

GÜNER, İbrahim **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası (Eski Dünya Kıta ve**

Ülkeleri), C.I, Atatürk Ünv. yay., nr. 910, Erzurum 2000.

HATUNOĞLU, Nurettin — Buhara Hanlığı", ed. Hayrünnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ötüken yay, İstanbul 2017, s.482-526.

HAYİT, Baymirza — **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, TTK, Ankara 2004.

HONİGBERGER, Johann Martin — **Thirty-FiveYears in the East Adventures, Discoveries, Experimentes and HistoricalScetchesRelating to the Puhjab and Cashmere, Connection with Medicine, Botany, Phamacy, Late Physician to the Court of Lahore**, Calcutta 1905.

http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14988-wolff-joseph

https://almaty.gov.kz/page.php?page_id=384&lang=2

https://kpfu.ru/eng/about-the-university/museums-and-library/edward-eversman-zoology-museum/persons

INGRAM, Edward — , **In Defence of British India**, Frank Cass& Co ,Londra 1984.

IŞIK, Hasan — "Seyahatnamelerin Türk Tarihi ve Türkistan Araştırmaları Açısından Yeri ve Önemi", **Seyyahların İzinde Türkistan**, ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara 2020, s.1-26.

JENKİNSON, A — **EarlyVoyages and Travels to Russia and Persia (Vol. I)**, Ed. E. Delmar Morgan, C. H. Coote, New York 1886

JOHNSON, Jennifer — **The PazukhinEmbassy: A Look at PoliticalPortrayal of Power between Seventeent-Centuy Russia and the UzbekKhanates**, İndiana University, Mayıs 2010.

KAFESOĞLU, İbrahim — **Türk Milli Kültürü**, Ötüken yay., İstanbul 2012.

KARA, Hasan, Başer, Alper — **Fransız ve İngiliz Seyyahlara Göre 19.Yüzyılın İlk Çeyreğinde Astarhan Şehri**, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C.IX, S.2, İzmir 2009, s.119-136.

KARADAĞ, Gülay — **Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19.Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları**, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006

KARAGÖZ, Selim — "Rus Seyyahların İzinde 19.Yüzyılın İkinci Yarısında Buhara Emirliği", ed:Mustafa Gökçe, **Seyyahların İzinde Türkistan**, Pegem Akademi, Ankara 2010.

KARAKULAK, Mesut — "Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü; Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673", **Hisyory Studies**, Vol.11, Ekim 2019, s.1607-1626.

KAUSHİK, Dvendra — **Central Asia in Modern Times, (A History from The Early 19. Century)**, Moskova 1970.

KESER, Emre — **Buhara Hükümdarı Şah Murad'ın Yönetim Anlayışı**, İRTAD, S.2, Haziran 2019, s.45-62.

KHANIKOFF, N.V — **Bokhara: Its Amir and Its People**, İngilizceye çev. Baron Clement A. de Bode, J. Madden, London 1845

KHODARSKOVSKY, Michael — **Not By Word Alone: MissınaryPolicies And Religions Conversion in Russia, 1550-1780,** Cambridge Universty

Press**,** 1996.

KOCA, Salim — "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Kösedağ Savaşı", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 35, Konya 2015, s.35-84.

KOÇ, Dinçer — "Aşağı İdil Boyunda Hakimiyet Mücadelesi ve Astarhan Hanlığı", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII/1, Yaz 2012, s.455-494.

KOÇ, Dinçer — "Bir Rus Esirin Gözünde Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", **Türk Dünyası Araştırmaları** , no.119, pp.143-190, İstanbul 2018.

KOÇ, Dinçer — "Hive Hanlığı", ed: Hayrünnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ötüken Yay, İstanbul 2017, s.572-631.

KOÇ, Dinçer — **16-19.Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler**, TDAV, C.117, S.227, Mart-Nisan 2017, s.200-240.

KOÇ, Dinçer — "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.215, Nisan 2015, s.83-108.

KOÇ, Dinçer, EREN, Sinan — "Sefername-i Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri", **Türk Dünyası Araştırmaları,** C.118, s.232, Ocak-Şubat 2018, s.155-188.

KOÇ,Dinçer — **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2015.

KOMROFF, Manuel — **Contemporaries of Marco Polo**, Liveright Publishing Corp, New York 1928.

KOLESNİKOV, Aleksandr — **Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar**, Çev: Rakhat Abdieva, Haz: İlyas Kamalov, TTK, Ankara 2010.

KÖSE, Kürşad — **İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.

KURAT, Akdes Nimet — **Rusya Tarihi**, TTK, Ankara 2014

KUŞ, Ayşegül — **Fransız Seyyah Hommair'ın Seyahatnamesinde 19.Yüzyılda Astarhan**, SUTAD, Bahar 2017, s.271-285.

KUTAY, Cemal — **Sahte Derviş**, Aksoy yay., İstanbul 1998.

LİGETİ, Louis — **Bilinmeyen İç Asya**, çev: Sadrettin Karatay, TTK Basımevi, Ankara 1986.

MANZ, Beatrice Forbes — **Timurlenk**, çev. Zuhal Bilgin, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

MESHAT, Kurosh — **The Journey Of Master Anthony Jenkinson To Persia**, Journal Of Early Modern History, S.13, s.209-228.

MEYENDORFF, E.K — **Journey From Orenburg To Bokhara**, çev. Captain E.F. Chapman, Foreign Depertment Press, Calcutta 1870.

ÖKE, Mim Kemal — **Saraydaki Casus**, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991.

ÖZER, Meryem — "Robert Shaw'un "Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass" Adlı Eserinin Değerlendirilmesi, Tercüme ve Tahlili", Dokotora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi — "Moğollar**"**, **İslam Ansiklopedisi**, C.30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s.225-229.

ÖZKAN, Murat "Bekoviç Gibi Kaybetmek, Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD)**, C.7, S. 1, 2018, s.93-111.

ÖZKAN, Murat **Türkistan'ın İşgal Çağı-Beyaz General Skobelev 1843-1882**, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

ÖZKAN, Murat T**ürkistan'ın Keşif Çağı: Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara**, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

ROUDİK, Peter L. **History ofCenral Asian Republics**, Greenwood, London 2007.

SABOL, Steven **Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti**, Türkler Ansiklopedisi, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1016-1027.

SCHUYLER, Eugene **Turkistan Notes Of A Journey In Russian Turkistan, Khokand, Buhara, And Kuldja**, C.I, Spottiswoode and Co. press, London 1876.

SELA, Ron "Seventeenth-Century Russian Diplomatic Mission to Central Asia", ed. NileGreen, **Writing Travel in Central Asian History**, Bloomington and Indianapolis, İndiana Universty Press, İndiana 2013, s.69-88.

STADEN, Heinrich von **IV.İvan Zamanında Rusya**, Selenge yay, İstanbul 2016.

ŞEŞEN, Ramazan **Fadlan Seyahatnamesi**, Yeditepe yayınları, İstanbul 2012.

TAAFLE, Robert **"**Coğrafi Ortam", **Erken İç Asya Tarihi**, ed. Denis Sinor, Çev. Mete Tunçay, İletişim yay., İstanbul 2000, s.33-55.

TAŞAĞIL, Ahmet **Göktürkler I-II-III**, TTK, Ankara 2012.

TAŞAĞIL, Ahmet "Türkistan", **İslam Ansiklopedisi**, C.41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s.556-560.

TOGAN, Nazmiye "Peygamberin zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı ziyaret eden Çinli Budist Rahip Hsüen-ch'ang'ın bu ülkelerin siyasi ve dini hayatına ait kayıtları", **İ.Ü.İ.T.E.D**, C.IV, cüz.1-2, İstanbul 1964, s.21-64.

TOPAL, Kadriye **19.Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti**, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.

TRUVOROVA, A.N **Nakaz Borisu i SemenuPazuhinım, Poslannım v Buharu, Belh i Yurgenç 1669**, Ruskaya İstoriçeskaya Biblioteka, Arheografiçeskoy Komissii, S. Petersburg 1894.

TURAL, Murat "13 ve 14.yüzyıl Avrupalı Seyyahların İmgeleminde Türkistan", **Türk Dünyasının Vizyon Arayışı Kongre Bildirileri**, 11.Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi 10-16 Haziran 2013 Celalabad-Kırgızistan, İstanbul -2013.

TÜRKER, Özgür "Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara", ed. Mustafa GÖKÇE, **Seyyahların İzinde Türkistan**, Pegem Akademi, Ankara 2020, s.73-110.

ÜKTEN, Selim Serkan "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığına Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Blimler Dergisi**, Aralık 2017, 18(2), s.137-164.

ÜNAL, Fatih **XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a)**, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.

VAMBERY, Arminius **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, Ses Yayınları,

İstanbul 1993.

VASİLYEV, D.V. **Stranitsa Aziatskoy Politiki Petra I: K İstoriiPohodaBekoviça-Çerkasskogo v Hivu**, İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra Rossiskoy Akademii Nauk, Tom 17, No 3, 2015, UDK 94 (47).

VELYAMİNOVA-ZERNOVA, V.V **İstoriçeskie İzvestiya o Kirgiz-Kaysakah i Snoşeniyah Rossii s Sredneyu Aziyuso Vremeni Konçinı Abul-hayr Hana (1748-1765),** Ufa, 1853.

VERNADSKY, George **Rusya Tarihi**, Selenge yay, İstanbul 2011.

Von RUBRUK, Wilhelm **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev: Ergin Ayan , Kronik Kitap, İstanbul 2001.

WANNER, Michael **Alexander BekovichCherkassky'sCampaing to Central Asia and India 1714-1717**, ÖT KONTINENS az Uj-es Jelenkori Egyetemes Törteneti Tanszek Tudomanyos Közlemenyei, No 2014/1, Elte, Budapest 2016.

WİLDER, Alexander **History of Medicine**, New Sharon 1901.

WOLFF, Joseph **Narrative of a Mission To Bokhara in the years 1843-1845, to Ascertain The Fate of the Colonel Stoddart and Captain Conolly**, London 1845.

WOLFF, Joseph **Researches and Missionary Labours Jews, Muhammedans and other Sects**, Phıladelphıa 1837.

WOODHEAD, Christine "Seyfi Çelebi", **İslam Ansiklopedisi**, C.37, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s.33-34.

Yorulmaz, Osman **Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler**, TTK, Ankara 2013.

ZARCONE, Therry **Yasak Kent Buhara 1830-1888**, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.